ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

ΤΟΜΟΣ 4ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1984

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Ι.Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: Ε. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ-ΚΟΡΡΕ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

FRANCOIS BREDENKAMP The «Sampson Incident» (ca. 1215) and the Deterioration of Epirote-Nicean Orthodox Ecclesiastical Relations 9
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ Οἱ Νορμανδοί στή Θεσσαλία καί ἡ πολιορκία τῆς Λάρισας (1082-1083) 33
Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ Χάλκινες πόρπες ἀπό τό ὀκτάγωνο τῶν Φιλίππων καί τήν Κεντρική Μακεδονία 47
JANA MALINGOUDI Zur adaption der chronik von Nikephoros in Bulgarien und Russland 61
ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ Ποιος ο Κωνσταντίνος της επιγραφής Αρ. 8788 του CIG IV. Συμβολή στη μελέτη των Δήμων κατά την εποχή των Ηρακλειδών 75
PRETRE ION IONESCU L'Evolution sémantique du mot Latin «Solidus» dans la langue Roumaine et la continuité de la Romanité au Nord du Danube 85
EWALD KISLINGER Johann Schiltberger und Demetrios Palaiologos 97
IGOR P. MEDVEDEV Tendances vers une renaissance dans la culture Byzanntine tardive 113
Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Ἡ Βυζαντινή σαρκοφάγος της Ρεντίνας 137
ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ Το χειρόγραφο 192 της Μονής Κόζνιτσας (Εικοσιφοινισσας) και Μάρκος ο Ευγενικός 159
Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ Ἡ ἄμβλωση στό Βυζαντινό Δίκαιο 169

THE «SAMPSON INCIDENT» (ca. 1215) AND THE DETERIORATION OF EPIROTE-NICAEAN ORTHODOX ECCLESIASTICAL RELATIONS

by
FRANCOIS BREDENKAMP
UNIVERSITY OF SOUTH AFRICA
PRETORIA

For Prof. Ben Hendrickx

*THE «SAMPSON INCIDENT» (ca. 1215) AND THE DETERIORATION OF EPIROTE-NICAEAN ORTHODOX ECCLESIASTICAL RELATIONS**

This article discusses the appointment of the clergyman Sampson as patriarchal ἔξαρχος to the western Greek monasteries, resorting under the Metropolis of Naupaktos, in the course of 1215. The immediate consequences of Sampson's presence in the west are also investigated, especially those for the renowned Metropolitan of Naupaktos, Ioannes Apokaukos.

The understanding of the as yet little-known events of Sampson's appointment to the western Greek territories of Epiros in 1215 in fact casts ecclesiastical relations between the fledgeling Byzantine Empire-in-exile of Nicaea and the western Greeks in new perspective. For the first time some of the attitudes underlying the western clergy's subsequent independent line of action is revealed. Similarly, due to the intimate links between Byzantine State and Church, new understanding of early Epirote politics appears possible.

Renewed investigation into this early stage of the relationship between the two parties has become necessary after the comparatively recent edition by Mrs. E. Bees-Seferles of unpublished documents from the collection of her father, the late Prof. Nikos Bees[1]. Her publication comprises a number of private and official letters from the chancery of the Metropolitan Ioannes Apokaukos of Naupaktos, as well as Bees' description of the codex in the

---

* The research towards this article flowed logically from earlier research undertaken, with the aid of the Human Sciences Research Council of South Africa, for a D. Litt. et Phil. thesis, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)* (Rand Afrikaans University, Johannesburg, 1983).

This article is dedicated with gratitude to my doctoral supervisor, and mentor, Prof. B. Hendrickx of the Department of Classical Languages in the Rand Afrikaans University.

Sources and modern studies are all referred to in this article in the footnotes by abbreviated titles. A comprehensive and explanatory list of the abbreviations employed, is provided as a postscript.

1. The documents in question were published in a separate appendage of 277 pages, titled «Aus dem Nachlass von N. A. Bees/'Ἐκ τῶν καταλοιπῶν τοῦ Ν. Α. Βέη», to Volume 21 (1971/1974) of *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* (Athens, 1976).

autograph of Isaak Mesopotamites (i.e. the *Codex Petropolitanus Graecus 250)* through which the documents were transmitted[2]. She added to her father's material an Introduction, her own observations and additions (mainly of import for the transmission of the text, and for the chronology of the documents), and an extensive bibliography[3].

Apart from the wide significance of the whole collection of letters, Bees-Seferles also drew attention to four of these which specifically appertained to the events surrounding the appointment of Sampson as exarch to the western territories[4]. One of these letters, and in fact one of the most important, had been edited previously and had been available to the scholarly world[5], yet it received no discernable attention from these quarters[6]. Bees-Seferles analysed the letters in question and convincingly placed them in the chronological framework as having been written during the very short term of office of the Nicaean patriarch Theodore II Eirenikos (i.e. between 28 September 1214 and 31 January 1216)[7]. Thus a considerable amount of evidence was rendered serviceable for the first time.

This information fits into the important early and formative part of western Epirote history. The Fourth Crusade, composed largely of «Frankish» knights, had conquered Constantinople in 1204 and sub-divided the territories of the old Byzantine Empire amongst the most influential parties in their ranks[8]. The Greek aristocratic refugees, driven before knights and monks eager to claim their spoils, congregated on the periphery of the Old Empire where defensible positions were to be obtained. By 1208 a Greek *imperium* and patriarchate had been resurrected in Bithynian Nicaea, slowly rebuilding the institutional fibre of Byzantine society[9]. In the western territories of mainland Greece, in Epiros, another section of the Greek aristocracy and clergy dug themselves in.

---

2. See Bees, Περιγραφή, pp. 8-54, and Bees, *Schriftstücke*, pp. 56-160.

3. See Bees-Seferles, Προλεγόμενα, σ. α΄-κ΄; Bees-Seferles, Προσθῆκαι, pp. 161-243, and Bees-Seferles, Βραχυγραφίαι, pp. 1-5.

4. See Bees-Seferles, Προσθῆκαι, pp. 201-3 and 204-6, which contain her comments to documents no. 51, 52, 53 and 57, edited in Bees, *Schriftstücke, pp.* 107-110 and pp. 112-114.

5. See Kerameus, *N. P.*, pp. 292-294, which had been published in St. Petersburg in 1913.

6. The ecclesiastical relations between the Greeks of the eastern and western territories during the years 1212-1217 were discussed comprehensively in Nicol, *Despotate*, pp. 76-112, more specifically, pp. 76-84; more recently a whole monograph was devoted to these matters, which also discussed the indicated period in considerable depth (see Karpozilos, *Controversy*, chapters II and III, and especially pp. 49-54). Nowhere however, does one encounter discussion of, or simple reference to Sampson, nor to his appointment as exarch.

7. See Bees-Seferles, Προσθῆκαι, pp. 204-206 (on no. 57). We dwell more extensively on the actual grounds for this chronological determination below.

8. See Nicol, *Fourth Crusade*, pp. 285-290; Wolff, *Latin Empire*, pp. 187-99.

9. See Nicol, *op. cit.*, pp. 294-295, and Karpozilos, *op. cit.*, pp. 15-24.

Michael Doukas, military and political leader of the western Greeks, made his appearance on the scene more or less simultaneously, but was prevented by the exigencies of his position from immediately developing similar institutions[10]. Instead, he is found in a situation of permanent confrontation with Latin conquerors settling in Thraco-Macedonia, in Thessaly, in mainland Hellas itself, as well as in the peninsular Peloponnese; by 1209 Michael made himself felt as a diplomatic force to be reckoned with: during negotiations with Emperor Henri (d'Hainaut) of Constantinople, he seized the initiative and married off his eldest daughter to the emperor's brother, while he himself became his vassal[11]. Thus Michael at least won some recognition as a political force in the region. Nor is it remarkable that he soon afterwards, in keeping with the general climate of vacillating political loyalties of his times, through another treaty also became the servant of the Doge of Venice (1210)[12]. It was with the material aid of Venice that he could engage in war against the Latins and, by 1212, start regaining territories in Thessaly, and in Old Epiros (Dyrrachion and Kerkyra)[13]. When he was assassinated in 1215, he had built up a sound political and military base for further Greek expansion in the region.

The Orthodox ecclesiastical administration and organisation of the region remained largely intact throughout the aftermath of the Fourth Crusade: the high learning of Greek clergy, together with the high degree of continuity of ecclesiastical official appointments, ensured stable and effective institutional backbone to Greek provincial society[14]. The Metropolitan Ioannes Apokaukos of Naupaktos had been attached to that bishopric since as far back as 1199;[15] when the bishopric of the illustrious Metropolitan Michael (Akominatos) Choniates of Athens fell into Latin hands (1205) forcing the latter into exile, the most senior Metropolitan in the region, and the one to whom the greatest personal deference accrued, was the erudite Ioannes Apokaukos[16]. This latter

---

10. See Nicol, *op. cit.*, pp. 296-297.

11. See Nicol, *op. cit.*, pp. 298-300; Wolff, *op. cit.*, pp. 208-9.

12. *Ibid.*

13. *Ibid.*

14. See Herrin, *Provincial Government*, pp. 258-261, and 282-3, who discusses these points for pre-conquest mainland Greece. After the conquest, in territories to which Latin occupation did not extend, such as Epiros, the ecclesiastical organization remained unharmed. While it may be said that provincial government largely collapsed with the disappearance of the Byzantine central government from the capital, the infra-structure of Metropolitan government stayed intact to provide the foundations for political revival in the provinces.

15. See Karpozilos, *Controversy*, pp. 57-58; Wellnhofer, *Apokaukos*, pp. 10-14, and Tomadakes, Λόγιοι, pp. 8-11.

16. See Stadtmüller, *Michael Choniates*, pp. 184-212 [62-90] and Wellnhofer, *Apokaukos*, pp. 6-11.

Metropolitan was to become the rallying-point for the resurgent forces of Greek nationalism.

Very little is known concerning the actual events which took place during Michael Doucas' rule of Epiros and which were of direct bearing upon the ecclesiastical relations between the western Greeks and those of Asia Minor. This is of course directly attributable to the general lack of documentation (ecclesiastical and otherwise) for the period ()1205-1215). Thus scholarly reconstuctions of these events, especially the ecclesiastical events, have had to be based on the inadequate account of them in the (by then) hostile correspondence between Apokaukos and the Nicaean patriarch Manuel I Sarantenos (1217-1222):[17] nine years after the actual events had transpired, and shortly before Sarantenos' death in 1222, Apokaukos defended the Epirote clergy's line of conduct so many years ago[18]. In 1213 the Epirote clergy had gathered, at the probable request of their ruler, Michael Doukas, to discuss the vacancies which had arisen in the metropolitan sees of Dyrrachion and of Larissa[19]. With the full knowledge of that meeting the two senior clergymen, viz. Ioannes Apokaukos of Naupaktos, and the Archbishop of Gardikion, proceeded to ordain clergymen, with the names of Dokeianos and Kalospetes, to the respective vacant sees[20].

It is interesting to note that Michael Doukas had some appreciation of the canonical complications which the Epirote move had brought about vis-à-vis the Nicaean patriarchate: soon after the ordinations had taken place, Michael applied to Patriarch Manuel I for the condonation thereof[21]. The Epirote clergy felt that the ordinations had taken place contrary to the prescriptions of

17. See Nicol, *Despotate*, p. 79, and Karpozilos, *Controversy*, pp. 52-3 for accounts of these events. For the chronology of the patriarchal reign of Sarantenos, see Laurent, *Chronologie*, p. 136.

18. Sarantenos' accusation of Apokaukos and his clergy, as well as their defence before the Nicaean patriarch, are contained in the two letters published in Vasilievskij, *Epirotica*, as no. 16 (= Laurent, *Patriarcat*, N. 1230) and 17 on pp. 268-78. Apokaukos' reply must have been written some time between the patriarch's letter, dated February 1222 (= 10th Indiction, see Vasilievskij, *Epirotica*, no. 16, p. 269 11.27-8), and the patriarch's death in the autumn of that very year (see Laurent, *Chronologie*, p. 136). See Nicol, *Despotate*, pp. 40-41 and Karpozilos, *Controversy*, p. 52 (who is, to a considerable degree, guilty of misrepresentation in his note 21, on the same page, where he refers to the «detailed study» by Bees: that study does not discuss the appointments in question at all, except but briefly to allude to them).

19. Simple mention is made of this event in Vasilievskij, *Epirotica*, no. 16 p. 268 11.1-14 (= Laurent, *Patriarcat*, N. 1230). Michael Doukas' later appeal to patriarch Michael IV Autoreianos (also mentioned in the passage cited) presupposes his permission for such a meeting. See also Vasilievskij, *Epirotica*, no. 17 p. 270 11. 20-23.

20. See Vasilievskij, *Epirotica*, no. 16 p. 268 11. 1-14, as well as Apokaukos' reply *op. cit.*, no. 17 11. 20-23.

21. See Vasilievskij, *Epirotica*, no. 16 p. 268 11. 1-14.

ecclesiastical canon (i.e. ἀκανονίστως) and advised Michael to take the proper steps[22].

The lack of a Nicaean response to this first approach from Epirote clergymen was to create a disastrous precedent for ecclesiastical relations between the Greeks of the west and of the east, especially in as much as the impression was created with the Epirote clergy that the Nicaean patriarchate did not deem their affairs of particular importance. Indeed, the Nicaean Patriarch Manuel I Sarantenos nine years later, in 1222, (ruefully) admitted that the patriarchate had refrained, until that very moment, to respond to Michael Doukas' application «because that Patriarch and those succeeding him, I think, were disinclined to condone the affair»[23].

The Nicaeans' failure to become actively involved in the reorganisation of ecclesiastical structures in the west, during Michael Doukas' rule, made its repercussions felt for at least the following fifteen years.

Within the next eighteen months or so (i.e. till the first months of 1215) key changes took place affecting these ecclesiastical relations directly. In 1214 the patriarchal throne of Nicaea changed hands as Michael IV Autoreianos died on the 26th of August, and was succeeded on the 28th of September by Theodore II Eirenikos[24]. In Epiros, by 1215, Michael Doukas had been assassinated by a servant and supplanted by the successor which he had himself appointed sometime previously, his half-brother Theodoros Doukas[25].

From the very start Theodoros Doukas followed a policy of imaginatively and aggressively expanding Epirote interests[26]. While Michael may previously have shrunk from openly pursuing local advantage at the expense of wider Greek interests, Theodoros had much more ambitious goals. And at this early stage of his rule, the so-called Sampson-affair intervened to give decisive direction to the course which ecclesiastical and political relations in the ranks of the Greeks were to take.

Details of the events of the Sampson affair have to be reconstructed from the four letters from Apokaukos, as has been stated[27]. The events may then be

22. *Ibid.*

23. *Ibid.*

24. See Laurent, *Chronologie*, pp. 133-134.

25. See Nicol, *Fourth Crusade*, pp. 304-5.

26. See Nicol, *Fourth Crusade*, p. 305 and Karpozilos, *Controversy*, p. 39.

27. See our discussion above and our notes no. 1-6. The four letters in question are, briefly, the following:

1. *Bees, Schriftstücke, no. 51, pp.* 107-8: Πρὸς τὸν χαρτοφύλακα Νικαίας τὸν Μετρητόπουλον.

In the commentary to the documents Bees-Seferles, Προσθῆκαι, p. 201 s.v. no. 51, dates this letter) 1215 on the basis of the evidence presented in this regard by Bees, *Schriftstücke*, nos. 52 and

placed in wider perspective and evaluated. Also, the only source for the events to be sketched is the correspondence of Apokaukos; while it may be valid to regard some of Apokaukos judgements and interpretations as being of subjective, and even prejudicial nature, the very consistency in his narration of the facts involved, to a variety of parties (mostly opponents), seems to guarantee its accuracy.

---

57. (Discussed below under 2 and 4).

2. *Bees, Schriftstücke, no. 52, pp. 108-109:* Without heading, but from the address (p. 108 11. 1-2 and p. 109 11. 35-37) it appears to be directed to a Nicaean bishop by name of Ioannes.

Bees-Seferles, Προσθῆκαι, pp. 201-2 s.v. no 52, discusses the address of the document, and, on the basis of Apokaukos' reference in the letter (p. 108 11. 1-2) to his own sojourn of sixteen years in Naupaktos, calculates that the letter was written) 1215.

3. *Bees, Schriftstücke, no. 53 pp. 109-110:* Πρὸς τὸν λογαριαστὴν τὸν Δισύπατον κῦρ Γεώργιον.

Dated) 1215 by Bees-Seferles, Προσθῆκαι, p. 202, s.v. no. 53 on the grounds of its content clearly linking it to this group of documents describing the Sampson affair.

4. *Bees, Schriftstücke, no. 57 pp.* 112-114 (= *Kerameus, N. P., pp. 292-294):* Πρὸς τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην.

Due to the letter's reference to the lately appointed patriarch as ὁ φιλόσοφος (see p. 113 11. 40-45), as well as the reference to Apokaukos' term of office as patriarchal notary sixteen years previously (see p. 113 and our discussion under 2 above), Bees-Seferles, Προσθῆκαι, pp. 204-206 s.v. 57 dates it) 1215, *similar to the three other letters in the group.*

In addition to these four letters, made available by the manuscript tradition, it is also possible to reconstruct two other documents, *now lost to us,* but nevertheless certainly existing in those times, from mentions in the existent documentation:

5. *Mentioned in Bees, Schriftstücke, no· 53 p. 109 ll. 1-3 and no 57 p. 113 ll. 28-32:* An ἐνταλτήριος χάρτης, from Patriarch Theodoros II Eirenikos of Niceas/Constantinople (1214-1216), commissioning the appointment of one Sampson as patriarchical ἔξαρχος in the West.

This letter may be regarded as emanating from the patriarchate during the (very short) term of office of Eirenikos (28 Sept. 1214-31 Jan. 1216) (see Laurent, *Chronologie,* pp. 133-134), shortly after his entry into office and shortly prior to the compilation of Apokaukos' four letters (discussed above) which have been dated to) 1215; a rough estimate may therefore be late 1214-early 1215.

6. *Mentioned in Bees, Schriftstücke, no. 57 p. 114 ll. 68-80:* An ἐνταλτήριος χάρτης, from Patriarch Theodoros II Eirenikos of Nicaea/Constantinople, authorizing the appointment of the monk Nikon as patriarchal ἔξαρχος of monasteries in the vicinity of Vagenitia, and ordering the bishop of Chimaras not to lay claim to that part of his parish. Instead, the ἔξαρχος Nikon is to exercise authority over the said region and over the parishioners residing there, but is to pay the monastic taxes due to the bishop of Chimaras.

Judging by the fact that there is only once made reference to this document in the whole group of four letters by Apokaukos, and, at that, in the letter addressed to the patriarch Eirenikos, it would seem that the document was issued in the interval between the appearance of the preceding charter (see our no. 5, above) and Apokaukos' letter to the patriarch. Like the other documents in this group, this charter was issued sometime in 1215.

The two recovered patriarchal charters in fact present us with as yet unrecorded evidence of *acta* of the Patriarchate of Constantinople. Laurent's collection of *regestae* of patriarchal *acta* records for Theodoros II Eirenikos' term of office a single encyclical letter (see Laurent, *Patriarcat,* pp. 24-26, N. 1219) from Oct. 1214-Nov. 1215. Our two charters provide valuable additional information on this sparsely attested patriarch.

The Patriarch Theodoros II Eirenikos intervened in western ecclesiastical affairs soon after assuming office at the end of 1214. Without prior notification to the western clergy of his election to the patriarchal office[28], Eirenikos sought immediately to extend his sphere of influence to mainland Greece by stripping the metropolitan Apokaukos of his jurisdiction over the so-called patriarchal monasteries situated in the bishopric of Naupaktos, and then appointing a new ἔξαρχος to manage monastic affairs there to the Patriarch's personal satisfaction[29]. Probably mindful of the necessity to appoint a person acceptable to the wider circle of western clergy, Eirenikos appointed the relatively young assistant notary of the Diakonissa monastery, Sampson, to the exarchate, through patriarchal edict[30].

The Patriarch's ἐνταλήριον was brought from Nicaea to Sampson by an official notary[31]. The appointment was proclaimed in Theodoros Doucas' administrative capital, Arta, from a platform in the market-place and before a large crowd, on a Sunday, by a member of the civil judiciary enlisted for this very purpose by the notary[32]. In the proclamation Sampson was hailed as someone very well suited to the position he was to hold from now on, viz. that of πατριαρχικὸς τοποτηρητής (litt. «patriarchal delegate» or «*locum tenens»)* in the Naupaktos district[33]. Thus was the new ἔξαρχος installed in office.

This move by Patriarch Eirenikos constituted an immediate curtailment of Apokaukos' authority. Further developments shortly afterwards clearly revealed the patriarch's true intention to get rid of the Metropolitan as soon as possible and through the active co-operation of his new ἔξαρχος. Soon after the latter's appointment, Apokaukos went down with one of his regular and severe bouts of illness, and the rumour soon circulated that the Metropolitan had indeed perished[34]. When this story was brought as good news to the new

---

28. See Bees, *Schriftstücke,* no. 57, pp. 112-113, 11. 14-16, and no. 52, p. 108 11. 19-21, where Apokaukos complains of the patriarch's negligence in communicating his appointment and his policies to the western clergy. Apart from Laurent's dependable dates for Eirenikos' term of office (cited above in notes 18 and 24), a rather superficial account of Eirenikos' election and investiture has been given by Nikolaos Mesarites: see Heissenberg, *Neue Quellen III,* p. 18 1. 16-p. 19 1. 7, as well as pp. 55, 80-81.

29. See Bees, *Schriftstücke,* no. 52 pp. 108-9 11. 20-23, and no. 53 p. 109 11. 16-17; no. 51 p. 108 11. 35-36 and no. 57 pp. 112-113 11. 14-18.

30. See Bees, *Schriftstücke,* no. 5, p. 108 11. 35-40; no. 52 p. 109 11. 26-30; no. 53 p. 109 11. 15-17, and no. 57 p. 113 11. 21-25. We discussed in note 27 the now lost patriarchal ἐνταλτῆριον (see our document no. 5 there).

31. See Bees, *Schriftstücke,* no. 53, p. 109 11. 2-4.

32. See Bees, *Schriftstücke,* no. 53, p. 109 11. 10-14.

33. See Bees, *Schriftstücke,* no. 53, p. 109 11. 15-18 (11. 16-17: ... καὶ τετίμηται καὶ πατριαρχικὴν τοποτηρησίαν τοῦ Ναυπάκτου ἀντέλαβεν...). We discuss the patricular influence of the patriarch's τοποτηρητής below, in note 36.

34. See Bees, *Schriftstücke,* no. 53, p. 110, 11. 24-26.

ἔξαρχος, he excitedly promised the bearer of the message the supposedly vacant episcopal see of Naupaktos[35]. Promptly, also, the ἔξαρχος appointed the inexperienced Herakles as bishop, acting independently in his capacity as patriarchal representative and without taking the customary recourse of consultation with prominent civilians and clergy;[36] the new bishop paid the ἔξαρχος the customary obeisance (προσκύνησις)[37]. Nowhere in the sources is the ultimate fate of this Herakles recorded; Apokaukos' return to health and to the ecclesiastical scene shortly afterwards, must have rendered his position rather ludicrous and the lack of further reference to him propably signifies his quiet exit from Epirote ecclesiastical life.

The metropolitan Apokaukos at first reeled in the face of this onslaught directed at his position and authority by the patriarch Eirenikos, but then he mustered all the forces at his disposal finally to weather the attack. Thus, having sufficiently recovered from the blows described above, he systematically set about activating his political contacts in ecclesiastical and civil circles to rally on his behalf.

While the top ranks of the patriarchate lately re-organized in Nicaea possibly contained any number of persons relatively unknown to the western clergy, Apokaukos approached Metretopoulos, the *chartophylax* (χαρτοφύλαξ) of Nicaea[38]. Next to the patriarch himself there was virtually no one of greater personal influence than his *chartophylax* in ecclesiastical government[39]. Traditionally this official occupied only the fourth position in the hierarchy of top ecclesiastical dignitaries, but in practice he wielded the greatest amount of influence[40]. Always retaining his original function as director of the patriarchal archives and library, the *chartophylax* had in addition acquired important

35. See Bees, *Schriftstücke*, no. 53, p. 110 11. 24-32.

36. See Bees, *Schriftstücke*, no. 53, p. 110 11. 30-33. The due procedure for the election of bishops is discussed in Karpozilos, *Controversy*, p. 50 n. 14, and pp. 50-51. The ἔξαρχος apparently appointed the bishop in his capacity as patriarchal τοποτηρητής — he thus acted in accordance with either the *general* patriarchal powers at his disposal (i.e. on behalf of the patriarch and the permanent synod, who normally appointed metropolitans, archbishops and the more prominent bishops, according to Karpozilos, *Controversy*, p. 50 n. 14) or the *specific* patriarchal powers awarded him by charter.

37. This customary form of salutation signified the new bishop's loyalty to the patriarchate.

38. See Bees, *Schriftstücke*, no. 51, pp. 107-8 (our no. 1 in note above). The letter is headed Πρὸς τὸν χαρτοφύλακα Νικαίας τὸν Μετρητόπουλον. Apokaukos' address to the official (ἁγιώτατε δέσποτα καὶ πανυπερεντιμότατε χαρτοφύλαξ) (op. cit., no. 51 p. 107 1. 2) and the general respectful tone of the letter in question leaves no doubt that the letter was in fact intended for the μέγας χαρτοφύλαξ of that city.

39. See Bréhier, *Institutions*, pp. 364-402, and in particular pp. 398-400, for a lucid account of patriarchal government and the position of the μέγας χαρτοφύλαξ. See also Beck, *Kirche und theologische Literatur*, pp. 109-114, as well as Angold, *Government*, pp. 275-276.

40. See Bréhier, *Institutions*, pp. 397-99, and Beck, *Kirche und theologische Literature*, p. 109.

disciplinary authority over the widespread clergy of the Empire[41]. Thus he supervised the election and ordination of bishops and the clergy in general, especially through his control over the authenticity and flow of all patriarchal documentation; he normally supervised all clergy in Constantinople (presumably also in Nicaea) and further afield in all houses of worship as well as in monasteries; finally, he presided over a correctional court of justice with the competence to exact penitence from errant clergymen and with the right to impose the ultimate ecclesiastical penalty of excommunication; increasingly the *chartophylax* acquired the role of a judicial adviser whose pronouncements on legal matters carried considerable weight[42].

Apokaukos' letter to Metretopoulos opens with a complimentary reminder of the friendship between the two of them some years previously in Constantinople, and with Apokaukos' congratulations to Metretopoulos on his attainment of the high position of *chartophylax*[43]. Then he sketches, for the benefit of Metretopoulos, the uncanonical innovation (καινοτόμημα): the exarchate of the so-called patriarchal monasteries had been entrusted to him by the Patriarch Ioannes X Kamateros (5th August 1198-26th May 1206), and he had administered the office without inappropriately deriving profit from the monasteries and had carefully and discriminately ministered as regional bishop to the spiritual needs of the monks[44]. Now the present patriarch has, rather brutally, transferred the position of honour to the inexperienced and inept Sampson[45]. The total insignificance of this Sampson is indeed proved by the fact that he has not been thought worthy of election to even the most negligible office by local rulers, but has only come to public notice in the West after his elevation in status by the Patriarch in Nicaea[46].

41. See Bréhier, *op. cit.*, p. 399, and Beck, *op. cit.*, p. 110.

42. See Bréhier, *op. cit.*, p. 399, and Beck, *op. cit.*, p. 110-11.

43. See Bees, *Schriftstücke*, no. 51 p. 107 11. 2-25.

44. See Bees, *op. cit.*, no. 51 pp. 107-8 11. 29-35. For the chronology of Kamateros' patriarchate, see Laurent, *Chronologie*, p. 131 and p. 131 n. 2.

45. See Bees, *op. cit.*, no. 51 p. 108 11. 35-42.

46. See Bees, *op. cit.*, no. 51, p. 108 11. 42-44. Apokaukos here seems to take it for granted that the *local* political rulers had authority in the appointment of important ecclesiastical office-bearers. It would thus, furthermore, seem that just as the *archontes* of a city possessed some say in the election of bishop (see Karpozilos, *Controversy*, p. 50 n. 14), the highest political ruler in a territory, such as the emperor, also had substantial say in the election of higher ecclesiastical officials, such as metropolitans and archbishops (despite what Karpozilos, *loc. cit.*, avers in this regard). Even at this very early stage in the protracted unhappy ecclesiastical relations between the western and eastern Greeks, Apokaukos clearly defers to his local rulers on the issue of the legitimacy of ecclesiastical appointments. In the case of the Sampson affair, there is clearly no talk of the Epirote rulers leaning on any ecclesiastical instance in the west to make a partisan appointment. Rather, Apokaukos, caught up in an uncanonical situation, would seek amends by

That the Sampson affair elicited an unusual stir in the ranks of Greek clergy on both sides of the Aegean, is to be gathered from another letter addressed by Apokaukos to an unknown Nicaean bishop[47]. Apokaukos displays a very keen joy an having recently received a very first letter from this bishop, well known to him for a considerable length of time, and indeed a namesake of himself[48]. He states to the bishop his intention to send off the present letter by return of post to Nicaea, an urgency occasioned by the particularly harrowing turn of events in which he is involved and the fact that he has been stranded without help from any quarter;[49] but for the physical rift dividing the Greeks, the present spiritual disunity would never have arisen[50]. Apokaukos is distressed that the present Patriarch has not deemed the western clergy worthy of notification of his appointment to the patriarchate and because the Patriarch has deprived him of the ἐξαρχία of local patriarchal monasteries awarded to him previously by Kamateros – the Patriarch has thus spurned ecclesiastical convention (τὴν ἐκκλησιαστικὴν συνήθειαν) by not making the proper announcement and by inopportunely alienating an old friend and ally[51]. Judging by the ill-suited candidate appointed to the ἐξαρχία, the Patriarch has clearly displayed his prejudice against Apokaukos[52]. Indeed, a person thought more or less worthless by local Western rulers has been elevated to high office by the authorities in Nicae, and of all the insults suffered by Apokaukos through the years, the latter has proved to be the most unpalatable[53].

The Metropolitan's problems were not simply and exclusively of Nicaean provenance. The patriarchate of Nicaea was regarded by many western Greek Christians as perfectly legitimate, hence the apparent lack of internal resistance to the appointment and installation of the ἔξαρχος Sampson. Apokaukos had also to rally the local political forces to resist the patriarch's interference. The Doukas family and the remnants of local government were the sole agents capable of stopping the patriarch's actions.

Apokaukos therefore approached the Doukas family, and, upon their instruction, also the civil administration under their control; his letter to the λογαριαστής Georgios Disypatos bears witness to his efforts on this internal level[54]. Traditional assessments of the influence and function of the λογαριαστής have identified several applications of the title: a λογαριαστὴς τῆς αὐλῆς, a λογαριαστὴς τοῦ σεκρέτου τοῦ γενικοῦ (an official belonging to the central administration), a λογαριαστής belonging to the provincial administration, and an ecclesiastical λογαριαστής[55]. The provincial λογαριασταί, of whom Disypatos probably was one[56], are viewed as chief financial advisers to regional governors, issuing documents of privilege, and supervising land transactions[57]. However, in reviewing the evidence presented in the most knowledgeable discussion of the office[58], one is struck by the fact that, in a large number of the instances cited, monasteries are involved[59]. Thus the λογαριαστής is regularly to be seen as an official with powers on the terrain of finances, indeed granting privileges and overseeing land transactions, but then with a sphere of jurisdiction extending as far as the monasteries, their integral position in regional economics, and their large land-holdings. In approaching Disypatos, Apokaukos was seeking the aid of a government official who, traditionally, exerted considerable influence over the monasteries and, in the case of Disypatos, had some say over the legitimacy of ecclesiastical appointments[60].

Apokaukos narrates to the λογαριαστής the installation of Sampson as patriarchal delegate especially from a legal viewpoint. He first sets out the legal procedures followed in the process, pointedly referring to the patriarch's written charter of commission for the ἔξαρχος[61], and the proclamation made in the market-place on a Sunday by a local κριτής on behalf of the patriarch Eirenikos' νοτάριος to the effect that Sampson had been appointed patriarchal

approaching the only indispensable canonical element in the appointment process able to provide him with some relief. See below our discussion on Apokaukos' letter to the λογαριαστής.

47. See Bees, *Schriftstücke,* no. 52, pp. 108-9 (our no. 2 in note 27 above).

48. See Bees, *op. cit.,* no. 52, p. 108 11. 1-9; and p. 109 11. 36-37: εἴης μοι πολυχρόνιος μεμνημένος τοῦ ὁμωνύμου, τοῦ πνέοντός σε ὡς τὸν ἀέρα.

49. See Bees, *op. cit.,* no. 52, p. 108 11. 9-14.

50. See Bees, *op. cit.,* no. 52, p. 108, 11. 14-19.

51. See Bees, *op. cit.,* no. 52, pp. 108-109 11. 19-26.

52. See Bees, *op. cit.,* no. 52, p. 109 11 26-30.

53. See Bees, *op. cit.,* no. 52, p. 109 11. 30-37.

54. See Bees, *Schriftstücke,* no. 53, pp. 109-110 (our no. 3 in note 27 above).

55. See Ahrweiler, *Administration,* pp. 1-109, esp. pp. 36-78; Guilland, *Logariaste,* pp. 101-113, and Herrin, *Provincial Government,* pp. 270-276, esp. p. 272. The other important work cited by Herrin, *Provincial Government,* p. 272, note 98, viz. Dölger, *Finanzverwaltung,* was unavailable.

56. See Bees, *Schriftstücke,* no. 53, p. 110 11. 46-48, where Disypatos is reportedly described by the lady Doukaina (i.e. Maria Doukaina, the wife of Theodoros Doukas; see Nicol, *Despotate,* p. 215-6) as τὸν λογαριαστήν μου. As there can hardly be talk of any imperial organization for Theodoros Doukas at this stage of his career, it seems possible to rule out the existence of an official of the court, or of the central imperial administration.

57. See Herrin, *Provincial Government,* p. 272 (and note 98).

58. See Guilland, *Logariaste,* pp. 101-113, and especially pp. 101-108.

59. In a rough count of the single examples cited in Guilland, *Logariaste,* pp. 101-108, no less than twenty-five cases out of the forty-eight directly involve monasteries.

60. Apokaukos, in this very letter, recognizes the right of the λογαριαστής, as provincial official, to appoint clergy: ἐμηνύθη μοι γὰρ παρὰ τῆς κυρίας Λουκαίνης, ὡς εἰ μὲν καταδέχῃ τὴν παρὰ τοῦ λογαριαστοῦ μου αὔξησιν, ἔσο νομεύς, εἰ δ᾽ οὔ, κατασταθήσεται τῷ ἀνθρώπῳ μου. (Bees, *Schriftstücke,* no. 53 11. 47-49, p. 110).

61. See Bees, *op. cit.,* no.53 11. 3-11, p. 109.

delegate[62]. The metropolitan stands severely critical of the fact that Sampson, while he did not hold an episcopal see of his own, assumed the title of ἔξαρχος as direct address (i.e. as κυριωνυμία, or proper name, as specified by Apokaukos)[63]. And not only did Sampson make presumptuous use of the title, he also abused his competence by prematurely promising Apokaukos' episcopal see to a most unsuitable candidate without as much as substantiating the (in the event false!) rumours concerning the former's death[64]. From the local ruler's wife, the Doukaina, it had been confirmed that the λογαριαστής indeed possessed the right to ratify ecclesiastical promotions and appointments;[65] the long speech by the λογαριαστής in this regard, delivered in Angelokastron, has proved to be misleading and a virtual rejection of the long-standing friendship between Apokaukos and Disypatos[66].

Apokaukos' situation was, in fact, to worsen a lot more before taking a turn. His authority, and, by implication that of his synod, was to be severely tested by a local dissident monk. This Nikon originally lived in a monastery recently built by the previous ruler Michael Doukas, and his successor, Theodoros; this monastery had an adjoining church, which had apparently fallen into disrepair, and had also been rebuilt by Michael Doukas[67]. The re-

62. See Bees, *op. cit.*, no. 53 11. 11-17, p. 109.

63. See Bees, *op. cit.*, no. 53 11. 20-23. Apokaukos clearly sees this departure from ecclesiastical custom as irregular, and therefore as untenable by the λογαριαστής. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, p. 69 distinguishes between the bestowal of the title of ἔξαρχος on a sporadic basis as situations demanded, and that on a durable basis, for example, to metropolitans, with a considerable area of authority attached to it; from this latter usage the title developed into a regular and fixed attribute of metropolitans in the middle and late Byzantine periods. By the end of the Empire many metroplitans bore the title of exarch over provinces by then existing only in the imagination and in antiquated descriptions. In weighing Apokaukos' claim, it would seem fair to conclude that the title of ἔξαρχος had already turned into a more or less fixed attribute of metropolitans; in addition, when the patriarch made the *ad hoc* appointment of the monk Sampson to the exarchate, he acted perfectly within his right to use the official to monitor the satisfactory execution of his instructions especially with regard to the so-called patriarchal monasteries (see Beck, *Kirche und theologische Literatur*, p. 64, and p. 129). Apokaukos' consternation seems to arise from the fact that the patriarch has taken recourse to a procedure not in regular use, and, moreover, one which casts serious doubts over the metropolitan's competence as caretaker of patriarchal monasteries.

64. See Bees, *Schriftstücke*, no. 53 11. 24-39, p. 110.

65. See Bees, *op. cit.*, no. 53 11. 47-49, p. 110. This passage also provides evidence of an approach made slightly previously to this letter by Apokaukos to Maria Doukaina.

66. See Bees, *op. cit.*, no. 53 11. 49-57, p. 110. The location of the (little) town of Angelokastron could not be identified.

67. See Bees, *Schriftstücke*, no. 57 (= No. 4 in note 27 above) 11. 49-80, pp. 113-114, where the whole incident is related; these specific details are to be found in 11. 49-55. (Of considerable interest for this very early period of western Greek political history are 11. 51-3: ... ἐνοικεῖ μὲν τῇ παρὰ τῶν ἡμετέρων μεγάλων Κομνηνῶν, τοῦ τε κῦρ Μιχαὴλ ἐκείνου καὶ τοῦ νῦν κρατοῦντος κῦρ Θεοδώρου, νεουργουμένῃ μονῇ...).

founding of the chapel had been carried out by Apokaukos' suffragan, the bishop of Chimaras, who said the prayers at the laying of the foundations; he controlled the placing of saints' relics in the chapel and fulfilled, in general, all his episcopal duties of supervision over it[68]. The monk Nikon, unwilling to be subject to the local bishop, had the rebuilt chapel again taken apart and re-assembled elsewhere under the patronage of the Patriarch, thereby placing the chapel outside the jurisdiction of the local bishop[69]. And because of the stalemate reached with the local ecclesiastical authorities, Nikon requested the Patriarch to appoint himself as ἔξαρχος of monasteries in the region of Vagenitia[70]. The Patriarch acceded to the request and bestowed upon the monk the powers of supervision normally exercised by the local bishop; in yet another ἐνταλτήριον the Patriarch announced this latest appointment and ordered that the bishop of Chimaras exercise no say over the involved portion of his parish, but that Nikon be permitted to do so over the said portion of the parish, with the sole proviso that he ceded the monastic taxes accruing (i.e. the κανονικόν) to the bishop of Chimara[71].

Apokaukos was now finally forced into direct confrontation with the Patriarch himself. He approached Eirenikos in a lengthy letter couched in a curious mixture of friendly terms dealing with unpleasant realities[72]. After appropriately addressing the Patriarch, Apokaukos reminded him of their friendship of old and chided him for neglecting to inform his old friend of his succession to the patriarchal throne, especially seeing that it had developed into some sort of ecclesiastical custom that new Patriarchs inform their colleagues of their progression and succession[73]. While Apokaukos was eager to recognize the difficulties particular to the Italian occupation, he was almost

68. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 54-58, pp. 113-114. The pre-conditions for the foundation of monastic institutions, such as the permission of the local bishop, his accord on the financial support for the establishment, and his setting up of a cross on the spot of foundation (σταυροπήγιον), are provided by Beck, *Kirche und theologische Literatur*, p. 29, who also discusses local bishops' rights and obligations vis-à-vis these monastic establishments. Nicol, *Despotate*, p. 222, provides a list of the suffragans of the Metropolis of Naupaktos.

69. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 58-68, p. 114.

70. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 68-71, p. 114. See Nicol, *Despotate*, p. 223 on the location of the theme of Vagenitia.

71. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 71-83, p. 114. On the κανονικόν, see Beck, *Kirche und theologische Literatur*, p. 129. The patriarch's now lost ἐνταλτήριον is our no. 6 in note 27 above. The implications of these moves were, of course, that the monastery's chapel, which had been under its founder's patronage, in this case that of the ruler-family of Doukas, now became a patriarchal foundation (i.e. a σταυροπηγιακὸν μοναστήριον) (see Beck, *Kirche und theologische Literatur*, p. 129) resorting under the personal patronage of patriarch Eirenikos. It is not difficult to discern the political implications of the move.

72. See Bees, *Schriftstücke*, no. 57, pp. 112-114 (= our no. 4 in note 27 above).

73. See Bees, *op. cit.*, no. 57, p. 112 11. 1-11.

persuaded by others that the Patriarch's silence in fact constituted a calculated omission[74]. In addition, by taking away from Apokaukos the exarchate bestowed upon him by Kamateros, and in giving it to Sampson, Eirenikos was showing a callous disrespect for the ἐντάλματα of the deceased Patriarch;[75] and in his choice of Sampson for the position, considering the latter's inaptitude for it, the Patriarch clearly displayed his lack of good judgement and his personal bias against Apokaukos[76]. Apokaukos had hoped, upon Eirenikos' succession, that the new Patriarch would, as ecclesiastical ruler, live up to his nickname as «the philosopher», and would effect through the superiority of his wisdom a drastic improvement in the dismal reigning circumstances[77]. All hope for a wiser administration was dashed by the more recent developments involving the monk Nikon, whereby the Patriarch's rationality and canonical discretion was cast in a dubious light: Eirenikos not only permitted the lowly hermit to give free reins to his wayward desires, but also set the seal on it by awarding the monk the exarchate of Vagenitia[78]. And in pursuing his objectives the Patriarch did not hesitate to rob the bishop of Chimaras of his rights of doctrinal and more general supervision over the monasteries in question; as a concession, and, at that, one which caused resentment, he permitted the bishop to retain the κανονικόν due from these monasteries[79]. These actions by the Patriarch so clearly contradicted the standards laid down by canonical and secular law that it was unthinkable that a previous Patriarch would have undertaken such illicit innovation; Eirenikos is therefore requested to rectify the situation[80]. If, however, the Patriarch chooses to ignore these representations and allows the situation to persist, Apokaukos gives him the categorical assurance that he will not be silenced and that he will not stop doing battle against this injustice, on a local level, together with his ecclesiastical colleagues[81]. At this point the direct, and contemporaneous, account by Apokaukos of the Sampson-affair and related events ceases. No more information, e.g. on the immediate outcome of Apokaukos' efforts, is to be gleaned from the «new» documents forthcoming from the Bees-collection. However, in reviewing the evidence presented by other documents from the same *Codex Petropolitanus Graecus 250,* and which have enjoyed circulation since their publication early this century, two as yet unnoticed *post eventum* references now gain significance

74. See Bees, *op. cit.*, no. 57, pp. 112 11. 11-14.
75. See Bees, *Schriftstücke*, no. 57 11. 14-21, pp. 112-113.
76. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 21-33, p. 113.
77. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 38-46, p. 113, Bees-Seferles, *Προσθῆκαι*, pp. 204-6.
78. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 48-71, pp. 113-114.
79. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 71-80, p. 114.
80. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 80-83, p. 114.
81. See Bees, *op. cit.*, no. 57 11. 83-87, p. 114.

and shed new light on the matter.

Four years after the events discussed above, Theodoros Doukas' march on the Latin kingdom of Thessaloniki seemed unstoppable. As fast as he was liberating Greek territories from the weakened Crusader states, he had Orthodox clergy sympathetic to his cause appointed to the episcopal sees lately purified of Roman clergy. In September 1219 Theodoros wrote a letter to Apokaukos, instructing him, as most senior and most influential metropolitan of his territories, to convene a gathering of the bishops in question in Arta so that a new metropolitan could be elected for Kerkyra, its see having fallen vacant through the death of the previous Metropolitan, Pediadites; simultaneously he proposed the *chartophylax* of Athens, Georgios Bardanes, as his own candidate for the position[82].

Bardanes had enjoyed a long-standing spiritual kinship with the widely esteemed Metropolitan of Athens, Michael Choniates[83], and had risen in the latter's administration to the very influential position of *chartophylax*[84]. In the years 1214/15 he attended the negotiations in Constantinople with Cardinal Pelagius as Choniates' representative, and in the winter of 1215/16 he visited Nicaea[85]. The Metropolitan Choniates was anxious to see his protégé settled in a suitable ecclesiastical position. In 1217 he heartily recommended Bardanes to the Nicaean Patriarch Sarantenos[86]. Bardanes, however, showed more interest in western eclesiastical affairs and took up the position of διάκονος of the bishopric of Grebena, a suffragan of the Archbishopric of Achrida; by 1219 he had already declined offers to accept the sees of Grebena, and of Bonditza (a suffragan of Apokaukos' Metropolis of Naupaktos)[87].

When he was offered the important see of Kerkyra late in 1219, Bardanes was not to let the sought-after position slip through his fingers. In a letter carefuly composed in his Atticist style Bardanes eagerly informed the most venerable of the Orthodox clergy in the west, Ioannes Apokaukos, of the acceptability, to himself, of his nomination[88]. In acceding to Theodoros Doucas' request, he was swayed by his convictions concerning the whole Sampson-affair: «My lord, it seems to me -even if others do not share my view-

82. See Vasilievskij, *Epirotica*, no. 7, pp. 252-3 (= 20-21). The letter is dated Sept. 8th Indiction (= 1219). For fuller discussion see Nicol, *Despotate*, pp. 82-3; Karpozilos, *Controversy*, p. 59, and Hoeck & Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, p. 120.
83. See Stadtmüller, *Michael Choniates*, pp. 208-210 [86-88]; Hoeck & Loenertz, *Nikolaos-Nektarios*, pp. 119-120.
84. See Hoeck & Loenertz, *op. cit.*, p. 119.
85. See Hoeck & Loenertz, *loc. cit.*
86. See Stadtmüller, *Michael Choniates*, p. 209; Hoeck & Loenertz, *op. cit.*, p. 120.
87. See Hoeck & Loenertz, *op. cit.*, p. 120.
88. See Vasilievskij, *Epirotica*, no. 11, pp. 256-257 (= p. 24-25).

fitting that the decaused Sampson's decrees not be fully implemented unless they were subject to the test of canonical law, nor that the holy customary practice in spiritual dispensations of this nature be ignored. In fact, contrary to dissident views, I maintain that what has been done, has been done with reason and sound judgement, and that what has been effected by the great father of Naupaktos has adhered to the more authoritative principle; moreover, nothing uncanonical has been wrought by him, unless it were inspired from on High – and from there the western dioceses of the Church also derive, in terms of their orderliness, their subjection to the faith, yes, their very participation in that faith, the right of ordination, and the Spirit, in a fashion that is pleasing to God»[89].

If Bardanes had thought that his comments, so loyal to Apokaukos, would move the respected Metropolitan to a demonstration of personal gratitude, it was a miscalculation. In his answer to Bardanes' letter, Apokaukos all but ignored these statements, choosing instead to dwell on the suitability of Kerkyra as Metropolitan see for Bardanes, the elegance of Bardanes' style of composition, and the difficulty of prearranging a meeting at which the ordination could take place[90]. Having virtually concluded his letter with the customary greetings, Apokaukos brusquely closes off the Sampson-affair: «I am not intimately acquainted with the events concerning the Sampson referred to, as described by you, nor do I know whether there are those who disapprove of the event in question»[91].

In looking, for the moment, beyond the obvious emotional interplay between the two letters, the following facts can be distilled: by late 1219 the *exarchos* Sampson was already deceased; before the latter's death, steps were taken against him by the western clergy, probably under the leadership of Apokaukos, to minimize the effectivity of the *exarchos*' measures in local context; the accountability of these steps, from the point of view of canonical law, was strongly contested from certain quarters in the west, as well as by the Nicaean Patriarchate.

It would therefore seem as if Apokaukos succeeded, within the relatively short four-year period of Sampson's occupation of his office, to muster sufficient support within both ecclesiastical and political circles in the western Epirote territories to ensure his continued occupation of his see and to maintain his influential position in general.

★ ★ ★

89. See Vasilievskij, *Epirotica*, no. 11, pp. 257 (= p. 25) l. 31-p. 258 l. 2.

90. See Vasilievskij, *op. cit.*, pp. 258-259 (= p. 26-27), especially ll. 30-31: Τὰ δὲ περὶ τὸν Σαμψὼν ἐκεῖνον, ὅπως ἐγράφη σοι, σάφα οὐκ οἶδα, οὐδ' εἴ πως εἰσὶ τὴν πρᾶξιν ταύτην κακίζοντες.

The Sampson incident is a useful illustration of the methods employed by the Nicaean patriarchate, from an early stage of its existence onwards, of strengthening its direct control over the Church organization[92]. By delegating considerable powers to Exarchs spread over a number of regions, and by making them directly responsible to himself, the Patriarch ensured that his interests were properly served in the ecclesiastical organization, especially through the maintenance of the traditional disciplinary system. Due to the intimate links which had existed from the very beginning between the Nicaean emperor and Patriarch[93] the ecclesiastical and imperial administrations were hardly ever at cross purposes; but, as has been correctly pointed out[94], the greatest opposition to the Exarch's activities came from the episcopal (metropolitan) administration.

In the case of the appointment of the exarch Sampson by Patriarch Eirenikos, in 1215, conflict arose because the exarch's powers and duties directly intruded into the domain of the influential Metropolitan Apokaukos who enjoyed a canonically unassailable position thanks to his appointment and ordination by the pre-conquest Patriarch Kamateros. Apokaukos' strong position, and the pre-eminence he gained in the western (Epirote) territories with the waning of the personal influence of the Metropolitan of Athens, Niketas Choniates, ensured him the virtual leadership of the western clergy for as long as he cared or, indeed, was physically able to fill the requirements of that position. Under the circumstances, the Nicaean patriarchate had little other recourse but to attempt to tender the personal favour and friendship of every western bishop and thus to arouse pro-Nicaean feelings. And while there are indeed traces of a pro-Nicaean faction in the western territories, whose influence is tangible in the Sampson incident, the important western Metropolitans and their parishioners persisted in their staunchly regionalistic sentiments.

It was only upon Apokaukos' retirement from his see, shortly after the Emperor Theodoros Doukas' downfall in 1230[95], that the Nicaean Patriarch Germanos II was able to appoint a Metropolitan of his own approval to the see of Naupaktos, and to appoint an exarch who could bring the churches and clergy of the western territories into the orbit of the Nicaean patriarchate[96].

92. See Angold, *Government*, p. 58.

93. See Karpozilos, *Controversy*, pp. 18-27, for a clear and useful summary.

94. See Angold, *Government*, p. 58.

95. See Nicol, *Fourth Crusade*, pp. 310-11, and Karpozilos, *Controversy*, pp. 89-95.

96. Most of the documents attesting to the mission of Christophoros as exarch to the West are given in Kurtz, *Christophoros*, pp. 120-142. Discussion of the events of the mission are to be found in Nicol, *Despotate*, pp. 116-122, and Karpozilos, *Controversy*, pp. 90-93. However, see also

The rift in the ranks of the Orthodox clergy of the western and eastern territories was symbolically and actually healed with the appointment of a western clergyman to the Metropolitan see of Thessaloniki, one Joseph, who was simultaneously to act as patriarchal exarch for all the western territories[97].

The Sampson incident also reveals some interesting details concerning the early political life of the Epirote state under Michael (I) and Theodoros Doukas. It shows that first Michael, and then Theodoros, in continuation of his brother's ecclesiastical policies, considered the monasteries in their territories of sufficient (political) interest to patronize some of the repairs to these buildings. The Nicaean Patriarch's attempts to gain control of the monasteries in the western territories were as much aimed against the Doukai as against Apokaukos. For Theodoros, who succeeded to Michael's position of political leadership of the western territories only shortly prior to the Sampson incident in 1215[98], the incident itself provided a veritable crucible in which his attitude towards the Nicaean patriarchate was finally cast: never afterwards would he pursue a policy of subjection to the Bithynian prelate.

Apokaukos' epistolary lobbying also reveals the existence of a government for the western territories organized on the lines of the old provincial administration which centred on regional governors. Though the previous century had witnessed the decline of local government, especially due to the harshness of measures originating with the central government in Constantinople[99], local governors and administrators could hardly but gain in efficiency after the old capital fell in 1204. An efficient nucleus of administrators thus developed under Michael (I), to reach relative bloom under Theodoros. The Metropolitan Apokaukos could therefore seek official help in the particular emergency.

In the final instance it may be noted that the Sampson incident provided, for Bardanes, an important display of the true, and (for him) not so honourable political intentions of the Nicaean patriarchate. In commenting on these events some time after the exarch's death, in 1219, the shrewd Bardanes perceived that the incident marked a watershed in Epirote-Nicaean ecclesiastical relations. By 1219, too, Bardanes was very well-informed on the positions adopted by the parties involved, having gained first-hand experience of the

Laurent, *Charisticariat*, pp. 109-112, who most clearly discusses the matter of the stavropegiac status of the monasteries and Christophoros' activities, as well as Bredenkamp, *Thessaloniki*, pp. 198-207 and the relevant notes (nos. 72-129) on pp. 243-251, which attempts a slightly different political interpretation of the events concerned.

97. See Bredenkamp, *Thessaloniki*, pp. 211-3, and the relevant notes (nos. 151-159) on pp. 253-255.

98. See Nicol, *Fourth Crusade*, pp. 300 and 304, and Karpozilos, *Controversy*, pp. 38-39.

respective situations shortly before making his comments. His ill-received advice to Apokaukos also betrays his conscious and reasoned choice in favour of the Epirote faction which was, in 1219, seemingly inexorably destined to restore Orthodoxy to the old capital Constantinople*.

ABBREVIATIONS

All the sources, collections and registers of sources, and all the modern books and articles cited in the notes to the above discussion are referred to by the following abbreviations:

Ahrweiler, *Administration* = H. Glykatzi-Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXE-XIE siècles, *Bulletin de Correspondance hellénique,* LXXXIV (Athènes/Paris 1960) pp. 1-109.

Angold, *Government* = M. Angold, *A Byzantine Government in Exile (Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261)* (Oxford, 1976).

Beck, *Kirche und theologische Literatur,* = H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Munich, 1959).

Bees-Seferles, Βραχυγραφίαι = E. Bees-Seferles, Βραχυγραφίαι, pp. 1-5 in *Aus dem Nachlass von N. A. Bees,* in *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher,* 21 (1971-1974) (Athens 1976).

Bees, Περιγραφή = N. Bees, Περιγραφή τοῦ κώδικος Ἰσαὰκ τοῦ Μεσοποταμίτου (= Petropolitanus Graecus CCL), *Aus dem Nachlass von N. A. Bees /* Ἐκ τῶν καταλοιπῶν τοῦ Ν. Α. Βέη, pp. 9-54 in *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher,* Volume 21 (1971-1974) (Athens, 1976).

Bees, *Schriftstücke* = N. A. Bees, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropoliten von Naupaktos (in Aetoliën, *(Herausgegeben aus dem Nachlass von N. A. Bees* (ΒΕΗΣ) *von E. Bees-Seferli), Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1976) (Athens, 1976) pp. 55-160.

Bees-Seferles, Προλεγόμενα = E. Bees-Seferles, Προλεγόμενα, *Aus dem Nachlass von N. A. Bees pp. γ'-κ',* in *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974) (Athens, 1976).

99. See Herrin, *Provincial Government,* pp. 270-276, and especially pp. 282-284.

* Prof. H. L. Gonin of the Department of Classics in the University of South Africa kindly read this article and lent some redactional assistance. Remaining perversions are the responsibility of this author alone.

Bees-Seferles, Προσθῆκαι = E. Bees-Seferles Προσθῆκαι καὶ Παρατηρήσεις, *Aus dem Nachlass von N. A. Bees, pp. 161-247, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21 (1971-1974) (Athens, 1976).
Bredenkamp, *Thessaloniki* = F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242),* D. Litt. et Phil. thesis, Rand Afrikaans University (Johannesburg, 1983).
Bréhier, *Institutions* = L. Bréhier, *Les Institutions de l'Empire Byzantin,* (Paris 1949).
Dölger, *Finanzverwaltung* = F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderte, Byzantinische Archiv 9,* (Leipzig-Berlin, 1927).
Guilland, *Logariaste* = R. Guilland, Logariaste, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik,* (Wien, 1969) pp. 101-113.
Heissenberg, *Neue Quellen III* = A. Heissenberg, Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion: III. Der Bericht des Nikolaos Mesarites über die politischen und kirchlichen Ereignisse des Jahres 1214, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische- und historische klasse.* Jahrgang 1923,3. pp. 3-96.
Herrin, *Provincial Government* = J. Herrin, Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975) pp. 253-288.
Hoeck & Loenertz, *Nikolaos-Nektarios* = J. Hoeck & R. Loenertz, *Nikolaos-Nektarios von Otranto Abt von Casole,* Studia Patristica et Byzantina XI (Ettal, 1965).
Karpozilos, *Controversy* = A. D. Karpozilos, *The Ecclesiastical Controversy Between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233),* (Thessaloniki, 1973).
Kerameus, *N. P.* = A. Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae* (κείμενα τοῦ *XII-XIII* αἰ.), (St. Petersburg, 1913/1914).
Kurtz, *Christophoros* = E. Kurtz, Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II, *Byzantinische Zeitschrift,* XVI (1907), pp. 120-142.
Laurent, *Charisticariat* = V. Laurent, Charisticariat et Commende à Byzance, *Revue des Etudes Byzantines,* XII (1954), pp. 108-113.
Laurent, *Chronologie* = V. Laurent, La chronologie des Patriarchs de Constantinople au XIII s. (1208-1309), *Revue des Études Byzantines,* XXVII (1969) pp. 129-149.
Laurent, *Patriarcat* = V. Laurent, *Les regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, Fasc. IV, Les Regestes de 1208 à 1309* (Paris, 1971).

Nicol, *Despotate* = D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros* (Oxford, 1957).
Nicol, *Fourth Crusade* = D. M. Nicol, The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-61, *Cambridge Medieval History, Vol. IV: The Byzantine Empire, pt. 1* (Cambridge, 1966) pp. 275-330.
Tomadakes, Λόγιοι = N. B. Tomadakes, Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν,* XXVII (1957) σ. 3-62.
Vasilievskij, *Epirotica* = V. G. Vasilievskij, Epirotica saeculi XIII, *Vizantiiski Vremennik III* (1896), pp. 233-299.
Wellnhofer, *Apokaukos* = M. Wellnofer, *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien* (Freising, 1913).
Wolff, *Latin Empire* = R. L. Wolff, The Latin Empire of Constantinople, pp. 187-233 in *A History of the Crusades II* (Madison, University of Wisconsin in Press) (1969)[2].

ΟΙ ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ (1082-1083)

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΘ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ/Θεσσαλονίκη

ΟΙ ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ (1082-1083)*

Στίς ἀρχές τοῦ φθινόπωρου τοῦ 1082 οἱ Νορμανδοί βρίσκονταν καί πάλι στήν Καστοριά[1]. Ἡ πόλη ὅμως αὐτή δέν προσφερόταν γιά νά περάσει ὁ Βοημοῦνδος τό χειμώνα τοῦ 1082-1083, γιατί ἡ περιοχή της, ἀπό τή φύση της, ἦταν ἐλάχιστα εὐνοϊκή καί ἡ διαβίωση τοῦ νορμανδικοῦ στρατοῦ θά ἀντιμετώπιζε πολύ δυσμενεῖς καταστάσεις. Ἡ σκέψη, ν' ἀποσυρθεῖ στίς ἀκτές τοῦ Ἀδριατικοῦ πελάγους γιά νά θρέψει τά στρατεύματά του, δέν τοῦ ἦταν ἐπιθυμητή. Κάτι τέτοιο θά ἐνίσχυε τήν ἰδέα νά ἐγκαταλείψει τή συνέχιση τοῦ πολέμου. Γι' αὐτό προτιμοῦσε νά ὁδηγήσει τίς δυνάμεις του σ' ἕνα νέο θέατρο ἐπιχειρήσεων, σέ μιά νέα περιοχή. Μέ τόν τρόπο αὐτό θά προκαλοῦσε στό στρατό του νέα κίνητρα γιά πολεμική δράση, θά προσποριζόταν τίς ἀπαραίτητες γιά τό χειμώνα τροφές καί θά ἀπέφευγε τήν ἐπιστροφή στή θάλασσα πού ἴσως τόν ἀνάγκαζε νά γυρίσει ἄπρακτος στήν Ἰταλία.

Ἀπ' ὅλες τίς περιοχές τῆς Ἀλβανίας, Ἠπείρου καί βορειοδυτικῆς Μακεδονίας, πού οἱ Νορμανδοί μπόρεσαν νά περάσουν μέσα σ' ἕνα ἔτος πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, καμιά δέν πρόσφερε σέ μεγάλο βαθμό αὐτές τίς προϋποθέσεις ὅπως ἡ πλατιά καί εὔφορη θεσσαλική πεδιάδα. Σ' αὐτή ὁ Βοημοῦνδος ἀποφάσισε νά μεταφέρει τό θέατρο τοῦ πολέμου. Ὁ Guillelmus Apuliensis στά Gesta Roberti Wiscardi ἀναφέρει ὅτι ὁ Βοημοῦνδος εἶχε ἀκούσει ὅτι στήν ἐπιφανή πόλη Λάρισα εἶχαν μεταφερθεῖ οἱ αὐτοκρατορικοί θησαυροί καί ὅτι αὐτή ἡ πόλη ἦταν γεμάτη ἀπό πλούτη. Αὐτό τόν ἐπηρέασε βαθιά, ἴσως ὅμως τόν μάγεψε καί ἡ μυθική μορφή τοῦ Ἀχιλλέα, τοῦ αἴτιου τῆς ἰσοπεδώσεως τῆς Τροίας, πού, ὅπως ἀναφέρει ὁ Guillelmus Apuliensis, γεννήθηκε στή Λάρισα.

---

* Τό θέμα αὐτό, στή μορφή πού δίνεται ἐδῶ, ἀποτέλεσε ἀνακοίνωση στό Β΄ Διεθνές Συνέδιο Θεσσαλικῶν Σπουδῶν, πού ὀργάνωσε ἡ Ἱστορική καί Λαογραφική Ἑταιρεία τῶν Θεσσαλῶν στή Λάρισα ἀπό 17-18 καί στό Βόλο ἀπό 19-21 Σεπτεμβρίου 1980.

1. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 5, 1 (ἔκδ. Bernard Leib), τόμ. II, Paris 1967, σ. 23.

Obsidet (Buamundus) insigni Larissam nomine claram,
Ad quam delatos thesauros imperiales,
Quamque opibus magnis audiverat esse repletam.
Prodiit hac auctor Troianae cladis Achilles[2].

Στή Λάρισα λοιπόν ἀποφάσισε νά περάσει ὁ Βοημοῦνδος τό χειμώνα τοῦ 1082-1083 ὅπως ἀναφέρει πιό συγκεκριμένα και ἡ Ἄννα Κομνηνή: «Ὁ δέ γε Βαϊμοῦντος ἐξελθών τῆς Καστορίας εἰς τήν Λάρισσαν κεῖθι παραχειμάσαι βουλόμενος»[3].

Ἀπό τίς διόδους, πού διασχίζουν τό βορειοδυτικό θεσσαλικό λεκανοπέδιο, οἱ δυτικές πλαγιές τῶν Χασιωτικῶν βουνῶν, πού ἀνοίγονται ἀπέναντι ἀπό τά Τρίκαλα, ἦταν οἱ πιό πρόσφορες γιά νά φτάσει κανείς ἀπό τή δυτική Μακεδονία στή θεσσαλική πεδιάδα. Ὁ Βοημοῦνδος, διαθέτοντας ἕνα στράτευμα πιό πολύ ἱκανό παρά ἀριθμητικά μεγάλο (Gaudens audaci magis agmine quam numeroso)[4] ὕστερα από δυό νικηφόρες μάχες πού ἔδωσε τήν ἄνοιξη τοῦ 1082 μέ τό βυζαντινό αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Κομνηνό καί ὕστερα ἀπό τίς λίγες ἐπιτυχίες πού εἶχε στή δυτική καί βόρεια Μακεδονία, ὅπου δέν μπόρεσε νά καταλάβει τίς περισσότερες πόλεις ἀπό τίς ὁποῖες πέρασαν Νορμανδοί (δυό Πολόβοι, Σκόπια, Ἀχρίδα, Ὄστροβο, Σοσκός, Σέρβια, Βέροια, Βοδενά, Μογλενά, Βαρδάρης, Ἄσπρες Ἐκκλησίες, Καστοριά)[5], κατέλαβε μέ ὅλες τίς δυνάμεις του τά Τρίκαλα. Ὕστερα ἀπό λίγο ἔστειλε ἕνα τμῆμα γενναίων πολεμιστῶν πού κυρίευσαν τόν Τζίβισκο[6], στό δρόμο ἀπό τά Τρίκαλα γιά τή Λάρισα. Θριαμβολογώντας γιά τήν ἐπιτυχία αὐτή ὁ Βοημοῦνδος κατευθύνθηκε πρός τήν πρωτεύουσα τῆς Θεσσαλίας, τή Λάρισα, σπουδαία στρατηγική θέση τῆς αὐτοκρατορίας πού διέθετε ὅλα τά μέσα γιά τίς ἀνάγκες τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ, καί τήν πολιόρκησε «κατ᾽ αὐτήν τήν τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου μνήμην»[7], τήν ἡμέρα δηλ. τῆς γιορτῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅπως ἀναφέρει ἡ Ἄννα Κομνηνή.

Ὁ Βοημοῦνδος πίστευε ὅτι εὔκολα θά κυρίευε τή Λάρισα καί θά ἐξασφάλιζε ἔτσι πολεμικό ὑλικό καί εἴδη διατροφῆς γιά νά περάσει εὐχάριστο χειμώνα. Οἱ δυνάμεις του ὅμως ἀποδείχτηκαν ἀνίκανες νά

2. *Guillelmus Apuliensis,* Gesta Roberti Wiscardi, V, 26-29 (ἔκδ. Marguerite Mathieu), Palermo 1961, σ. 236.

3. *Ἄννης Κομνηνῆς,* Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,1, ὅ.π., σ. 23.

4. *Guillelmus Apuliensis,* Gesta, V, 24, ὅ.π., σ. 236.

5. *Ἄννης Κομνηνῆς,* Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,1, ὅ.π., σ. 22-23.

6. *Ἄννης Κομνηνῆς,* Ἀλεξιάς, Ε΄, 5,2, ὅ.π., σ. 23· *Guillelmus Apuliensis,* Gesta, V, 25, ὅ.π., σ. 236.

7. *Ἄννης Κομνηνῆς,* Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,2, ὅ.π., σ. 23· *Guillelmus Apuliensis,* Gesta, V, 25-26, ὅ.π., σ. 236.

καταλάβουν τήν πόλη καί οἱ ἐλπίδες τους νά περάσουν ἥσυχα καί ἀναπαυτικά δέν ἐκπληρώθηκαν.

Τή Λάρισα τήν ἐποχή αὐτή ὑπερασπιζόταν ὁ Λέων Κεφαλᾶς, γιός ἑνός ὑπηρέτη τοῦ πατέρα τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, καί μέ γενναιότητα ἀντιστεκόταν στήν πολιορκητική τέχνη τοῦ Βοημούνδου. Ὁ Λέων Κεφαλᾶς ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς πολιορκίας μέ γράμματα ἔκαμε γνωστή στόν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο τήν παρουσία τῶν Νορμανδῶν γύρω ἀπό τήν πόλη[8].

Ὁ Ἀλέξιος πού βρισκόταν στήν Κωνσταντινούπολη καί συγκέντρωνε δυνάμεις[9], ἄν καί ἤθελε πάρα πολύ, δέν μποροῦσε νά σπεύσει ἀμέσως σέ βοήθεια· ἀνέβαλε τήν ἐκστρατεία, γιατί ἤθελε νά συγκεντρώσει ὅλο καί περισσότερο μισθοφορικό στρατό[10]. Δέν ἔμεινε ὅμως ἄπραγος, ἀφοῦ στά τέλη τοῦ 1082 ἤ στίς ἀρχές τοῦ 1083 ἔστειλε στή Θεσσαλονίκη τόν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Εὐθύμιο, ὁ ὁποῖος μαζί μέ τό δομέστικο τῆς Δύσεως Γρηγόριο Πακουριανό θά προσπαθοῦσε νά συνάψει εἰρήνη με τό Βοημοῦνδο[11]. Βέβαια ἡ προσπάθεια αὐτή ἀπέτυχε, γιατί κάτι τέτοιο ἦταν ἀσυμβίβαστο μέ τίς προθέσεις τοῦ Νορμανδοῦ ἡγέτη πού σκόπευε νά συνεχίσει τό κατακτητικό σχέδιο τοῦ πατέρα του Ροβέρτου Γισκάρδου.

Ὁ Ἀλέξιος ὅταν ἐξασφάλισε μισθοφόρους[12] καί ὅπλισε καλά καί βαριά τούς στρατιῶτες του, ἄφησε τήν πρωτεύουσα, πιθανῶς στά τέλη Φεβρουαρίου 1083, καί πῆρε τό δρόμο γιά τή Θεσσαλία[13], ἀνήσυχος γιά τήν τύχη τῆς Λάρισας[14].

Ἡ Ἄννα Κομνηνή, ἡ κόρη του, δέν μᾶς ἀναφέρει τό δρόμο πού ἀκολούθησε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη μέχρι νά φτάσει στά ὅρια τῆς περιοχῆς τῆς Λάρισας. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἀκολούθησε τό συνηθισμένο δρόμο, δηλ. μέχρι τή Θεσσαλονίκη τήν προέκταση τῆς Ἐγνατίας καί ἀπό τή Θεσσαλονίκη μέχρι τίς ἐκβολές τοῦ Πηνειοῦ τόν παραθαλάσσιο δρόμο πού περνάει ἀπό τό φρούριο τοῦ Πλαταμώνα. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό ἡ Ἄννα Κομνηνή ἀρχίζει νά μᾶς δίνει μερικά γεωγραφικά στοιχεῖα πού καί αὐτά

8. *Ἄννης Κομνηνῆς,* Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,3, ὅ.π., σ. 23-24.

9. *Ἄννης Κομνηνῆς,* Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,2, ὅ.π., σ. 23.

10. *Ἄννης Κομνηνῆς,* Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,3, ὅ.π., σ. 24.

11. *G. Musaeus,* Γρηγόριος Πακουριανός μέγας δομέστικος τῆς Δύσεως καί τό ὑπ᾽ αὐτοῦ Τυπικόν τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Πετριτζονιτίσσης, Lipsiae 1898, σ. 209· *Typicon Gregorii Pacuriani* interpretatus est Michael Tarchnisvili, (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium vol. 144 Scriptores Iberici tomus 4), Louvain 1954, σ. 49· *Franz Dölger,* Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453 2. Teil: Regesten von 1025-1204, München u. Berlin, N° 1087, σ. 30.

12. *Ἄννης Κομνηνῆς,* Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,2, ὅ.π., σ. 23. Ὁ *Guillelmus Apuliensis,* Gesta, V, 31, ὅ.π., σ. 236, μιλάει γιά ἀνάριθμο στράτευμα: Innumera cum gente venit.

13. *Ἄννης Κομνηνῆς,* Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,3, ὅ.π., σ. 24.

14. *Guillelmus Apuliensis,* Gesta, V, 30, ὅ.π., σ. 236.

πάλι μερικῶς μόνο μᾶς ἐπιτρέπουν νά χαράξομε τήν πορεία τοῦ πατέρα της ἀπό τίς ἐκβολές τοῦ Πηνειοῦ μέχρι τά Τρίκαλα. Μέ ἄλλα λόγια, ὅταν ὁ ᾿Αλέξιος ἔφθασε στή γέφυρα τοῦ Πηνειοῦ δέν θέλησε νά διασχίσει τά στενά τῶν Τεμπῶν. ᾿Επειδή ὑπολόγιζε ὅτι αὐτά φυλάγονταν ἀπό τούς Νορμανδούς, δέν ἤθελε νά διακινδυνεύσει νά τά περάσει. Σκοπός του ἦταν νά φθάσει ὁπωσδήποτε στή Λάρισα καί νά τή σώσει ἀπό τόν ἀσφυκτικό κλοιό της, γιατί αὐτός ἦταν ὁ πρῶτος ἀντικειμενικός σκοπός του. Ἔπειτα, ἐπειδή μέχρι τώρα ὁ ᾿Αλέξιος εἶχε ὀδυνηρές ἐμπειρίες ἀπό τούς Νορμανδούς, μιά καί δέν μπόρεσε νά κερδίσει οὔτε μιά μάχη ἀπό τίς τρεῖς πού ἔδωσε ὁ ἴδιος, προτιμοῦσε νά ἀποφύγει μιά ἀκόμη πολεμική περιπέτεια πού, ἄν ἀποτύγχανε, θά στοίχιζε ἀκριβά στόν ἴδιο, στούς Λαρισαίους καί στήν αὐτοκρατορία. Γι᾿ αὐτό πέρασε στή Θεσσαλία ἀκολουθώντας δευτερεύοντα δρόμο, τόν παραλιακό δρόμο, κατά μῆκος τῆς θεσσαλικῆς ἀκτῆς, πού ξεκινάει ἀπό τή γέφυρα τοῦ Πηνειοῦ, στήν εἴσοδο τῶν Τεμπῶν, περνάει ἀπό τό ἀρχαῖο ῾Ομόλιο, τό Στόμιο (Τσάγεζι), τήν Καρίτσα καί φτάνει μέχρι τή Μελίβοια (τό σημερινό χωριό ᾿Αθανάτη ἤ Θανάτου). ᾿Από τή Μελίβοια ἕνας ρωμαϊκός δρόμος ὁδηγοῦσε στή Λάρισα. Αὐτό τό δρόμο χρησιμοποίησε ὁ ᾿Αλέξιος γιά νά περάσει ἀνάμεσα ἀπό τίς πλαγιές τοῦ Κισσάβου καί τοῦ συνεχόμενου Μαυροβουνίου κατηφορίζοντας στό θεσσαλικό κάμπο, ὁπότε πολύ σωστά ἡ Ἄννα Κομνηνή, σημειώνοντας τήν πορεία τοῦ πατέρα της ἀπό τή γέφυρα τοῦ Πηνειοῦ μέχρι ἐδῶ, ἀναφέρει: «Καί τοῖς μέρεσι τῆς Λαρίσσης ἐγγίσας καί διελθών διά τοῦ βουνοῦ τῶν Κελλίων καί τήν δημοσίαν λεωφόρον δεξιόθεν καταλιπών καί τόν βουνόν τόν οὑτωσί ἐγχωρίως καλούμενον Κίσσαβον»[15], πέρασε δηλ. ἀπό μιά ὀρεινή περιοχή πού λεγόταν Κελλιά ἀφήνοντας δεξιά τό δημόσιο δρόμο καί τόν Κίσσαβο. ᾿Ακολουθώντας στή συνέχεια τούς πρόποδες τοῦ ἀνατολικοῦ ὀρεινοῦ περίγυρου τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδας, κατέβηκε στό βλαχικό χωριό ᾿Εζεβάν πού βρισκόταν κοντά στήν ᾿Ανδρωνία[16].

᾿Από τό ᾿Εζεβάν ὁ ᾿Αλέξιος προχώρησε ἀσφαλῶς δυτικά καί πέρασε ἀπό τό βουνό Χαλκοδόνιο (Κυνός Κεφαλαί). ᾿Εδῶ πρέπει νά ἀναζητήσομε τήν κωμόπολη Πλαβίτσα καί τόν ὁμώνυμο ποταμό, ὅπου ὁ ᾿Αλέξιος ἔστησε τό στρατόπεδό του καί ἔσκαψε τήν ἀπαραίτητη τάφρο[17]. ῾Ο ἑπόμενος σταθμός του ἦταν οἱ κῆποι τοῦ Δελφινᾶ καί τό τέρμα τῆς μεγάλης αὐτῆς πορείας τά Τρίκαλα[18], στά ὁποῖα πρέπει νά ἔφτασε τό Μάρτιο τοῦ 1083.

῾Ο ᾿Αλέξιος ἀναγκάστηκε νά κάμει τόν κύκλο αὐτό τῆς Θεσσαλίας νότια καί δυτικά, γιατί ἤθελε μέ κάθε τρόπο νά ἀποφύγει τά νορμανδικά

15. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς, Ε´ 5,3, ὅ.π., σ. 24.
16. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς Ε´ 5,3, ὅ.π., σ. 24.
17. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς, Ε´ 5,3, ὅ.π., σ. 24.
18. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς, Ε´ 5,3, ὅ.π., σ. 24.

στρατεύματα καί τά ἀπέφυγε τελείως χωρίς νά ἔλθει σέ ἐπαφή μέ αὐτά μέχρι τά Τρίκαλα, τά ὁποῖα φαίνεται ὅτι τά κατέλαβε χωρίς ἀντίσταση. ῾Η Ἄννα Κομνηνή, στό σημεῖο πού ἀναφέρει τόν ἐρχομό τοῦ ᾿Αλεξίου στά Τρίκαλα, δέν κάμει λόγο γιά ὁποιαδήποτε ἔστω καί μικρή ἐπιχείρηση γιά τήν κατάληψή τους.

῾Ο ᾿Αλέξιος ἔμαθε ὅλο τό δράμα τῶν Λαρισαίων ἀπό γράμμα τοῦ ὑπερασπιστῆ τῆς Λάρισας Λέοντος Κεφαλᾶ, τό ὁποῖο ἔφερε στά Τρίκαλα ἀπεσταλμένος του. Σ᾿ αὐτό ὁ Λέων μέ τόλμη ἀναφέρει ὅτι ἔκαμε ὅ,τι μποροῦσε γιά νά διατηρήσει τήν πόλη ἀνάλωτη, ὅτι τούς τέλειωσαν ὅλες οἱ τροφές πού εἶχαν καί ὅτι κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ λιμοῦ σκεπτόταν νά παραδώσει τήν πόλη στούς Νορμανδούς πού ἔσφιγγαν τόν κλοιό, ἄν δέν ἔσπευδε πιό γρήγορα (ὁ αὐτοκράτορας) νά τούς βοηθήσει. Ἄν καθυστεροῦσε ἐπικίνδυνα γιά τή Λάρισα νά σπεύσει σέ βοήθεια, δέν θά κατόρθωνε (ὁ ᾿Αλέξιος) νά ἀποφύγει τήν κατηγορία τῆς προδοσίας[19].

Ὅταν ὁ ᾿Αλέξιος ἔφτασε στή Λάρισα οἱ Λαρισαῖοι ἀνάπνευσαν. ῾Ο Βοημοῦνδος ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίσει γιά μιά ἀκόμη φορά τόν ᾿Αλέξιο πιστεύοντας ὅτι καί πάλι θά τόν νικοῦσε. Ὕστερα ἀπό πολιορκία ἕξι ὁλόκληρων μηνῶν[20], τόν ᾿Απρίλιο τοῦ 1083, ὁ Βοημοῦνδος ἔλυσε τήν πολιορκία τῆς Λάρισας.

Μερικοί συγγραφεῖς, στηριζόμενοι στήν Ἄννα Κομνηνή, δέχονται ὅτι ἡ πολιορκία τῆς Λάρισας ἄρχισε στίς 23 ᾿Απριλίου 1083. Τό σχετικό χωρίο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς ἔχει ὡς ἑξῆς: «Κᾆθ᾿ οὕτως (ὁ Βοημοῦνδος) καταλαβών τήν Λάρισσαν κατ᾿ αὐτήν τήν τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου μνήμην σύν ὅλαις δυνάμεσι καί περιζώσας τά τείχη ἐπολιόρκει αὐτήν»[21], ὅπου βέβαια ἡ μνήμη τοῦ ῾Αγίου Γεωργίου ταυτίζεται ἔτσι μέ τίς 23 ᾿Απριλίου. ῾Η ἄποψη ὅμως αὐτή δέν φαίνεται νά εὐσταθεῖ. Ἄν ἡ πολιορκία ἄρχιζε στίς 23 ᾿Απριλίου 1083, τότε ἔπρεπε νά λυθεῖ τόν ᾿Οκτώβριο τοῦ 1083, ἀφοῦ ἡ ἴδια ἡ Ἄννα ἀναφέρει ὅτι κράτησε ἕξι ὁλόκληρους μῆνες. Νά λύθηκε ὅμως ἡ πολιορκία τόν ᾿Οκτώβριο τοῦ 1083 εἶναι τελείως ἀπίθανο, γιατί ὁ ᾿Αλέξιος μετά τή λύση τῆς πολιορκίας ἀπό τούς Νορμανδούς παρέμεινε στή Λάρισα γιά ἕνα διάστημα μέχρι νά νικήσει τούς Νορμανδούς[22], ὕστερα πῆγε στή Θεσσαλονίκη[23], ὅπου ἔμεινε ἐπίσης ἕνα διάστημα, ἀπό κεῖ πῆγε στήν Κωνσταντινούπολη[24], ἔφυγε γιά τήν Καστοριά, τήν ὁποία

19. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς, Ε´, 5,4, ὅ.π., σ. 24-25.
20. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς, Ε´ 5,3, ὅ.π., σ. 24.
21. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς, Ε´ 5,2, ὅ.π., σ. 23.
22. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς, Ε´ 5,5-7, 3, ὅ.π., σ. 25-31.
23. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς, Ε´ 7,4, ὅ.π., σ. 32· *Guillelmus Apuliensis*, Gesta, V, 77, ὅ.π., σ. 240.
24. *Ἄννης Κομνηνῆς*, ᾿Αλεξιάς Ε´ 7,5, ὅ.π., σ. 32· *Guillelmus Apuliensis*, Gesta, V, 78-79, ὅ.π., σ. 240.

κατέλαβε[25], καί γύρισε πάλι στήν Κωνσταντινούπολη τήν 1 Δεκεμβρίου τοῦ 1083[26]. Ὅτι ὁ Ἀλέξιος τήν 1 Δεκεμβρίου 1083 γύρισε στήν Κωνσταντινούπολη εἶναι ἀναμφισβήτητο. Ἔτσι τά γεγονότα πού ἀνέφερα πιό πάνω, ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἡ πολιορκία λύθηκε τόν Ὀκτώβριο, πρέπει νά ἔγιναν μέσα στό Νοέμβριο τοῦ 1083, ἀλλά μέσα σ' ἕνα μῆνα εἶναι ἀδύνατο νά δικαιολογηθοῦν. Πρέπει λοιπόν νά ἀποκλειστεῖ τελείως ἡ 23 Ἀπριλίου 1083 ὡς ἡμέρα ἐνάρξεως τῆς πολιορκίας τῆς Λάρισας. Ὁ ὑπερασπιστής τῆς Λάρισας Λέων Κεφαλᾶς, στό γράμμα του πρός τόν Ἀλέξιο Κομνηνό, ἀναφέρει ὅτι οἱ πολιορκούμενοι Λαρισαῖοι στεροῦνταν τίς τροφές πού ἐπιτρέπονταν σέ Χριστιανούς καί ἔτρωγαν πιά ἀπό τίς μή ἐπιτρεπόμενες πού κι αὐτές τούς τελείωσαν. Ἀπό αὐτό φαίνεται ὅτι τό γράμμα γράφτηκε μέσα στή Μεγάλη Τεσσαρακοστή, πιθανῶς στά τέλη Μαρτίου ἤ στίς ἀρχές Ἀπριλίου τοῦ 1083, ἀφοῦ τό Πάσχα τοῦ 1083 ἔπεφτε στίς 9 Ἀπριλίου[27]. Ἔτσι λοιπόν ἡ πολιορκία τῆς Λάρισας πρέπει νά ἄρχισε πολύ πρίν ἀπό τήν ἐποχή αὐτή πού γράφτηκε τό γράμμα τοῦ Λέοντος Κεφαλᾶ. Συνδυάζοντας κανείς τό γράμμα αὐτό μέ τήν πρόθεση τοῦ Βοημούνδου νά ξεχειμωνιάσει στή Λάρισα[28] μπορεῖ νά δεχτεῖ ἀνεπιφύλακτα ὅτι ἡ πολιορκία δέν ἄρχισε στίς 23 Ἀπριλίου (γιορτή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου) ἀλλά στίς 3 Νοεμβρίου (γιορτή τῆς καταθέσεως τῶν λειψάνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στο ναό πού οἰκοδομήθηκε πρός τιμή του στή Λύδδα καί ἐγκαινιάστηκε στήν ἴδια ἡμέρα μέ τήν κατάθεση τῶν λειψάνων του). Σ' αὐτή τή γιορτή ἀναφέρεται ἡ Ἄννα Κομνηνή ὅταν γράφει ὅτι «κατέλαβε τήν Λάρισσαν κατ' αὐτήν τήν τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου μνήμην». Κατά συνέπεια οἱ Νορμανδοί περίζωσαν τή Λάρισα στίς 3 Νοεμβρίου τοῦ 1082 καί ἔλυσαν τήν πολιορκία της τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1083 ὅταν ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός ἦλθε ἀπό τά Τρίκαλα νά βοηθήσει τούς πολιορκημένους Λαρισαίους.

Ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας δυσκολευόταν νά ἀντιμετωπίσει σέ κατά μέτωπο ἀγώνα τούς Νορμανδούς. Ἔτσι ἀποφάσισε ν' ἀγωνιστεῖ ἐναντίον τους μέ πολεμικά τεχνάσματα καί στρατηγικούς ἐλιγμούς: «δι' ἀπάτης τούς Λατίνους καταγωνίσασθαι»[29], ὅπως λέγει ἡ Ἄννα Κομνηνή. Ἀφοῦ ἐνημερώθηκε γιά τήν ἐδαφική σύσταση τοῦ περίγυρου τῆς Λάρισας ἀπό κάποιο Λαρισαῖο, ἄριστο γνώστη τῆς περιοχῆς, ὁ Ἀλέξιος ἀνέθεσε στό Νικηφόρο Μελισσηνό καί τό Βασίλειο Κουρτίκιο τήν ἡγεσία τῶν ταγμάτων καί σ' αὐτούς παρέδωσε τά σύμβολα τῆς βασιλείας του[30]. Ἐπίσης τούς

25. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, ΣΤ΄ 1,1-4, ὅ.π., σ. 41-43.
26. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, ΣΤ΄ 8, 1, ὅ.π., σ. 60· πρβλ. καί ΣΤ΄ 1,4, ὅ.π., σ. 43.
27. *V. Grumel*, La Chronologie, Paris 1958, σ. 256.
28. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,1, ὅ.π., σ. 23.
29. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 5,5, ὅ.π., σ. 25.
30. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς Ε΄ 5,5, καί 7, ὅ.π., σ. 25 καί 26. Πρβλ. τήν ἐπιτομή τῆς

ἔδωσε ἐντολή νά προσβάλουν στήν ἀρχή τήν ἐμπροσθοφυλακή τῶν Νορμανδῶν μέ ἀκροβολισμούς καί στή συνέχεια νά στρέψουν τά νῶτα τους καί νά φύγουν πρός τό Λυκοστόμιο[31]. Οἱ βυζαντινές αὐτές δυνάμεις ἔλαβαν θέση στά δεξιά τού κάστρου τῆς Λάρισας, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος πέρασε μέ γενναίους στρατιῶτες, χωρίς νά ἀντιληφθοῦν τόν ἐλιγμό του οἱ Νορμανδοί, στά ἀριστερά τῆς πόλεως, ὅπου ἔστησε ἐνέδρα. Τό σχέδιο τοῦ Ἀλεξίου ἐπέτυχε ἀπόλυτα. Οἱ Νορμανδοί, μέ ἐπικεφαλῆς τό Βοημοῦνδο ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων πού τό ἔβαλαν στά πόδια. Ὅταν οἱ καταδιωκόμενοι Βυζαντινοί καί οἱ καταδιώκοντες Νορμανδοί ἀπομακρύνθηκαν ἀρκετά, ὁ Ἀλέξιος μέ τούς στρατιῶτες του κατέλαβε τό στρατόπεδο τῶν Νορμανδῶν, σκότωσε πολλούς πού ἦταν μέσα καί πῆρε τά λάφυρα[32].

Βλέποντας ὁ Ἀλέξιος τούς ἄλλους στρατιῶτες του νά φεύγουν ἀκόμη καί τό Βοημοῦνδο νά τούς καταδιώκει, ἔστειλε τό Γεώργιο Πυρρό μέ ἱκανούς πελταστές πίσω του μέ τήν ἐντολή νά μή δώσει μάχη σῶμα μέ σῶμα ἀλλά νά κατευθύνει ἀπό μακριά τά βέλη του στά ἄλογα τῶν Νορμανδῶν. Ἡ τακτική αὐτή ἦταν ἡ πιό ἐνδεδειγμένη γιατί οἱ Νορμανδοί πάνω στά ἄλογά τους ἦταν ἱκανότατοι πολεμιστές, εὐέλικτοι καί τρομεροί, ὅταν ὅμως κατέβαιναν ἀπό αὐτά ἔχαναν τήν εὐκινησία τους, λόγω τῶν μεγάλων ἀσπίδων καί τῶν προεξοχῶν τῶν πεδίλων τους, ἔπεφτε τό ἠθικό τους καί γίνονταν εὐάλωτοι. Ἔτσι ἔγινε. Οἱ Νορμανδοί κάτω ἀπό τά ἄλογά τους, ὕστερα ἀπό τά βέλη τῶν Βυζαντινῶν, στριφογύριζαν καί σχημάτισαν ἕνα μεγάλο σύννεφο σκόνης καί δέν μποροῦσαν νά ἀντιληφθοῦν ἀπό ποῦ ἔρχονται τά βέλη[33].

Ὁ Βοημοῦνδος, πού βρισκόταν τήν ὥρα ἐκείνη σ' ἕνα νησάκι τοῦ Σαλαβρία καί ἔτρωγε σταφύλια, πληροφορήθηκε ἀπό τρεῖς ἀγγελιοφόρους τά δυσάρεστα νέα μά δέν ἀποθαρρύνθηκε[34]. Ἄν ἡ μαρτυρία τῆς Ἄννας, ὅτι ὁ Βοημοῦνδος ἔτρωγε σταφύλια, εὐσταθεῖ, τότε τά γεγονότα αὐτά πρέπει νά ἔλαβαν χώρα τουλάχιστο τόν Ἰούλιο τοῦ 1083. Πάντως ὁ Guillelmus Apuliensis δέν κάμει λόγο γιά το νησάκι καί γιά τά σταφύλια· ἁπλῶς μόνο ἀναφέρει ὅτι τήν ὥρα ἐκείνη ἦταν στό βουνό καί ἕνας ἀγγελιοφόρος τοῦ

Ἀλεξιάδος, Ἄννης τῆς Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Bonnae 1839 (Ludovicus Schopenus)· τόμ. I, σ. 248· *Ἰωάννου τοῦ Ζωναρᾶ*, Χρονικόν, XXIII, 22, Bonnae 1897 (Mauricius Pinderus), τόμ. 3, σ. 735· *Μιχαήλ Γλυκᾶ*, Βίβλος χρονική, Τμῆμα τέταρτον, Bonnae 1836 (Immanuel Bekkerus), σ. 619.

31. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄, 5,7, ὅ.π., σ. 26-27.
32. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 6,1, ὅ.π., σ. 27-28· *Guillelmus Apuliensis*, Gesta, V, 32-49, ὅ.π., σ. 238. Στό σημεῖο αὐτό ὁ *Ἰωάννης Ζωναρᾶς*, Χρονικόν XXIII, 22, ὅ.π., σ. 736 καί ὁ *Μιχαήλ Γλυκᾶς*, Βίβλος χρονική, ὅ.π., σ. 620, προσθέτουν ἀντίστοιχα, ὅτι ὁ Βοημοῦνδος «εὐθύς παρεῖτο καί τάς χεῖρας καί τήν ψυχήν καί ἀπιών ᾤχετο» καί «τοῦτο μαθών ὁ βάρβαρος ἀόρατος γίνεται. καί ἡ μέν ἐπίθεσις αὐτοῦ πέπαυται».
33. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄, 6, 2-3, ὅ.π., σ. 28-29· πρβλ. *Guillelmus Apuliensis*, Gesta, V, 37-39, ὅ.π., σ. 238, ὅπου ἄλλη ἐκδοχή γιά τό σύννεφο τῆς σκόνης.
34. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 6, 3-4, ὅ.π., σ. 29.

ἔφερε τά μαντάτα[35].

Γιά τούς Νορμανδούς εἶχε ἀρχίσει ἡ ἀντίστροφη μέτρηση παρά τίς ἐφήμερες μικρές ἐπιτυχίες τους. Ὁ Βοημοῦνδος, ἐπειδή δέ φοβόταν τίποτε, βάλθηκε νά συγκεντρώσει τίς δυνάμεις του. Οἱ ἀποτυχίες δέν μποροῦσαν νά κλονίσουν τό θάρρος του, μά λυπήθηκε γιατί ἦταν ὑποχρεωμένος νά διακόψει τήν πολιορκία μιᾶς πόλεως πού φαινόταν νικημένη καί ὑποταγμένη[36]. Μερικοί Νορμανδοί στρατιῶτες, βαριά ὁπλισμένοι, ἀνέβηκαν σέ μιά κορυφή ἀπέναντι ἀπό τή Λάρισα καί σκότωσαν μέχρι 500 Βυζαντινούς, ὅταν οἱ τελευταῖοι ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τους παρά τήν ἀντίθετη γνώμη τοῦ Ἀλεξίου. Ὕστερα ἀπό αὐτό ἕνα ἀπόσπασμα βυζαντινῶν στρατιωτῶν, πού ἔστειλε ὁ Ἀλέξιος νά στήσουν ἐνέδρα σέ τόπο ἀπό τόν ὁποῖο θά περνοῦσαν οἱ Νορμανδοί, νικήθηκε καί πάλι ἀπό τό Βοημοῦνδο πού τούς καταδίωξε μέχρι τό ποτάμι[37]. Ἡ νύχτα ἔπεσε καί οἱ κουρασμένοι Νορμανδοί στρατιῶτες θεώρησαν καλό νά ξεκουραστοῦν. Ὁ Βοημοῦνδος ὄχι μακριά ἀπό τό σημεῖο αὐτό ἦρθε σέ μιά σκοτεινή κοιλάδα ὅπου βρῆκε ὅλα τά ἀναγκαῖα γι' αὐτόν καί τούς δικούς του. Ἐδῶ παραδόθηκαν στόν ὕπνο[38]. Ἡ ἀλσώδης αὐτή κοιλάδα, πού βρισκόταν ἀνάμεσα σέ δυό λόφους καί ὀνομαζόταν Παλάτι τοῦ Δομενίκου, κατέληγε σέ μυτερό στενό. Στό στενό αὐτό Δαμασίου-Δομενίκου πού διαρρέεται ἀπό τόν ποταμό Ξεριά ἔστησε τελικά ὁ Βοημοῦνδος τό στρατόπεδό του τήν ἑπόμενη ἡμέρα[39]. Μιά ἡμέρα ἀργότερα πλησίασε τό στόμιο τοῦ στενοῦ αὐτοῦ ὁ Μιχαήλ Δούκας καί στάθηκε ἔξω ἀπ' αὐτό· μόνο λίγους ἔμπειρους τοξότες ἐπέτρεψε νά προχωρήσουν στήν εἴσοδο καί νά χρησιμοποιήσουν τά βέλη τους, σύμφωνα μέ τήν ἐντολή τοῦ Ἀλεξίου. Ἐν τούτοις οἱ ἄνδρες τοῦ Δούκα ἄρχισαν νά μπαίνουν στό στόμιο, ὅπου τελικά τούς ἀκολούθησε καί ὁ ἴδιος. Ὁ Βοημοῦνδος τότε ἐπιτέθηκε ἐναντίον τους καί τούς ἔτρεψε σέ φυγή, καταδιώκοντάς τους μέχρι τό Σαλαβρία[40]. Πάνω στή φυγή, κάποιος μέ τό ὄνομα Οὐζᾶς κτύπησε μέ τό δόρυ του τό σημαιοφόρο τοῦ Βοημούνδου, ἅρπαξε τή σημαία του καί τήν ξάπλωσε καταγῆς. Ὅταν οἱ Νορμανδοί εἶδαν αὐτό ἔπαθαν σύγχυση, ἄλλαξαν προθέσεις καί πορεία καί ἀπό ἄλλο δρόμο, πού περνοῦσε ἀπό τό στενό τοῦ Καλαμακίου, ἔφυγαν γιά τά Τρίκαλα, τά ὁποῖα εἶχαν ἤδη προκαταλάβει ἄλλοι Νορμανδοί στρατιῶτες, ἀπό κείνους

35. *Guillelmus Apuliensis*, Gesta, V, 40, 50-51, ὅ.π., σ. 238.
36. *Guillelmus Apuliensis*, Gesta, V, 53-56, ὅ.π., σ. 238.
37. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 6, 4, ὅ.π., σ. 29-30.
38. *Guillelmus Apuliensis*, Gesta, V, 57-60, ὅ.π., σ. 238.
39. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 7,1, ὅ.π., σ. 30.
40. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 7, 1-3, ὅ.π., σ. 30-31. Ὁ *Guillelmus Apuliensis*, Gesta, V, 61-70, ὅ.π., σ. 238-240, κάπως ἀλλιῶς περιγράφει αὐτή τή σκηνή καί δίνει ἄλλες πληροφορίες.

πού ἔφυγαν μέ τόν ἀρχηγό τους Βοημοῦνδο πρός τό Λυκοστόμιο[41]. Ἔτσι ἡ Ἄννα Κομνηνή διηγεῖται τήν τελευταία μάχη Βυζαντινῶν καί Νορμανδῶν στή Θεσσαλία, ἐνῶ ὁ Guillelmus Apuliensis δικαιολογεῖ διαφορετικά τή φυγή τῶν Νορμανδῶν. Γι' αὐτόν, οἱ Νορμανδοί δέν μποροῦσαν γιά μακρύ διάστημα νά πολιορκοῦν τή Λάρισα γιατί ἡ γῆ, πού ὑπέστη λεηλασίες, δέν τούς ἐξασφάλιζε πιά τά ἀπαραίτητα τρόφιμα καί τή διαβίωση καί ὕστερα ἔχασαν τά μέσα συντηρήσεως ὅταν τελευταῖα καταλήφθηκε τό στρατόπεδό τους ἀπό τόν Ἀλέξιο[42]. Εἴτε ἔτσι εἴτε ἀλλιῶς ἕνα εἶναι τό γεγονός. Οἱ Νορμανδοί ἀφοῦ ἔμειναν γιά ἕνα διάστημα στά Τρίκαλα, ἔφυγαν γιά τήν Καστοριά[43], ἀπό ὅπου ξεκίνησαν τό φθινόπωρο τοῦ 1082. Ἡ Λάρισα σώθηκε καί ἡ Θεσσαλία ἀπαλλάχτηκε ἀπό τήν ἀνεπιθύμητη παρουσία τῶν Νορμανδῶν.

Ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός ἀπό τή Λάρισα πῆγε στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ἄφησε ἕνα μεγάλο μέρος τῶν δυνάμεών του, καί ἀπό κεῖ γύρισε στήν Κωνσταντινούπολη[44].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς (ἔκδ. Bernard Leib), τόμ. II, Paris 1967.

Guillelmus Apuliensis, Gesta Roberti Wiscardi (ἔκδ. Marguerite Mathieu), Palermo 1961.

Karl Schwartz, Die Feldzüge Robert Guiscard's gegen das byzantinische Reich, nach den Quellen dargestellt, *Programm, mit welchem zur öffentlichen Prüfung und Schlussfeierlichkeit des Kurfürstlichen Gumnasiums zu Fulda auf den 3.4. und 5. April 1854 ergebenst einladet der Director des Gumnasiums*, Fulda 1854, σ. 1-47.

Lothar von Heinemann, Geschichte der Normannen in Unteritalien und Sicilien bis zum Aussterben des normannischen Königshauses, erster Band, Leipzig 1894.

Νικολάου Γεωργιάδου, Θεσσαλία. Ἐκδότης Κωνστ. Παρασκευόπουλος, ἐν Βώλῳ 1894.

41. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 7,3, ὅ.π., σ. 31.
42. *Guillelmus Apuliensis*, Gesta, V, 71-74, ὅ.π., σ. 240.
43. *Ἄννης Κομνηνῆς* Ἀλεξιάς, Ε΄ 7,3, ὅ.π., σ. 31-32.
44. *Ἄννης Κομνηνῆς*, Ἀλεξιάς, Ε΄ 7, 4-5, ὅ.π., σ. 32· *Guilleimus Apuliensis*, Gesta, V, 77-79, σ. 240.

F e r d i n a n d   C h a l a n d o n, Essai sur le règne d' Alexis Ier Comnène (1081-1118), Paris 1900.

B e r n h a r d   D e n t z e r, Topographie der Feldzüge Robert Guiscards gegen das byzantinische Reich, Festschrift des Geographischen Seminars des Universität Breslau zur Begrüssung des XIII. Deutschen Geographentages. Mit einem Porträt in Heliogravure, zwei Karten in Farbendruck und drei Skizzen im Text, Breslau 1901, σ. 82-121.

R a l p f   B a i l e y   Y e w d a l e, Bohemond I, Prince of Antioch, Princeton 1924.

F r i e d r i c h   S t ä h l i n, Das hellenische Thessalien. Landeskundliche und geschischtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit. Mit einer Karte Thessaliens, 12 Tafeln und 29 Abbildungen im Test, Stuttgart 1924.

Ἐ π α μ ε ι ν ώ ν δ α   Γ.   Φ α ρ μ α κ ί δ ο υ, Ἡ Λάρισα. Ἀπό τῶν Μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τήν Ἑλλάδα (1821). Τοπογραφική καί ἱστορική μελέτη, Βόλος 1926.

G e o r g i n a   B u c k l e r, Anna Comnena. A study, Oxford 1929 (κριτική παρουσίαση ἀπό τόν F. D ö l g e r, *Byzantinische Zeitschrift*, τόμ. 29, 1929/30, σ. 297-304).

P e l o p i d a s   S t e p h a n o u, Le procès de Leon de Chalcédoine, *Orientalia Christiana Periodica*, τόμ. 9(1943), σ. 5-64.

M. G y ó n i, Egy vlách falu 'neve Anna Komnene Alexiasában, *Egyetemes Philologiai Közlöny-Arcivum Philologicum*, τόμ. 71(1948), σ. 22-30.

A l f r e d   P h i l i p p s o n, Die griechischen Landschaften. Band I Teil I Thessalien und die Spercheios-Senke. Nebst einem Anhang: Beiträge zur historischen Landskunde Thessaliens von Ernst Kirsten. Mit 4 Karten, Frankfurt am Main 1950.

Δ η μ η τ ρ ί ο υ   Α.   Χ α τ ζ η γ ι ά ν ν η, Ἀπό τήν ἱστορίαν τῆς Λαρίσης, (Ἀθῆναι 1951).

Σ ω τ η ρ ί ο υ   Ζ ο ύ μ π ο υ, Περί Βοημούνδου καί Ἰωαννίνων, *Ἠπειρωτική Ἑστία*, τόμ. 2(1953), σ. 572-574.

Γ ε ω ρ γ ί ο υ   Τ.   Κ ό λ ι α, Ἡ ἐξωτερική πολιτική Ἀλεξίου Α´ Κομνηνοῦ (1081-1118), *Ἀθηνᾶ*, τόμ. 59(1955), σ. 241-288.

Γ ε ω ρ γ ί ο υ   Τ.   Κ ό λ ι α, Ἡ πρώτη κατά τούς μέσους χρόνους ἐπίθεσις τῆς λατινικῆς Δύσεως ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς (1081- 1085), *Γενική Στρατιωτική Ἐπιθεώρησις*, τόμ. 7/10 (1956), σ. 16-33.

Κ ω ν σ τ α ν τ ί ν ο υ   Ι.   Ἀ μ ά ν τ ο υ, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους 867-1204 μ.Χ., τόμος δεύτερος, Ἀθῆναι 1957².

Γ ε ω ρ γ ί ο υ   Τ.   Κ ό λ ι α, Κίνητρα καί προσχήματα τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ροβέρτου Γυϊσκάρδου εἰς τό Βυζάντιον (1081), *Πλάτων*, τόμ. 10 (1958), σ. 115-125.

Ἔ ρ α ς   Α.   Β ρ α ν ο ύ σ η, *Ἀθηνᾶ*, τόμ. 65 (1961), σ. 318-330 (κριτική παρουσίαση των Gesta Roberti Wiscardi, ἔκδ. Marguerite Mathieu).

E r a   L.   V r a n o u s s i, Le mont des Kellia. Note sur un passage d' Anna Commène (V. 5,3), *Recueil de travaux de l' Institut d' Études byzantines No. VIII$_2$. Mélenges Georges Ostrogorsky II*, Beograd 1964, σ. 459-464.

Ἔ ρ α ς   Α.   Β ρ α ν ο ύ σ η, Τά ἁγιολογικά κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογική παράδοσις καί ἱστορικαί μαρτυρίαι, Ἀθῆναι 1966.

G e o r g e s   K o l i a s, Les raisons et le motif de l'invasion de Robert Guiscard à Byzance, *Actes du Premier congrès international des études balkaniques et Sud-Est Européennes III Histore (V[e]-XVe* ss., XVe-XVIIe ss.), Sofia 1969, σ. 357-361.

Ἄ ν ν η ς   Π.   Ἀ β ρ α μ έ α, Ἡ βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολή εἰς τήν ἱστορικήν γεωγραφίαν, ἐν Ἀθήναις 1974.

Ν ί κ ο υ   Ν ι κ ο ν ά ν ο υ, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας ἀπό τό 10⁰ αἰῶνα ὥς τήν κατάκτηση τῆς περιοχῆς ἀπό τούς Τούρκους τό 1393. Συμβολή στή βυζαντινή ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1979.

ΧΑΛΚΙΝΕΣ ΠΟΡΠΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΟΚΤΑΓΩΝΟ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

Κατά τίς ἔρευνες πού ἔγιναν τό 1982 στό συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου Φιλίππων εἴχαμε τήν τύχη νά ἀνασκάψουμε μέσα στό χῶρο τοῦ κατηχουμενείου τοῦ Βαπτιστηρίου ἕνα κιβωτιόσχημο τάφο (εἰκ. 1α) διαστ. 1,50x0,52x0,26 μ. Βρισκόταν σέ βάθος 0,63 μ. καί ἦταν σχεδόν προσκολλημένος στό νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου δίπλα στή θύρα μέ τήν ἀνατολική πλευρά του ἐφαπτόμενη στή βάση τῆς ΝΑ ἐξέδρας τῶν κατηχητῶν. Εἶχε κατασκευαστεῖ μέ ἀρχαιότερους, ρωμαϊκούς, μεγάλου πάχους ὀπτόπλινθους, τμήματα θωρακίων τοῦ τέμπλου τῆς τελευταίας φάσης τοῦ Ὀκταγώνου καί δύο ποδιές παραθύρων. Μαζί μ' αὐτά, γιά τήν κατασκευή τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καί τμῆμα πλάκας ἀπό ἀτράκιο λίθο, πού προερχόταν ἀπό τό δάπεδο τοῦ συνθρόνου τοῦ Ὀκταγώνου.

Κατά τόν καθαρισμό τοῦ ἀποσαθρωμένου ἀνδρικοῦ σκελετοῦ ἀνασύρθηκε λεπίδα μικροῦ σιδερένιου μαχαιριδίου μήκ. Ο,15 μ. (εἰκ. 1γ) καί χάλκινη πόρπη ζώνης μήκ. 0, 058 μ. καί μέγιστου πλάτ. 0, 03 μ. (εἰκ. 1β).

Ἡ ταφή τοῦ νεκροῦ μέσα στόν ἱερό χῶρο τοῦ Βαπτιστηρίου καί ἡ θέση τοῦ σώματός του, μέ τό κεφάλι στά δυτικά, μᾶς ὁδηγοῦν, στή σκέψη ὅτι ἦταν χριστιανός. Ὁ χρόνος τῆς ταφῆς πρέπει νά τοποθετηθεῖ μετά τήν ἐγκατάλειψη τοῦ Ὀκταγώνου ἀπό κάποιο σεισμό[1] καί ὁπωσδήποτε ὄχι μετά ἀπό πολλά χρόνια, γιατί ἄν εἶχε ἐπέλθει ἡ κατάρρευση θά ἦταν ἀδύνατη ἡ προσπέλαση στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ Βήματος καί ἡ λήψη τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου καί τοῦ τμήματος τῆς πλάκας ἀπό τό δάπεδο τοῦ συνθρόνου. Ὁ νεκρός πρέπει νά ἀνῆκε μᾶλλον σέ ἀνώτερη κοινωνική[2], ἴσως ἐκκλησιαστική, τάξη τῆς πόλης τῶν Φιλίππων, πού βρῆκε τό θάνατο στό σεισμό, πού πρέπει νά ἔγινε στό τέλος τοῦ 6ου ἤ στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. Πρίν ἀπό τήν καταστροφή αὐτή πρέπει νά χρονολογηθεῖ ἡ τρίκλιτη στοά, πού ὁδηγεῖ στό νάρθηκα τοῦ Ὀκταγώνου, καθώς καί μερικά γλυπτά στό ναό.

---

1. Τά ἀνασκαφικά δεδομένα τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀκταγώνου μᾶς βεβαιώνουν πλέον, πώς αἰτία τῆς καταστροφῆς του ἦταν ὁ σεισμός. Ὅλοι οἱ κίονες καί τά τμήματα πού ὑποβάσταζαν εἶχαν κατεύθυνση πτώσης ἀπό τά ΒΑ πρός τά ΝΔ. Τό σεισμό ἀκολούθησε περιορισμένης ἔκτασης πυρκαγιά.

2. Ἄν ἀνῆκε σέ κατώτερη τάξη θά εἶχε ταφεῖ ἔξω ἀπό τήν ἐκκλησία. Γιά τίς ταφές μέσα στίς ἐκκλησίες, βλ. *Δ. Πάλλα*, Σαλαμινιακά, Γ' Οἱ τάφοι, ΑΕ 1950-51, σ. 178 κέ.

Ἡ εὑρεθεῖσα πόρπη εἶναι σχεδόν ὅμοια μέ τήν πόρπη τῆς Κορίνθου ἀρ. 2187 (7072)[3], τήν ὁποία ἡ Gl. Davidson θεωρεῖ ἀβαρική καί χρονολογεῖ στόν 6ο-7ο αἰ.[4] καί ὁ Δ. Πάλλας, χωρίς νά τό λέγει καθαρά, στόν 9ο-11ο αἰ.[5]. Μεγαλύτερη ὁμοιότητα παρουσιάζει πρός τήν πόρπη πού προέρχεται ἀπό τή Kassa τῆς Οὐγγαρίας καί τήν ὁποία ὁ μέν Jos. Hampel χαρακτηρίζει σαρματική καί χρονολογεῖ στό 7ο-8ο αἰ.[6] ὁ δέ N. Fettich, τοποθετώντας την στήν ἴδια ἐποχή, τή χαρακτηρίζει ἀβαρική[7].

Οἱ πόρπες τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀποτελοῦνται ἀπό ἕνα κυκλικό σῶμα-κοιλιά μέ ὀπή, πού κάτω μέν συνήθως ἀπολήγει ἐξωτερικά σέ σταγόνα, πάνω δέ, ἀριστερά καί δεξιά ἀπό τό λαιμό, ὑπάρχουν δύο μηνίσκοι πού συνδέονται μεταξύ τους μέ ταινία. Οἱ δυό ὀπές ἀνάμεσα στούς μηνίσκους καθώς καί ἡ ἄλλη στήν κοιλιά συμβάλλουν στήν ἁρμονικότητα τοῦ σχεδίου καί στήν ἐλάφρυνση τοῦ ὄγκου τῆς πόρπης. Ἡ κεφαλή εἶναι ᾠοειδής, ἐλαφρά πεπλατυσμένη καί σέ μερικές περιπτώσεις, ἐκτός ἀπό τήν εἰδικά διαμορφωμένη θέση γιά νά κάθεται τό γλωσσίδιο, φέρει ἀριστερά καί δεξιά δυό μηνοειδεῖς ἐκφύσεις (πόρπη Φιλίππων). Ἡ κοιλιά τῆς πόρπης τῶν Φιλίππων, ὅπως καί τῶν πορπῶν τῆς Κορίνθου καί τῆς Kassa, διακοσμεῖται μέ τριπλή ταινία. Ἴδια ταινία διακοσμεῖ καί τούς μηνίσκους τοῦ λαιμοῦ.

Ἡ ὀπή τῆς κοιλιᾶς τῆς πόρπης τῶν Φιλίππων εἶναι ἀπόλυτα κυκλική, ἐνῶ οἱ ὀπές τῆς κοιλιᾶς τῆς πόρπης τῆς Κορίνθου ἀρ. 2187 (7072) καί τῆς Kassa φέρουν ἐσωτερικά στό ἄνω μέρος μικρή ἀπόφυση. Τό στοιχεῖο αὐτό δέν διαφοροποιεῖ καθόλου τίς τρεῖς ἀναφερθεῖσες πόρπες, ὅπως δέν διαφοροποιεῖ τίς πόρπες Φιλίππων καί Kassa ἀπ' αὐτήν τῆς Κορίνθου ἡ ὕπαρξη τῆς σταγόνας ἐξωτερικά στό κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς.

Παραλλαγή τῶν τριῶν πορπῶν πού ἀναφέραμε παραπάνω πρέπει νά ἀποτελοῦν δύο ἄλλες πόρπες καί συγκεκριμένα οἱ πόρπες ἀπό τό Keszthely καί ἀπό τό Puig Rom-Rosas (Gerona). Τήν πρώτη ὁ Hampel τήν κατατάσσει στή σαρματική ὁμάδα καί τή θεωρεῖ ἀβαρικῆς ἐποχῆς[8], ἐνῶ ὁ Fettich τή θεωρεῖ ὑστεροουννική[9]. Τή δεύτερη ὁ P. de Palol Salelas τή θεωρεῖ θησιγοτθικῆς ἐποχῆς ἀλλά μέ βυζαντινή ἐπίδραση[10]. Οἱ χρονολογήσεις πού δίνουν στίς δυό πόρπες οἱ παραπάνω ἐρευνητές εἶναι κατά τήν ἄποψη τοῦ Δ. Πάλλα πολύ πρώιμες[11], θά μποροῦσαν δέ, πάντα κατά τόν ἴδιο ἐρευνητή, νά τοποθετηθοῦν σέ ὀψιμότερη ἐποχή. Ἡ ἄποψη αὐτή εἶναι ἀπόλυτα ὀρθή μιά καί ὁ τρόπος ἐπεξεργασίας καί ἡ ὑφή τοῦ ἀναγλύφου των μᾶς ὁδηγοῦν στόν 9ο-11ο αἰ.[12] Τοῦτο σημαίνει, πώς οἱ δυό πόρπες πρέπει ὡς πρός τό σχέδιο νά ἀντιγράφουν παλιότερες τους μέ καθιερωμένα σχέδια διακοσμητικά, ἐφαρμόζοντας ὅμως τήν τεχνοτροπία τῆς ἐποχῆς τους χωρίς νά ξεφεύγουν ἀπό κάποια σχηματοποίηση. Δέν θά εἴμασταν δέ πολύ μακριά ἄν λέγαμε, πώς ὡς ἀρχαιότερό τους πρότυπο θεωροῦμε τήν κατηγορία τῆς πόρπης τῆς Κορίνθου ἀρ. 2189 (496)[13] στήν ὁποία τά νατουραλιστικά-ζωομορφικά στοιχεῖα εἶναι πιό ἐμφανή. Ὡς πρός τή χρονολόγηση τῆς τελευταίας, νομίζω, πώς δέ θά πέφταμε ἔξω ἄν τήν τοποθετούσαμε πρός τό τέλος τοῦ 7ου αἰ. συμφωνώντας μέ τήν Gl. Davidson[14].

Ἡ συγγένεια τῆς πόρπης τῆς Κορίνου ἀρ. 2189 (496)[15] μέ τήν πόρπη τῆς Kassa[16] ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπό τήν Davidson[17] τήν ἀποδέχεται, δέ καί ὁ Δ. Πάλλας, χωρίς ὅμως νά ἀσπάζεται τή χρονολόγησή της στόν 7ο αἰ.[18] Ἡ ἀνωτέρω κορινθιακή πόρπη πρέπει νά ἀποτελεῖ νεώτερο κάπως καί ἐξελιγμένο παράδειγμα τῶν πορπῶν τῆς Κορίνου ἀρ. 2187 (7072) καί τῆς Kassa.

3. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι τῆς Κορίνθου, Πεπραγμένα τοῦ Θ΄ Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953 (1955), τόμ. Α΄, σ. 380, πίν. 75, 1β, ὅπου καί ἡ παλιότερη γιά τό θέμα βιβλιογραφία. Γιά τή νεώτερη βιβλιογραφία βλ. *D. Pallas*, Donnees nouvelles sur quelques Boucles et Fibules considerees comme Avares et Slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IX[e]s., «Byzantino-bulgarica» VII (1981) 295-318.

4. Corinth XII. The Minor Objects (1952) 267.

5. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. σ. 369 καί 380-381.

6. *Jos. Hampel*, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunsweig 1905, I, σ. 304, εἰκ. 764 καί III, πίν. 276, 16α, καί *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. πίν. 75, 2.

7. *N. Fettich*, Drachendarstellungen im ungarländischen Denkmaterial der Völkerwanderungszeit, «Archaeol. Értesitö» XL (1923-1926) 320, πίν. IV, 7.

8. *Jos. Hampel*, Alterhtümer des frühen Mittelalters in Ungarn, ὅ.π. I, σ. 302 κἑ. εἰκ. 750, καί *Δ. Πάλλας*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. εἰκ. 10.

9. *N. Fettich*, Archaeologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst, «Archaeol. Hungarica» XXXI (1951) 171, πίν. XLIV, 2.

10. *P. de Palol Salellas*, Fubulas y Broches de Cinturon de Epoca Visigota en Cataluña, «Archivo Español de Arqueologia» XXIIIb(1950) 76 κἑ., εἰκ. 6, ἀρ. 2 καί *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. πίν. 76, 1.

11. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅπ. σ. 378-379.

12. Πρβ. π.χ. τά θωράκια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀρ. 162/168, *L. Bréhier*, Nouvelles Recherches sur l' histoire de la sculpture byzantine, στό «Nouvelles Arch. Miss. Scient. Litt.», N.S. Fasc. 9 (Paris 1913) σ. 14, πίν. VI, 12 καί VII ἀριστερά· τό θωράκιο ἀπό τή βυζαντινή ἐκκλησία πάνω στήν παλαιοχριστιανική βασιλική στό Κράνειο τῆς Κορίνθου, βλ. *Jos. Shelley*, The Christian Basilica near the Cenchrean Gate at Corinth, «Hesperia» XII (1943) εἰκ. 19· πρβ. καί ἕνα θωράκιο ἀπό τή Μ. Ὁσίου Μελετίου, *Α. Ὀρλάνδου*, ΑΒΜΕ 5 (1939-40) σ. 100, εἰκ. 47 κάτω ἀριστερά.

13. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅπ. πίν. 75, 1α.

14. *G. Davidson*, The Avar Invasion of Corinth, «Hesperia» 6 (1937) 235 κἑ. εἰκ. 6c καί Corinth XII, σ. 267, πίν. 114.

15. Βλ. παραπάνω σημ. 13.

16. Βλ. παραπάνω σημ. 6.

17. Βλ. παραπάνω σημ. 14.

18. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. σ. 376. Ἐπί πλέον ὁ Δ. Πάλλας ἀνάγει τήν καταγωγή τῆς πόρπης τῆς Kassa στόν τύπο τῆς πόρπης ἀπό τήν Ἰταλία, βλ. Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. σ. 379, εἰκ. 3, ἤ σέ κάποιο ἐνδιάμεσο. Κατά τήν ἄποψή μας ὁ ἕνας τύπος δέν προϋποθέτει τόν ἄλλο. Ἔτσι ἡ πόρπη ἀπό τήν Kassa δέν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ μετά τόν 8ο αἰ. πού τήν τοποθετεῖ ὁ Πάλλας.

Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή ἡ χρονολόγηση πού τῆς δώσαμε πρός τό τέλος τοῦ 7ου αἰ. θά πρέπει νά θεωρεῖται ὀρθή. Τοῦτο ἐνισχύεται καί ἀπ' ὅσα ἔχουμε ἤδη σημειώσει γιά τήν πόρπη τῶν Φιλίππων καί ἡ ὁποία ἀπό τά ἀνασκαφικά δεδομένα δέν μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ πέρα ἀπό τό τέλος τοῦ 6ου ἤ τίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.[19]

Ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, στόν τάφο τῶν Φιλίππων μαζί μέ τήν πόρπη βρέθηκε κοντά στή μέση τοῦ νεκροῦ καί ἕνα σιδερένιο μαχαιρίδιο. Τό στοιχεῖο αὐτό δέν πρέπει νά περάσει ἀπαρατήρητο. Ἀνάλογα μαχαιρίδια μαζί μέ πόρπες καί περόνες βρέθηκαν σέ δυό ταφές στήν Κούφια Πέτρα τῆς Ἔδεσσας[20]. Οἱ δυό περόνες τῆς ταφῆς Α ἀνήκουν στήν κατηγορία τοῦ τύπου τῆς Ν. Ἀγχιάλου (τοῦ λεγόμενου σλαβικοῦ) (εἰκ. 1δ), ἐνῶ ἡ πόρπη πού ἦταν στήν ἴδια ταφή στήν κατηγορία, τοῦ τύπου τῶν Συρακουσῶν (πεταλοειδής μέ ἀνάγλυφα ἡμιανθέμια) (εἰκ. 2α). Ἡ πόρπη τῆς ταφῆς Β ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν διάτρητων καρδιόσχημων πορπῶν, μέ τέσσερις κυκλικές ὀπές γύρω ἀπό μιά ρομβοειδή, καί μιά μηνοειδή ἤ σχήματος πέλεκη κάτω (εἰκ. 2β). Ἡ ὕπαρξη ἐγχειριδίου στίς ταφές τῆς Ἔδεσσας δηλώνει, κατά τή γνώμη μας, πώς οἱ νεκροί χριστιανοί ἄνδρες κατεῖχαν κάποιο ἀξίωμα.

Ἡ πόρπη τοῦ τύπου τῶν Συρακουσῶν, πού βρέθηκε μαζί μέ τίς περόνες τοῦ τύπου Ν. Ἀγχιάλου στή ταφή Α τῆς Ἔδεσσας, πρέπει νά χρονολογηθεῖ ἀπό τά μέσα τοῦ 6ου αἰ.[21] καί θά μποροῦσε κατά τήν ἄποψή μας νά φτάσει μέχρι τά μέσα τοῦ 7ου αἰ., ἐποχή κατά τήν ὁποία χρονολογοῦνται οἱ δυό ὅμοιες πόρπες τῆς Σάμου[22]. Στήν ἴδια ἐποχή (μέσα 7ου αἰ.) χρονολογεῖται καί ἡ πόρπη πού βρέθηκε σέ τάφο-πρόκτισμα τῆς βασιλικῆς Α (ἔξω τῶν τειχῶν) τοῦ Κρανείου τῆς Κορίνθου μαζί μέ ἕνα ἐγχειρίδιο καί νομίσματα τοῦ Κώνσταντα Β' (641-668)[23]. Ὕστερα ἀπό τά παραπάνω μποροῦμε

19. Ὁ Δ. Πάλλας (Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. σ. 380-381) πιστεύει ὅτι ἡ κορινθιακή πόρπη ἀρ. 2187 (7072) πρέπει νά χρονολογηθεῖ στόν 9ο-11ο αἰ. Ἡ ἄποψη αὐτή δέν πρέπει νά θεωρεῖται πλέον ὀρθή.

20. Βλ. ΑΔ 24 (1969) Β2, σ. 307, πίν. 320 ε-ς'. Ὁ Φ. Πέτσας ἀναφέρει μόνο μία ταφή, ἐνῶ στή διάθεσή μου βρίσκονται φωτογραφίες εὑρημάτων ἄλλων δύο ταφῶν (Β καί Γ) πού εἶχε τήν καλωσύνη νά μοῦ χορηγήσει ὁ ἔφορος Βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Νικονάνος τόν ὁποῖο καί εὐχαριστῶ. Τίς φωτογραφίες τοῦ εἶχε προμηθεύσει ἡ δίς Ἀλίκη-Αἰκατ. Στουγιαννάκη, ἐπιστημονική βοηθός τότε τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων καί ἡ ἐποπτεύουσα τήν ἀνασκαφή, τήν ὁποία καί εὐχαριστῶ γιά τίς πληροφορίες πού μοῦ ἔδωσε.

21. *D. Pallas*, Donnees nouvelles sur quelques Boucles et Fibules, ὅ.π. σ. 307. Τό πόσο ρευστό εἶναι τό ζήτημα τῆς χρονολόγησης φαίνεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὁ ἴδιος ἐρευνητής σέ παλιότερη ἐργασία του χρονολογοῦσε τίς πόρπες τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπό τόν 9ο-12ο αἰ. Βλ. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι τῆς Κορίνθου, ὅ.π. σ. 366.

22. Βλ. *U.Jantzen-R.C.S.Ferlsch-H.Kienast*, Samos 1973, AA 90 (1975) 32, εἰκ. 20, καί *W. Martini*, Samos 1973, AA 90 (1975) 42, εἰκ. 31, 2.

23. *D. Pallas*, Donnees Nouvelles sur quelques Boucles et Fibules, ὅ.π. σ. 298, εἰκ. 5.

νά ὑποστηρίξουμε, πώς καί οἱ περόνες τῆς Ν. Ἀγχιάλου καί τῆς Ἔδεσσας δέν μποροῦν νά χρονολογηθοῦν πέρα ἀπό τόν 7ο αἰ.[24] Στήν ἴδια ἐποχή χρονολογοῦνται καί ἡ περόνη τοῦ τύπου Ν. Ἀγχιάλου πού βρίσκεται στό Μουσεῖο τοῦ Δίου Πιερίας (εἰκ. 1ε) καθώς καί δυό περόνες τοῦ ἴδιου τύπου πού βρέθηκαν στή νεκρόπολη Kruje τῆς Ἀλβανίας καί τίς ὁποῖες οἱ Ἀλβανοί ἐρευνητές συσχετίζουν μέ τίς μεταναστεύσεις τῶν Ἀβάρων, μεταξύ τῶν ὁποίων, ὑποστηρίζουν, θά εὑρίσκονταν καί Σλάβοι[25]. Στήν ἴδια νεκρόπολη[26] βρέθηκαν καί ἄλλες πόρπες. Δύο ἀνήκουν στό τύπο τῆς Κορίνθου[27] μέ τριγωνικό σῶμα πού ἀπολήγουν κάτω σέ δίσκο, γιά τή προέλευση καί χρονολόγηση τοῦ ὁποίου ἔχει γίνει μεγάλη ἐπιστημονική συζήτηση[28]. Πάντως γεγονός εἶναι, ὅτι οἱ πόρπες αὐτές, πού ὅμοιές τους ἔχουν βρεθεῖ καί στή Κωνσταντινούπολη, θεωροῦνται πιά βυζαντινές[29] καί πρέπει νά χρονολογηθοῦν στόν 6ο-7ο αἰ. Ἡ βυζαντινή προέλευσή τους βεβαιώνεται καί ἀπό τό γεγονός, ὅτι στό δίσκο ἀρκετῶν ἀπό αὐτές ὑπάρχουν σταυρικά μονο-

24. Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Δ. Πάλλας, (Donnees nouvelles sur quelques Boucles et Fibules, ὅ.π. σ. 309), ὁ Ἰουστινιανός στό ψηφιδωτό τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας φορᾶ μία παρόμοια περόνη (τύπου Ν Ἀγχιάλου) πίσω ἀπό τό κόσμημα σέ σχῆμα ρόδακα. Τό στοιχεῖο αὐτό ἐνισχύει τήν ἄποψη, ὅτι ἡ προέλευση τῶν περονῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι βυζαντινή.

25. Ἡ περόνη τοῦ Δίου (ἀρ. εὑρ. 1331) βρέθηκε κατά τόν καθαρισμό ἔξω ἀπό τό ΝΑ πύργο τοῦ τείχους στό ὕψος τοῦ τοιχοβάτη. Εὐχαριστῶ τόν καθηγ. Δ. Παντερμαλῆ πού μοῦ ἐπέτρεψε νά φωτογραφήσω καί νά δημοσιεύσω τήν περόνη. *S.Anamali-H.Spahiu*, Varreza arbërore e Krujës, «Iliria» IX-X (1979-80) 61-62, πίν. VII, 11, 12. (Γαλλική περίληψη, Une nécropole albanaise à Kruje, σ. 84.

26. *S. Anamali-H. Spahiu*, Varreza arbërore e Krujës, ὅ.π. πίν. XI, 1-2.

27. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. πίν. 64, 2α-2γ, καί *D. Pallas*, Donnees nouvelles sur quelques Boucles et Fibules, ὅ.π. εἰκ. 1, καί H.S.Robinson, Excavations at Corinth: Temple Hill. 1968-1972, «Hesperia» 45 (1976) 222, πίν. 57α-c.

28. Γιά τήν παλιότερη βιβλιογραφία βλ. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. σ. 347-358, καί *D. Pallas*, Donnees Nouvelles, ὅ.π. σ. 297.

29. Βλ. *D. Csallany*, Pamjatniki vizantijskogo metallobrabatyvajuscego iskustva. I «Acta antiqua Acad. Scient. Hungaricae» 2 (1954) 337-340 (ρωσσικά μέ γαλλική περίληψη). Οἱ πόρπες τῆς Κωνσταντινούπολης βρέθηκαν σέ ταφές πού χρονολογοῦνται ἀπό νομίσματα ἀνάμεσα στό 560-630. Στήν ἴδια ἐποχή χρονολογοῦνται δύο ὅμοιες πόρπες πού βρέθηκαν στό Τηγάνι τῆς Μάνης κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ νεκροταφείου, τοῦ ὁποίου ἡ ὕπαρξη διαπιστώθηκε κάτω ἀπό τή βασιλική τοῦ 7ου αἰ. Γιά τήν ἀνασκαφή καί τά πρῶτα συμπεράσματα βλ. *Ν. Δρανδράκη-Ν. Γκιολέ*, Ἀνασκαφή στό Τηγάνι τῆς Μάνης, ΠΑΕ 1980, σ. 256-258, πίν. 149ε. Γιά τήν ἐξάπλωση τῶν Σλάβων στήν Πελοπόννησο, ὄχι ὅμως καί μέχρι τό Τηγάνι, βλ. *Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου*, *DAI*, κεφ. 50, στ. 71-81 (ἔκδ. Gy. Moravcšik-R. Jenkins). Ὁ ἐπ. καθηγ. Φαίδ. Μαλιγκούδης, ὁ ὁποῖος ἑτοιμάζει ἐργασία γιά τήν ἐξάπλωση τῶν Σλάβων στήν Ἑλλάδα, μέ πληροφόρησε, ὅτι μέ βάση τά πρωτογενή σλαβικά τοπωνύμια οἱ Σλάβοι ἔφτασαν στήν Πελοπόννησο μέχρι τή γραμμή Οἰτύλου-Καμαρῶν.

γράμματα[30] ἑλληνικῶν λέξεων ἤ ὀνομάτων, ὅπως «ΦΩ(C) — ΖΩΗ»[31], «ΠΕΤΡΟΥ», ΓΕΩ(ΡΓΙ)ΟΥ»[32]. Ἡ ἄποψη τοῦ Setton[33] καί τῆς Davidson[34], ὅτι οἱ πόρπες αὐτές ἀνῆκαν σέ ἐκχριστιανισμένους βαρβάρους θά μποροῦσε τό ἐλάχιστο νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἀφελής.

Σταυρικά μονογράμματα χρησιμοποιοῦνται καί σέ μιά ἄλλη κατηγορία πορπῶν, πού ἔχουν ἀριστερά καί δεξιά τοῦ σώματός τους δύο καρδιόσχημα φύλλα, κάτω δέ ἀπολήγουν σέ δίσκο. Οἱ πόρπες αὐτές συγγενεύουν μέ ἐκεῖνες τοῦ τύπου τῆς Κορίνθου ἀρ. 2189 (496) καί τῆς Kassa[35], ἡ καθαρότητα ὅμως τοῦ σχεδίου τους καί ἡ τέλεια τεχνική ἐκτέλεση δηλώνουν ἀρχαιότερη κάπως ἐποχή (ἴσως μέσα 6ου αἰ.). Στήν κατηγορία τῶν πορπῶν αὐτῶν ἀνήκουν ἡ πόρπη τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου ἀρ. E.G. 584, πού φέρει τό σταυρικό μονόγραμμα «ΓΕΩ(ΡΓΙ)ΟΥ»[36], ἡ πόρπη τοῦ Μουσείου Ashmole τῆς Ὀξφόρδης[37] ἀπό τό Σέλινο Κρήτης μέ τό μονόγραμμα «Ν(Ι)Κ(ΟΛ)ΑΟΥ(;)» καί ἡ πόρπη τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀρ. 589 (εἰκ. 2γ) μέ τό μονόγραμμα «ΓΕΩΡΓΙΟΥ»[38]. Ἡ τελευταία ἀπό τά συνευρήματα ὅλου τοῦ νεκροταφείου (κεραμεικά καί μεταλλικά ρωμαϊκῆς καί παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς) δέν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ πέρα ἀπό τόν 6ο αἰ. Στήν ἴδια ἐποχή τοποθετεῖται καί ἡ χρυσή πόρπη τῆς Walters Art Gallery τῆς ὁποίας ὅμως τό σῶμα δέν διακοσμεῖται μέ καρδιόσχημα ἡμίφυλλα ἀλλά εἶναι λυρόσχημο[39]. Εἶναι εὔκολο ὅμως ἡ λύρα μέ τή χάραξη ἐσωτερικῶν γραμμῶν

30. Τά σταυρικά μονογράμματα ἐμφανίζονται, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπό τόν 6ο αἰ. σέ νομίσματα Ἰουστίνου Α΄ (518-527) καί ἔχουν μεγάλη διάδοση κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας κυρίως σέ σφραγίδες, βλ. *D.B.Waage*, Antioch on the Orontes IV, 2 (1952), σ. 187, *H.Jewell-F.Hasluck*, The Church of our Lady of the Hundred-Gates in Paros, London 1920, σ. 66 κ.ἑ., *G. Davidson*, Corinth XII, σ. 312.

31. Πόρπη Βρεττανικοῦ Μουσείου ἀρ. E.C 586 ἀπό τήν Ἀθήνα, Βλ. *O. Dalton*, Catalogue of Early Christian Antiquities κλπ. London 1901, σ. 115, ἀρ. 584.

32. Πόρπες συλλογῆς Μαρίνου Καλλιγᾶ πού ἀγοράστηκαν στήν Κωνσταντινούπολη, βλ. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι ὅ.π. 348, πίν. 65, 2α-2β.

33. *K. M. Setton*, The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the seventh century, «Speculum» 25 (1950) 542, σημ. 159. Πρβλ. *BZ* 45 (1952) 218 τίς παρατηρήσεις τοῦ F. Dölger πάνω στήν ἐργασία τοῦ Setton.

34. *Gl. Davidson*, Corinth XII. The Minor Objects (1952), σ. 267.

35. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. πίν. 75, 1α, 2.

36. *O. Dalton*, Catalogue of Early Christian Antiquities, ὅ.π. ἀρ. 584. Περίπου ὅμοια εἶναι ἡ πόρπη τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου ἀρ. 585 (βλ. *Dalton*, ὅ.π.) καί ἡ πόρπη ἀπό τό S. Mauro Sotto τῆς Σικελίας (βλ. *P. Orsi*, Byzantina Sicilliae, BZ 19 (1910) 73. εἰκ. 5 (μέ τό μονόγραμμα ΓΕΩ(ΡΓΙ)ΟΥ καί τοῦ *ἰδίου*, Sicilia Bizantina, τόμ. 1, Roma 1942, σ. 114, εἰκ. 39b.

37. *H. Peirce-R. Tyler*, L' Art Byzantin, II, Paris 1934, σ. 141, πίν. 208g.

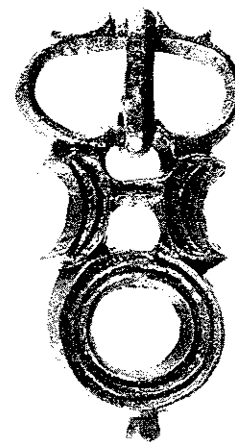
38. Βρέθηκε στό νεκροταφεῖο τοῦ Βαρδαρίου. Εὐχαριστῶ τήν ἔφορο κα Ἰουλία Βοκοτοπούλου γιά τήν ἄδεια τῆς δημοσίευσης καί τόν ἐπιμελητή Δ. Γραμμένο γιά τίς φωτογραφίες. Ἡ πόρπη δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά.

39. Early Christian and Byzantine Art. An Exhibition Held at the Baltimore Museum of Art (April 25-June 22), Baltimore 1947, σ. 99, ἀρ. 469, πίν LXVI. Θά μποροῦσε πιθανόν ἡ πόρπη νά χρονολογηθεῖ στόν πρώιμο 6ο αἰ.

ΕΙΚΟΝΑ 1.

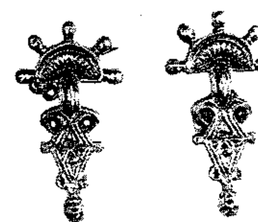
α) Φίλιπποι, Τάφος Κατηχουμενείου Ὀκταγώνου.

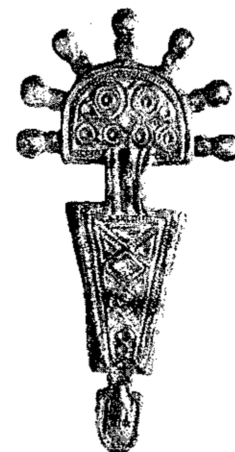
β) Φίλιπποι, Πόρπη τάφου Κατηχουμενείου Ὀκταγώνου.

γ) Φίλιπποι, μαχαιρίδιο Τάφου Κατηχουμενείου Ὀκταγώνου.

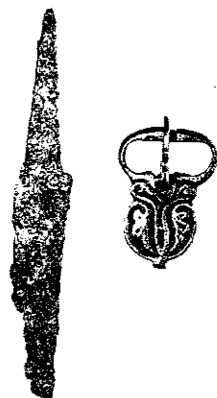

δ) Κούφια Πέτρα Ἐδέσσας. Περόνες ταφῆς Α΄.

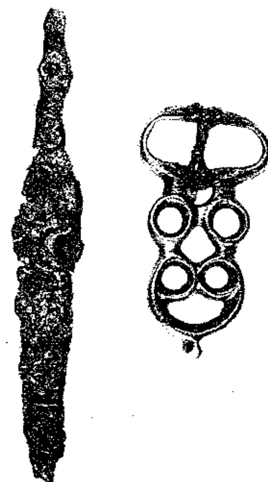

ε) Δίον Πιερίας. Χάλκινη περόνη.

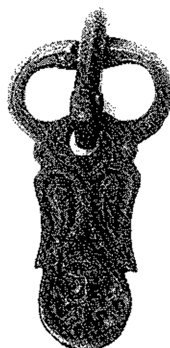
ΕΙΚΟΝΑ 2

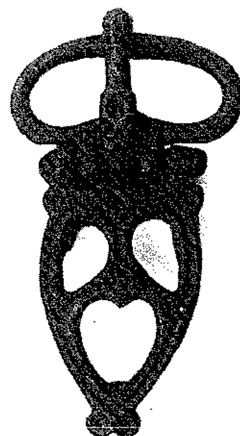
α) Κούφια Πέτρα Ἔδεσσας. Πόρπη καί μαχαιρίδιο. Ταφῆς Α΄.

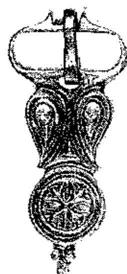
β) Κούφια Πέτρα Ἔδεσσας. Πόρπη καί μαχαιρίδιο ταφῆς Β΄.

γ) Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολ. Μουσεῖο Πόρπη ἀπό τό νεκροταφεῖο τοῦ Βαρδαρίου. (αρ. 589).

δ) Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολ. Μουσεῖο, Πόρπη ἀπό τό νεκροταφεῖο Βαρδαρίου (ἀρ. 588).

ε) Κούφια Πέτρα Ἔδεσσας, Πόρπη ταφῆς Γ΄.

νά μετατραπεῖ σέ καρδιόσχημα ἡμίφυλλα. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή θά μπορούσαμε νά σκεφτοῦμε, ὅτι ὁ τύπος τῆς πόρπης τῆς Walters Art Gallery κυκλοφοροῦσε παράλληλα μέ τίς πόρπες πού φέρουν καρδιόσχημα ἡμίφυλλα καί πιθανόν ἀπό τόν πρῶτο νά ἐξελίχτηκε ὁ δεύτερος. Ἐάν ἔτσι ἔχουν τά πράγματα θά πρέπει νά ἀναθεωρήσουμε τήν ἄποψη τοῦ Δ. Πάλλα[40] καί νά ὑποστηρίξουμε, ὅτι ὁ διάκοσμος μέ τά καρδιόσχημα ἡμίφυλλα δέν ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τῆς ἀνθεμωτῆς ἕλικας ἀλλά εἶναι αὐτοτελές θέμα διακοσμητικό μέ παράλληλη χρησιμοποίηση, ὅπως δηλώνει ἡ πόρπη τοῦ Puig Rom-Rosas[41], στήν ὁποία ἐκτός ἀπό τά καρδιόσχημα ἡμίφυλλα ὑπάρχει στό κάτω μέρος καί δίσκος, κοσμημένος ὅμως μέ κυκλικά καί ἐλλειπτικά σχέδια.

Στήν κατηγορία τῶν πορπῶν μέ καρδιόσχημα ἡμίφυλλα κατατάσσεται καί μία ἀδημοσίευτη ἀπό τή ταφή Γ τῆς Κούφιας Πέτρας τῆς Ἔδεσσας (εἰκ. 2ε), στό δίσκο τῆς ὁποίας δέν ὑπάρχει σταυρόσχημο μονόγραμμα ἀλλά σταυρόσχημο ἀνθέμιο, θέμα πολύ διαδεδομένο στή γλυπτική τοῦ 6ου αἰ.[42] Ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἀνθεμίου καθώς καί ἡ ὅλη ἀπόδοση τῶν καρδιοσχήμων ἡμιφύλλων τοποθετοῦν τή πόρπη αὐτή στό α΄ μισό τοῦ 7ου αἰ.

Γιά τή πόρπη τῆς ταφῆς Β τῆς Κούφιας Πέτρας, στήν ὁποία τό κάτω μέρος τοῦ σώματος σχηματίζεται καρδιόσχημο, ἐνῶ τό ἄνω φέρει δυό κυκλικές ὀπές καί μία ρομβοειδή (εἰκ. 2β) ἔγινε λόγος πιό πάνω (σελ. 52). Ὅμοια ἤ περίπου ὅμοια παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπό τήν ἔρευνα πού ἔκανα δέν μπόρεσα νά βρῶ. Γεγονός εἶναι πάντως ὅτι, ὅπως καί οἱ πόρπες τῶν ἄλλων δύο ταφῶν τῆς Ἔδεσσας, δέν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ πέρα ἀπό τό α΄ μισό τοῦ 7ου αἰ.[43].

Ἡ καρδιόσχημη πόρπη τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀρ. 588 (εἰκ. 2δ) ἔχει ἤδη μνημονευθεῖ, χωρίς φωτογραφική τεκμηρίωση, ἀπό τήν Davidson[44] καί τόν Πάλλα[45]. Ὡς πρός τό σχῆμα της μοιάζει μέ τίς πόρπες τῆς

---

40. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι τῆς Κορίνθου, ὅ.π. σ. 378-379.

41. *P. de Palol Salellas*, Fibulas y Broches de Cinturon de Epoca Visigota en Cataluña, ὅ.π. εἰκ. 6, ἀρ. 2 καί *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. πίν. 76,1.

42. Βλ. πχ. *Th. Matheus*, The Byzantine Churches of Istanbul, Pensylbania 1976, σ. 259, εἰκ. 29-30 (Ἅγ. Σέργιος καί Βάκχου Κωνσταντινούπολης), ἐπίσης A. Grabar, Sculptures Byzantines de Constantinople (IVe-X^esiècle), Paris 1963, πίν. XXXI, 3 (πεσσίσκος τέμπλου ἀπό τή Νικομήδεια).

43. Ἡ διακόσμηση της εἶναι ἐντελῶς ἁπλή μέ μιά μόνο ταινία καί σταγόνα στό κάτω μέρος. Ἐκεῖνο πού προκαλεῖ ἐντύπωση εἶναι τό σχέδιο τῆς πόρπης καί ὄχι ἡ διακόσμηση της. Οἱ κυκλικές ὀπές τῆς πόρπης δέν μποροῦν νά ἀποτελέσουν χρονολογικό τεκμήριο. Εἶναι θέμα πολύ κοινό καί ἀπαντᾶται καί σέ ἄλλες πόρπες διαφόρων τύπων, ὅπως πχ. στίς τριγωνικές πού χρονολογοῦνται στόν 6ο-7ο αἰ. Ἡ ἄποψη τοῦ *Δ. Πάλλα* (Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. σ. 381), ὅτι οἱ κυκλικές ὀπές ἀποτελοῦν χρονολογικό τεκμήριο τοῦ 11ου αἰ. δέν εὐσταθεῖ.

44. *Gl. Davidson*, The Avar Invasion of Corinth, ὅ.π. σ. 233, σημ. 3.

45. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. σ. 283. Βρέθηκε στό νεκροταφεῖο τοῦ Βαρδαρίου.

Κορίνθου ἀρ. 2191 (2700) καί 724 καθώς καί Ἀθηνῶν Β 520[46], διαφέρει ὅμως ἀπ' αὐτές γιατί στό ἐσωτερικό της σχηματίζονται τρεῖς λοβοί, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἕνας καρδιόσχημος, καί στό κάτω μέρος ἀπολήγει σέ δυό σταγόνες κοσμημένες μέ κύκλους. Ἴδιος διάκοσμος ὑπάρχει στό κέντρο ἀνάμεσα στούς λοβούς καί στό ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Χρονολογικά πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἀπό τά συνευρήματα τοῦ νεκροταφείου ὄχι πέρα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.[47]

Συνοψίζοντας τά ὅσα ἐκθέσαμε μέχρι τώρα ἔχουμε νά παρατηρήσουμε τά ἑξῆς: α) ἡ πόρπη τῶν Φιλίππων, πού βρέθηκε σέ χριστιναική ταφή, ἀναμφισβήτητα χρονολογεῖται ἀπό τά ἀνασκαφικά δεδομένα στό τέλος τοῦ 6ου-ἀρχές 7ου αἰ. καί εἶναι καθαρῶς βυζαντινή. Στήν ἴδια ἐποχή πρέπει νά χρονολογηθοῦν καί οἱ ὅμοιες πόρπες τῆς Κορίνθου ἀρ. 2187 (7072) καί τῆς Kassa τῆς Οὐγγαρίας, γιά τή βυζαντινή προέλευση τῶν ὁποίων δέν πρέπει πλέον νά ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἡ ἄποψη τοῦ Δ. Πάλλα, πού χρονολογεῖ τήν πόρπη τῆς Κορίνθου στόν 9ο-11ο αἰ., δέν εἶναι ὀρθή, β) οἱ ταφές στίς ὁποῖες ἐκτός ἀπό τίς πόρπες βρέθηκαν καί ἐγχειρίδια (Φιλίππων, Ἐδεσσας, Κρανείου) πρέπει νά ἀνήκουν σέ ἐξέχοντα μέλη καί προφανῶς ἀξιωματούχους τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, γ) οἱ περόνες τοῦ τύπου Ν. Ἀγχιάλου (λεγόμενου σλαβικοῦ) εἶναι καθαρῶς βυζαντινές, ὄχι μόνο γιατί βρέθηκαν μαζί μέ ἀναμφισβήτητα βυζαντινές (πόρπη Ἐδεσσας τοῦ τύπου τῶν Συρακουσῶν), ἀλλά καί γιατί μία περόνη τοῦ τύπου αὐτοῦ φέρει ὁ Ἰουστινιανός στό ψηφιδωτό τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας. Ἡ διάδοσή τους στούς λαούς τῆς Βαλκανικῆς καί τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης ὀφείλεται μᾶλλον στό ἐμπόριο καί στούς πολέμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τῶν μετέπειτα αὐτοκρατόρων[48] δ) οἱ πόρπες μέ τριγωνικό σῶμα, πού θεωροῦνταν ἀβαρικές, εἶναι ἐπίσης βυζαντινές, ἀφοῦ ὅμοιές τους βρέθηκαν ὄχι μόνο στό Τηγάνι τῆς Μάσης βυζαντινές, ἀλλά καί στή Σικελία, ὅπου ἀποδεδειγμένα δέν πάτησαν τό πόδι τους οἱ Σλάβοι. Ἀρκετές ἀπό τίς πόρπες τοῦ τύπου αὐτοῦ φέρουν στό κάτω μέρος δίσκο μέ ἑλληνικά ὀνόματα σέ σταυρικό μονόγραμμα.

Τό πρόβλημα πού πρέπει νά ἀπασχολήσει τούς ἀρχαιολόγους εἶναι νά βρεθεῖ, ὕστερα ἀπό συγκριτική μελέτη, κατά πόσο ἐπηρεάστηκαν τά βαρβαρικά ἐργαστήρια ἀπό τίς ἀναμφισβήτητα βυζαντινές πόρπες καί περόνες καί ποιά εἶναι τά καθαρῶς δικά τους στοιχεῖα[49]. Ἕνα πάντως εἶναι πλέον

46. *Δ. Πάλλα*, Αἱ «βαρβαρικαί» πόρπαι, ὅ.π. πίν. 77, 4α-4γ.

47. Τά ἄλλα εὑρήματα τοῦ νεκροταφείου εἶναι πόρπες καί περόνες σταυρόσχημες πού δέν μποροῦν νά χρονολογηθοῦν πέρα ἀπό τόν 5ο-6ο αἰ.

48. Βλ. *A. Haralambieva*, Fibules argées de l'époque des Grandes Invasions, Archeologija 1(1989) 51-52.

49. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή πολύτιμη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ *H. Zeiss* (Avarenfunde in Korinth? «Serta Hoffilleriana», Zagreb 1940, σ. 95-99), πού θέτει ὑπό ἀμφισβήτηση τά πορίσματα τῆς Davidson γιά τίς πόρπες τῆς Κορίνθου. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Zeiss δέν ἔτυχαν ὅσο ἔπρεπε τῆς

βέβαιο: ὅτι οἱ πόρπες καί οἱ περόνες πού ἐξετάσαμε προσγράφονται χωρίς ἀμφιβολία σέ βυζαντινά ἐργαστήρια τοῦ τέλους τοῦ 6ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰ. Ἄν τώρα τά ἴδια ἀντικείμενα βρέθηκαν καί σέ τάφους σίγουρα βαρβαρικούς δέ σημαίνει τίποτα ἄλλο, κατά τή γνώμη μας, ἀπό τό ὅτι οἱ λαοί αὐτοί, ἐκτός ἀπό τίς περιόδους τῶν πολεμικῶν προστριβῶν, συνυπῆρχαν καί συνεργάζονταν ἐμπορικά μέ τούς βυζαντινούς, ἀπό τή μακραίωνη πολιτιστική παράδοση τῶν ὁποίων δέχτηκαν πολλές ἐπιδράσεις. Τό ἀντίθετο, ἐκτός ἀπό ὁρισμένες περιπτώσεις πού δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν σ' αὐτή τήν ἐργασία, θά ἦταν πολύ παράξενο καί ἀδικαιολόγητο. Κλείνοντας αὐτή τή μικρή ἐργασία δέν θά ἦταν ἄσκοπο νά ἐπαναλάβουμε τήν ἄποψη τοῦ Δ. Πάλλα, ὅτι δηλ. «τό μόνο πού δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ ἀνάμεσα στ' ἀρχαιολογικά κατάλοιπα τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν στά νότια Βαλκάνια εἶναι οἱ ταφές μέ καύση τῶν νεκρῶν στήν ἀρχαία Ὀλυμπία»[49]. Πολύ ἀσφαλέστερα εἶναι τά γλωσσικά τεκμήρια καί οἱ μαρτυρίες τῶν γραπτῶν πηγῶν[50].

προσοχῆς τῶν ἐρευνητῶν γιατί δημοσιεύτηκαν κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου. Ἕνα παράδειγμα σίγουρα βαρβαρικῆς περόνης, πού μιμεῖται βυζαντινή τοῦ τύπου Ν. Ἀγχιάλου, βρέθηκε στό φρούριο Iatrus στή Βουλγαρία. Βλ. Iatrus-Krivina. Befestigung und Frühmittelalterliche Siedlung an der underen Donau, Band I, Ergebnisse der Ausgrabungen 1966-1973, Berlin 1979, σ. 114, εἰκ. 46α. Τό σχετικό κεφάλαιο μέ τίτλο Die Frühmittelalterlichen Siedlungen auf dem Gelände des Kastells Iatrus, ἔχει γραφεῖ ἀπό τόν Joachim Herrmann.

49. *D. Pallas*, Donnees nouvelles sur quelques Boucles et Fibules, ὅ.π. σ. 318 καί σημ. 118, ὅπου καί ἡ σχετική γιά τό θέμα βιβλιογραφία.

50. Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή στρέφεται ἡ ἔρευνα τοῦ καθηγ. Φαίδ. Μαλιγκούδη, τά πορίσματα τῆς ὁποίας θά δημοσιευθοῦν προσεχῶς.

ZUR ADAPTATION DER CHRONIK VON NIKEPHOROS IN BULGARIEN UND RUSSLAND

JANA MALINGOUDI

Zu den ersten Werken aus der mittelgriechischen Literatur, die ins Slavische übersetzt wurden, gehört bekanntlich auch die historische Arbeit des konstantinopolitaner Patriarchen Nikephoros (806-815), das Chronographikon syntomon. Diese Chronik ist wahrscheinlich in der Zeit vor seiner Erhebung auf den Patriarchenthron entstanden und enthält chronologische Angaben über die Könige der Juden und der Perser, über die Dynastie der Ptolemäer und die römischen und die byzantinischen Kaiser und schließlich über die Patriarchen der Pentarchie von Adam bis zum Todesjahr des Nikephoros (829). Sie ist auf uns nur in Form einer Überarbeitung, die um 850 erstellt wurde, gekommen. Viele Handschriften bieten Erweiterungen und andere Überarbeitungen und Fortsetzungen bis zu den J. 944 bzw. 976[1]).

Es wird allgemein angenommen, daß die slavische Übersetzung dieses Werkes gegen Ende des 9. — Anfang des 10. Jhds. in Bulgarien erfolgte und später, nach der offiziellen Annahme des Christentums in Rußland im J. 989, dorthin zusammen mit anderen, für die Pflege des neuen Glaubens notwendigen Büchern gelangte[2]). Es sei hier vermerkt, daß keine bulgarischen Handschriften des Chronographikon syntomon (weiter: CHS) auf uns gekommen sind; ein Schicksal, der auch viele andere, mit Sicherheit in Bulgarien übersetzte Werke der byzantinischen Literatur ereilte. Alle bisher bekannten Handschriften der slavischen Version des CHS von Nikephoros sind russischer Herkunft.

Das Interesse der Forscher der altslavischen Literatur wurde frühzeitig auf dieses Werk gelenkt, nicht zuletzt deshalb, weil man seine Spuren in den wichtigsten historiographischen Werken sowohl der altbulgarischen, als auch der altrussischen Liteatur entdeckte[3]. Hätte man die Fragen um die Datierung

1. Zu Nikephoros und seinem Werk vgl.: *G. Moravcsik:* Byzantinoturcica I, Berlin 1958, S. 456ff; *H. Hunger:* Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. Bd.I, München 1978, S.346.

2. Vgl.: *V.N. Zlatarski:* Kakvi kanonicni knigi i grazdanski zakoni Boris e polucil ot Vizantija. In: Letopis na Bulg.Akad.na Naukite, Bd.I,Jg.1911 (Sofia 1911), S.106ff. - Über die Verbindung der slavischen Übersetzung des Chronographikon syntomon mit der kanonischen Literatur vgl. weiter unten.

3. Hier sei nur eine Auswahl der wichtigsten Literatur angegeben: *V.N. Zlatarski:* Noj-starimjat istoriceski trudv starobulgarsakta kniznina. In: Spisanie na Bulg. Akad. na naukite, Kn. 27, klon

und die Wege der Übersetzung desCHS klären können, dann wäre man in der Lage, alle damit verbundenen Probleme um die Entstehung sowie die Wechselbeziehungen weiterer altslavischen Literaturdenkmäler (auf die im weiteren eingegangen wird) wenigstens teilweise zu lösen.

Eine Reihe neuerer Arbeiten trug erst entscheidend dazu bei, das Schicksal des Werkes von Nikephoros auf slavischem Boden nachzuvollziehen und den Radius seiner dortigen Wirkung zu übersehen[4].

Die Überlieferungsgeschichte der slavischen Übersetzung des CHS, das in der slavischen Literatur unter dem Titel «Letopisec vskore» bekannt ist, wurde im letzten Jahrzehnt, dank der Studien von **E. K. Piotrovskaja,** ziemlich genau festgestellt. Danach hat man drei Redaktionen des Letopisec vskore zu unterscheiden: eine kurze, die dem griechischen Original am nähesten steht, und zwei spätere, die in Rußland entstanden sind: Die erste von diesen zwei russischen Redaktionen stellt eine, mit Interpolationen aus anderen chronographischen Werken erweiterte Fassung der ursprünglichen kurzen Redaktion dar und die zweite ist eine Kompilation der Texte der beiden ersten Redaktionen. Insgesamt sind bisher 48 Handschriften der drei Redaktionen des

istoriko-filologicen i filosofsko-obstestven 15, Sofia 1923, S.132-182; *F.I. Buslajev:* Istoriceskaja chrestomatija cerkovnoslavjanskogo i drevnerusskogo jazykov, Moskva 1861, S. 266ff., 282; *V. Jagić:* Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung. In: Archiv für slavische Philologie 2 (1877), S.1-109, hier S.18; *A.A. Sachmatov:* Povest' vremennych let i ee istocniki. In: Trudy otdela drevnerusskoj literatury (TODRL) IV (1940), S.9-150; *N.V. Stepanov:* Letopisec vskore patriarcha Nikofora v Novgorodskej Kormcej. In: Izvestija otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti imperatorskoj Akademii nauk (IORJAS) 17 (1912), St. Petersburg 1912, kn.2, S. 250-293; kn.3, S. 256-320; *ders.:* Zametka o chronologiceskoj stat'e Kirika (12.vek). In: IORJAS 15, kn.3, St. Petersburg 1910, S. 129-150; *D.S. Lichacev:* Galickaja literaturnaja tradicija v zitii Alexandra Nevskogo. In: TODRL V (1947), S. 36-56.

4. *B.St. Angelov:* Le «Letopisici vukratice» du Recueil de Simeon (Simeonov sbornik) de 1073. In: Byzantino-Bulgarica II, Sofia 1966, S. 83-105; *ders.:* «Letopisici vukratice» v Simeonovija sbornik ot 1073 g. In: Iz starata bulgarska, ruska i srubska literatura, Bd. II, Sofia 1967, S. 75-88; *Ja.N. Scapov:* O sostave drevneslavjanskoj kormcej Efremovskoj redakcii. In: Istocniki i istoriografija slavjanskogo srednevekov'ja (Moskva 1967), S. 207-215; *ders.:* Vizantijskie chronograficeskie socinenija v drevneslavjanskoj kormcej Efremovskoj redackii. In: Letopisi i chroniki (Moskva 1976), S.230-263; *E.K. Piotrovskaja:* K izuceniju «Letopisca vskore» konstantinopol'skogo patriarcha Nikifora. In: TODRL 29 (1974), S.170-177; *dies.:* O tret'ej russkoj redakcii «Letopisca vskore» konstantinopol'skogo patriarcha Nikifora. In: Vizantijskij Vremennik 36 (1974), S.147-153; *dies.:* Kratkij archeograficeskij obzor rukopisej, v sostav kotorych vchodit tekst «Letopisca vskore» konstantinopol'skogo patriarcha Nikifora. In: Vizantijskij Vremennik 37 (1976), S.247-254; *dies.:* O vremeni perevoda «Letopisca vskore» konstantinopol'skogo patriarcha Nikifora na slavjanskij jazyk. In: Vspomogatel'nye istoriceskie discipliny 7 (1976), S. 101-118; *dies.:* «Letopisec vskore» konstantinopol'skogo patriarcha Nikifora i «Ucenie o cislach» Kirika Novgorodca. In: Vizantijskie Ocerki (Moskva 1977), S.216-224; *dies.:* Letopisec vskore konstantinopol'skogo patriarcha Nikifora i Izbornik Svjatoslava 1073 g. In: Izbornik Svjatoslava 1073 g. (Moskva 1977), S.317-331;

Letopisec vskore bekannt geworden[5].

Die erste, kurze Redaktion ist in zwei Handschriften aus dem Ende des 15. und Anfang des 16. Jhds. enthalten[6]. Ihre Untersuchung ergab, daß der slavische Übersetzer einen griechischen Text der ersten Redaktion (N nach de Boor[7], um Ergänzungen bis zum Anfang des 10. Jhds., die nach dem Tode Nikephoros, eingetragen wurden, ergänzt, vor sich hatte. Diese griechische Vorlage stand dem heute durch Ox. Laud. 39 (11. Jhd.) und Mosqu. Synod. 467 (ebenf 11. Jhd.) überlieferten Text (von dem sie lediglich um einige Einschübe und Auslassungen abweichte) nahe; Der slavische Text dieser kurzen Redaktion endet mit der Aufzählung von Ereignissen aus der Regierungszeit der Kaisern Leo IV und Alexander, also mit den Jahren 912/913. Es ist eine, fast wörtliche Übersetzung, die auf südslavischem Boden entstanden ist und die griechische Vorlage treu wiedergibt.

Diese, soeben getroffene Aussage über die wörtliche Übersetzung muß jedoch an einem Punkt eingeschränkt werden. Bekanntlich enthält das CHS eine Liste der Patriarchen von Konstantinopel, Jerusalem, Antiochien und Alexandrien sowie der Päpste von Rom. Ein Teil der Handschriften, die de Boor benutzte, enden mit Ignatius (847-858), während die Oxforder Handschrift mit Stephan I (886-893)[8]. Demgegenüber weist die überlieferte slavische kurze Redaktion des CHS einige Eigentümlichkeiten auf. *Erstens* sie enthält nur die Liste der Patriarchen Konstantinopels; die Verzeichnisse der anderen Patriarchaten wurden nicht aufgenommen. *zweitens:* Ungefähr in der Mitte des übernommenen Verzeichnisses, genauer ab Joh. Chrysostomos, wird der Text gekürzt; alle Angaben über frühere Tätigkeiten der Patriarchen fehlen. *Drittens:* Das übernommene Verzeichnis enthält Angaben, zu wessen Patriarchatszeit die sieben ökumenischen Konzile stattgefunden haben. *Viertens:* Der slavische Text der ersten Redaktion endet mit Euthymius (907-912).

Die zweite, erweiterte Redaktion des CHS ist heute in 30 Codices aus den 13.-18.Jhd.bewahrt[9]. Sie stellt eine Umarbeitung der ersten, kurzen Redaktion dar, von der sie sich jedoch durch folgende Merkmale unterscheidet: a) der

5. Vgl. *E.K. Piotrovskaja:* K izuceniju... S.170ff; *dies.:* O tret'ej russkoj redakcii... S.147 (wie in Anm. 4 oben).

6. Dies sind: F.11.250 (Staatsbibliothek Saltykov-Scedrin in Leningrad) F.306v-312v. (letztes Viertel des 15.Jhds.) und No 207 (Lenin-Staatsbibliothek Moskau, Sammlung der Troice-Sergiev-Lavra), F.285v.-291r. (Ende des 15., Anfang des 16.Jhds.)- Veröffentlicht und untersucht sind sie von *Ja. N. Scapov:* Vizantijskie chronograficeskie... S.231-245, 252-263 (wie in Anm. 4 oben).

7. Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica edidit Carolus de Boor. Lipsiae 1880, p. 80-120.

8. *Ders.*, a.a.O., S.120.

9. Eine genaue Übersicht bietet *E.K. Piotrovskaja:* Kratkij archeograficeskij obzor...S.247-253 (wie Anm. 4) oben).

Text enthält zusätzliche Angaben sowohl aus dem Bereich der Kirchengeschichte, als auch aus der Geschichte von Byzanz, Bulgarien und Rußland für die Zeit nach der 2. Hälfte des 9.Jhds.[10]. Der Autor dieser Redaktion hat für seine Arbeit neue Quellen hinzugezogen (das Chronikon syntomon des Georgios Monachos, kurze chronographische Texte alttestamentarischen Inhalts u.a.), sie jedoch nicht direkt für seine Ergänzungen ausgeschrieben. Der Charakter dieser Umarbeitung läßt darauf schließen, daß er mit allen bekannten Sujets der chronographischen Literatur bestens vertraut war; b) Im Abschnitt, der von der Weltschöpfung bis zu den byzantinischen Kaisern der 1. Hälfte des 9. Jhds. reicht, ist der Text verkürzt. c) Die Ordnung des Erzählens wird, im Vergleich zur griechischen Vorlage, mancherorts geändert, es werden auch abweichende Zahlen angegeben.

Die dritte, zusammengesetzte Redaktion ist, Piotrovskaja zufolge[11], in 8 Handschriften aus 15.—17.Jhd. überliefert. Ihre Grundlage bildet der Text der ersten Redaktion; mancherorts besitzt sie jedoch auch charakteristische Züge der zweiten. Darüberhinaus wurden von ihrem Kompilator ergänzende Quellen benutzt, eine Tatsache, die nicht ohne Einfluß auf die Gesamtsynthese des Textes geblieben ist. Ein weiteres Charakteristikum ist, daß der Umfang der Angaben zur Geschichte Bulgariens und Rußlands, im Vergleich zur zweiten Redaktion, spärlicher ist.

Bevor wir uns der Frage nach der Entstehungszeit der Übersetzung zuwenden, müssen wir kurz einige Einzelfragen klären, die den Einfluß des CHS auf manche altbulgarische und altrussische Werke zeigen. Von der Lösung solcher Fragen wurde sehr oft die Datierung der Übersetzung des CHS sowie seine Übernahme und Verbreitung in Rußland in direkte Abhängigkeit gebracht. Es geht vor allem um die Aufnahme von Teilen des CHS in folgende Werke: a) in die «Istorikii za Boga vkratce» des Konstantin von Preslav; b) in die Zeittafel des «Simeonov sbornik»; c) in die Eintragung unter dem J. 852 der Nestor-Chronik und d) in das Werk «Ucenie o cislach» des Novgoroder Diakons Kirik.

a) Die «Istorikii za Boga vkratce» werden dem bedeutenden bulgarischen Schriftsteller Konstantin von Preslav (Mitte des 9.—Anfang des 10.Ihds.)[12], dessen Schaffen mit der literarischen Schule um den bulgarischen Zaren

10. Diese zweite Redaktion ist erforscht von *E.K. Piotrovskaja:* K izuceniju... S.170ff. (wie Anm.4) oben). Je nach dem Umfang der Angaben zur russischen Geschichte unterscheidet die Autorin 4 Untergruppen dieser zweiten Redaktion.

11. *E.K. Piotrovskaja:* Kratkij archeograficeskij obzor...S.253-254. Zu dieser Redaktion vgl. *dies.:* O tret'ej russkoj redakcii... S.147ff. (wie Anm. 4) oben).

12. Über Konstantin von Preslav s. Recnik na bulgarskata literatura, Bd.II, Sofia 1977, S.238ff. Dort weitere Literatur.

Symeon (893-927) zusammenhängt, zugeschrieben. Diese Schrift ist eine kurze Chronik mit Angaben über die biblische, die antike und die mittelalterliche Geschichte von Adam bis zum Jahre 894.

Zlatarski, der sich als erster mit diesem Werk befaßt hat, bestimmt auch seine Hauptquellen: das Chronikon Paschale und das CHS des Patriarchen Nikephoros. Die Zusammenstellung und die Überarbeitung des Erzählstoffes hält er für selbständige Arbeit von Konstantin. Demnach wird diese Kompilation als das erste bulgarische historiographische Werk angesehen, ein Werk, welches der Tradition der byzantinischen Chronographie folgt[13].

b) Zu den ältesten datierten literarischen Denkmälern des altslavischen Schrifttums gehört bekanntlich der sog. Simeonov-Sbornik, ein Sammelband enzyklopädischen Charakters, der Werke von verschiedenen frühchristlichen Schriftsteller, kleine Traktate aus dem Bereich der Astronomie, der Philosophie, der Naturkunde, der Mathematik, der Grammatik, der Theologie usw. sowie eine Lobrede auf den Zaren Symeon enthält. Er wurde aus dem Griechischen Anfang des 10.Jhds. (wahrscheinlich zwischen 914-919) im Auftrag dieses Zaren übersetzt. Dieser Sammelband ist nur in der Abschrift bekannt, die im J.1073 für den Kiewer Fürsten Svjatoslav Jaroslavic aus der bulgarischen Vorlage angefertigt wurde und deswegen in der Fachliteratur auch als «Svjatoslav-Izbornik» oder «Izbornik des J.1073» genannt wird[14]. Dieser Simeonov-Sbornik also enthält auch einen Text, der für unsere Fragestellung von Interesse ist. Es handelt sich um eine chronologische Aufzählung von Herrschaftsjahren der römischen und der byzantinischen Kaiser, die von Augustus (27 v. Chr.-14 n. Chr.) beginnt und bis Konstantin VII. Porphyrogenethos und seiner Mutter Zoe (914-919)[15] reicht.

Lange waren die Forscher der Meinung, daß das CHS die Quelle des genannten Sbornik-Textes war[16]. In den 60-er Jahren untersuchte diesen Text der bulgarische Forscher B.St. Angelov[17]. Zum Vergleich zog er noch zwei weitere Werke hinzu: die slavische Übersetzung des CHS nach der ältesten, aus

13. *V.N. Zlatarski:* Naj-starijat istoriceski trud... S.157ff. (wie Anm.3 oben); Vgl. auch *A. Vaillant:* Les dates dans la Chronologie de Constantin le Prêtre. In: Byzantinoslavica 9 (1948), S.186-191.

14. Vgl.: Izbornik Svjatoslava 1073 g. Sbornik statej, Moskva 1977. Anastatische Ausgabe: Izbornik velikogo knjaza Svjatoslava Jaroslavica 1073 goda. Po rukopisi Sinodal'noj biblioteki. Izd. Obscestva ljubitelej drevnej pis'mennosti fotograficeskim sposobom s predisloviem G.F. Karpova. St. Petersburg 1880.

15. Diese chronologische Aufzählung ist zuletzt veröffentlicht von *E.K. Piotrovskaja:* Letopisecvskore. Izbornik Svjatoslava... S.325-331 (wie Anm. 4 oben).

16. Vgl. oben Anm. 3.

17. *B.St. Angelov:* Le «Letopisici vukratice» du Recueil de Simeon... S. 83-105; ders.: «Letopisici vukratice» v Simeonovija sbornik... S.75-88 (wie Anm. 4 oben).

dem 13.Jhd. stammenden Handschrift und das oben unter a) genannte Werk des Konstantin von Preslav. Er kam zu einem interessanten Schluß: daß nämlich der Autor des Sbornik-Textes sein Werk aus den Istorikii von Konstantin und aus der slavischen Übersetzung des CHS des Nikephoros kompilierte. Darüber hinaus glaubt Angelov im Werk Spuren von selbständigem Schaffen des Autors entdeckt zu haben.

Angelov hat für diesen Vergleich, wie erwähnt, die älteste erhaltene slavische Handschrift des CHS[18] benutzt. Diese ist aber eine Handschrift, die, wie wir heute wissen, die zweite, erweiterte Redaktion enthält, die erst auf russischem Boden Ende des 12./im 13. Jhd. entstanden ist.

Unlängst führte Piotrovskaja[19] einen Vergleich des Sbornik mit der ersten, dem Original am nächst stehender, slavischen Redaktion durch. Die wichtigsten Abweichungen des Sbornik-Textes von dem des CHS sind, ihrer Meinung nach, folgende: der erste erwähnt in der Überschrift, im Unterschied zu den slavischen Handschriften des CHS, den Namen von Nikephoros nicht und ist einerseits kürzer als das CHS und andererseits weist manche ergänzende Angaben und andere Zahlen auf. Nach P. steht dieser Text im Simeonov-Sbornik keinem der durch die altrussische Handschriften erhaltenen Texte des CHS nahe. Man muß annehmen, fährt die Forscherin fort, daß wir es hier mit einer Übersetzung (oder Übersetzungen) einer anderen, noch nicht näher zu bestimmenden byzantinischen Herrscherliste zu tun haben. P.geht in ihrem Urteil noch weiter und meint, daß dieses chronologische Verzeichnis im Simeonov-Sbornik nicht in Bulgarien entstanden sei, sondern erst in Rußland aus einer griechischen Vorlage übertragen und dem Simeonov-Sbornik nachträglich zugefürt wurde[20].

Für unsere Fragestellung hier genügt es festzuhalten, daß beide obenerwähnten Forscher sich darüber einig sind, daß dieses chronologische Verzeichnis keine Übersetzung aus dem CHS ist. Es stellt folglich nicht die älteste altrussische Version der Chronik von Nikephoros, wie manche frühere Forscher angenommen haben, dar.

c) Eine weitere chronologische Tabelle findet sich im ältesten altrussischen historiographischen Werk, der sog. Nestor-Chronik, in der Eintragung unter dem J.6360 (852). Dieses Werk ist eine chronikartige Kompilation aus

18. Vgl. *N.V. Stepanov:* Letopisec vskore patriarcha Nikifora v Novgorodskoj Kormcej. In: JORJAS 17 (1912), kn. 3, S. 256-320.

19. *E.K. Piotrovskaja:* Letopisec vskore... i Izbornik Svjatoslava... S.317-331 (wie Anm. 4 oben).

20. *Dies.*, a.a.O., S.323-324. Im gleichen Sinne auch *L.P. Zukovskaja:* Izbornik 1073 g. Sud'ba knigi sostojanie i zadaci izucenija. In: Izbornik Svjatoslava 1073g. Sbornik statej (Moskva 1977), S.5-31, hier S.8.

dem Anfang des 12.Jhds., die die Geschichte Rußlands vom 9.bis zum Beginn des 12.Jhds. erzählt und verschiedene historische, literarische, urkundliche u.a. Zeugnisse aufzeichnet[21]. Die erwähnte chronologische Tabelle erzählt Ereignisse aus der byzantinischen Geschichte bis zur Regierungszeit Michaels III.(842-867). Sie wurde eingehend von einem der größten russischen Philologen und Slavisten, A.A. Sachmatov, untersucht[22], der zu ihrer Quellen auch die zweite (N^1 nach de Boor[23]) Redaktion des CHS, die nach seiner Meinung ebenfalls ins Slavische übersetzt worden ist, gezählt hat.

Unlängst gelang es, diesen Zusammenhang näher zu präzisieren. Scapov brachte den Nachweis, daß der Kompilator jener Eintragung zum J.852 mehrere Quellen zur Hand gehabt haben muß, darunter auch die griechischen Texte der Redaktionen N und N^1 des CHS sowie die slavische Übersetzung der Redaktion N des gleichen Werkes. Eine slavische Übersetzung der Redaktion N^1 ist, entgegen der Behauptung Sachmatovs, nicht bekannt[24].

d) Eine weitere Spur des CHS sah man lange im Werke des Diakon des Novgoroder Antoniev-Klosters, Kirik. Dieser Kirik, der in der ersten Hälfte des 12.Jhds. gelebt hat, ist der Verfasser eines chronographischen Traktats über die Weltgeschichte von der Erschaffung der Welt bis zur Christianisierung Rußlands[25]. Er kam dadurch in den Verdacht, das Werk von Nikephoros benutzt zu haben.

Der russische Gelehrte Stepanov, der sich ausführlich mit der russischen Chronographie und ihren Quellen beschäftigt hat, war nicht nur der Ansicht, daß Kirik bei der Zusammenstellung seines Werkes den CHS benutzte, sondern hielt ihn sogar für den möglichen Übersetzer dieses Werkes ins Altrussische[26]. Genauer gesagt, desjenigen Textes in der Novgoroder Kormcaja kniga, der -ebenfalls von Stepanov untersucht und publiziert[27]- zwar die älteste überliefere slavische Übersetzung des CHS ist, aber, wie wir heute wissen, eine Umarbeitung der ersten slavischen Redaktion darstellt.

Diesen Text des Kirik, der den Titel «Ucenie o cislach» trägt, untersuchte von neuem Piotrovskaja, indem sie ihn mit den dreien von ihr festgestellten

21. Vgl.: Die Nestor-Chronik. Eingeleitet und kommentiert von D. Tschizevskij, Wiesbaden 1969. Dort auch eine Auswahl der wichtigsten Literatur.

22. *A.A. Sachmatov:* Povest' vremennych let i ee istocniki. In: TODRL IV (1940), S.64ff.

23. *C. de Boor:* Nicephori... p. XXXIII ff.

24. *Ja. N. Scapov:* Vizantijskie chronograficeskie... S.233-241 (wie Anm. 4 oben).

25. Eine Bibliographie über Kirik und seine Arbeiten ist enthalten in: *V.P. Zubov:* Primecanija k nastavleniju, kak celoveku poznat' scislenie let Kirika Novgorodca. In: Istoriko-matematiceskie issledovanija, vyp. 6 (Moskva 1953), S.173-212.

26. *N.V. Stepanov:* Zametka o chronologiceskoj stat'e Kirika... S.145-150 (wie Anm. 3 oben).

27. *Ders.:* Letopisec vskore patriarcha Nikifora v Novgorodskej Kormcej. In: IORJAS 17 (1912), St. Petersburg 1912, kn. 2, S. 250-293; kn. 3, S.256-320.

Redaktionen des slavischen CHS verglichen hat. Sie kam zu einem anderen Ergebnis als Stepanov. Nach P. ist das Werk von Kirik eher mit der 3. Redaktion des slavischen CHS zu vergleichen, denn hier lassen sich die meisten Ähnlichkeiten feststellen[28]. Das bedeutet, daß Kirik weder die erste slavische Redaktion benutzt hat, noch die zweite gekannt hat, da diese erst am Ende des 12. oder im 13.Jhd. entstanden ist. Das Werk von Kirik ist genau datiert (1136): diese Tatsache veranlaßte die sowjetische Forscherin zu der Feststellung, daß Kirik einen anderen Text chronographischer Art, (vielleicht vom Typ «ψῆφος ἐτῶν») benutzt haben muß. Den soeben erwähnten Text benutzte dann auch später der Autor der dritten, im 15.Jhd.kompilierten, altrussischen Redaktion des CHS[29].

Nach der Feststellung, daß einige Teilfragen (die man traditionell in engem Zusammenhang mit der Datierung des CHS von Nikephoros ins Slavische behandelt hat) nunmehr aus einer anderen Perspektive zu sehen sind, wollen wir uns der Datierungsfrage zuwenden.

Es wird allgemein agnenommen, daß die Übersetzung des CHS Ende des 9.—Anfang des 10.Jhds. in Bulgarien erfolgt ist, längst bevor die ersten großen byzantinischen Chroniken (die Chronographia des Johannes Malalas und das Chronikon syntomon des Georgios Monachos)[30] ins Slavische übertragen wurden. Eine Sprachanalyse des Textes, die entscheidend zur Lösung dieses Problems beitragen würde, wird in diesem Falle durch den Umstand erschwert, daß der Text von kleinem Umfang ist und ihn stereotype und lapidare Sprachwendungen charakterisieren. Dessen ungeachtet weist er bestimmte Äquivalente zur griechischen Lexik seiner Vorlage sowie eine Syntax auf, die auf ein hohes Alter seiner Entstehung schließen lassen[31].

In einem im J.1976 erschienenem Aufsatz hat Piotrovskaja den Versuch unternommen, die Entstehungszeit der Übersetzung genauer festzulegen[32]. Sie hat die These vertreten, daß a) das CHS eines der ersten ins Slavische übertragenen griechischen Texten sein muß. Als Gründe dafür, neben der

28. *E.K. Piotrovskaja:* Letopisec vskore... i Ucenie o cislach... S. 216-224 (wie in Anm. 4 oben).

29. *Dies.*, a.a.O., S.223-224.

30. Zur Übersetzung des Chronographikon syntomon ins Slavische vgl. zuletzt *J. Malingoudi:* Το χρονικό του Γ. Μοναχού στη Μεσαιωνική ρωσική γραμματεία. Iη: Δώρημα (Festschrift J. Karayannopoulos), im Druck.

31. Verwiesen sei hier auf die Arbeit von *D. Ivanova-Mirceva:* K̆ voprosu o charakteristike bolgarskich perevodceskich skol od 9.-10. do 14. veka. In: Palaeobulgarica I (1977), S. 37-48, die für das mittelalterliche Bulgarien die Existenz von Übersetzungsschulen annimmt. Für jede von diesen seien bestimmte Regel und Sprachmittel, die sie bei der Wiedergabe des griechischen Textes bevorzugt anwendete, charakteristisch.

32. *E.K. Piotrovskaja:* O vremeni perevoda... S.101-118 (wie Anm. 4 oben).

Altertümlichkeit der Sprache[33], führt P. zwei Umstände an: daß in der kritischen Ausgabe der griechische Text mit dem J.867 endet[34] und daß der Einfluß des CHS in den Istorikii von Konstantin festzustellen ist. Die Entstehung dieses Werkes wird, wie oben erwähnt, ins J.894 gelegt. b) Da die slavischen Handschriften jedoch bis zum J.912 reichen, setzt die Forscherin voraus, daß nach der Verbreitung der Übersetzung des CHS in Bulgarien der Text ebendort weitergeführt wurde: man ging fort im gleichen Stil, über die *byzantinische* Geschichte bis zum J.912 zu schreiben. c) Die Eigentümlichkeit des slavischen Textes, daß nämlich von den 5 Patriarchatsverzeichnissen nur das Konstantinopolitanische übernommen wurde (vgl. hier oben), veranlaßt P. zu der Annahme, daß der slavische Übersetzer eine bewußte Auswahl getroffen hat. Diese Auswahl hänge mit der besonderen Stellung der Kirche Bulgariens am Ende des 9., Anfang des 10.Jhds. zusammen, die bekanntlich zwischen Rom und Konstantinopel schwankte. Auch die Entscheidung für die erste Redaktion des griechischen CHS, die das Patriarchatsverzeichnis von Konstantinopel an erster Stelle anführt, sei absichtlich getroffen. Denn, wie P.meint, «die ins Lateinische in ungefähr um die gleiche Zeit (um870) durchgeführte Übersetzung erfolgte nach der zweiten griechischen Redaktion, wo die Aufzählung der Patriarchatslisten mit der Jerusalemer anfängt»[35].

In einem, im gleichen Jahr mit Piotrovskaja erschienenen Aufsatz, schlägt Scapov[36] eine abweichende Datierung vor. Nach der Edierung des Textes der beiden erhaltenen slavischen Handschriften der Kurzredaktion (die sich in der Kormcaja der ältesten slavischen – der sog. Efremov-Redaktion befinden), datierts S. die Übersetzung ins erste Viertel des 10.Ihds. (nach 912). Diese Übersetzung sei in Preslav, zur Zeit des Zaren Symeon, erfolgt. Als griechische Vorlage bestimmt er einen Texttypus, der sehr nahe dem Mosq.Synod.467 (11.Jhd.) stehen muß. Dieser Codex weist nämlich die gleichen Besonderheiten auf, wie die zwei slavischen Handschriften: dem Verzeichnis Konstantinopolitanischer Patriarchen folgen nicht Verzeichnisse aus anderen Patriarchaten (wie das in anderen griechischen Handschriften der N Redaktion der Fall ist); ferner werden genauere Angaben über frügere Tätigkeiten von Patriarchen ausgelassen, die sieben ökumenischen Konzile werden dagegen hier erwähnt.

Im Mosq. Synod. 467 endet das Patriarchenverzeichnis mit Nikolaos I. Mystikos (Inthronisierung am 1.3.901), ohne die gewöhnliche Angabe darüber, wie viele Jahre er Patriarch war. Da der slavische Text die Absetzung von

33. Ein Kriterium, das m.E. aus den obenerwähnten Gründen keine genaue Datierung zuläßt.

34. Vgl. *C. de Boor:* Nicephori... p.101.

35. Vgl. *E.K. Piotrovskaja:* O vremeni perevoda... S.114 (wie Anm. 4 oben).

36. *Ja.N.Scapov:* Vizantijskie chronograficeskie... S.230-263 (wie in Anm. 4 oben).

Nikolaos I. und die Patriarchatszeit sowie die Entfernung von Euthymios (Mai 912) erwähnt, jedoch nichts über die Rückkehr von Nikolaos I. Mystikos auf den Patriarchenstuhl im gleichen Jahr berichtet, müßte die unmittelbare griechische Vorlage des slavischen Textes der gleichen Textfamilie, wie der Mosq. Synod. 467 gehören, jedoch (da sie die Ereignisse bis zum Jahr 912 fortsetzt), etwas später entstanden sein.

Die m.E. überzeugende Datierung Scapovs läßt also die Annahme, daß der CH in Bulgarien mit Angaben aus der byzantinischen Geschichte[37] ergänzt wurde, als überflüßig erscheinen. Die Datierung S. s wiederspricht auch nicht der Feststellung, daß der Erzählstil des slavischen Textes sich erst nach 912 ändert[38]). Sie erlaubt ferner den Schluß, daß Konstantin von Preslav bei der Kompilation seiner Istorikii das Werk von Nikephoros nicht in der slavischen Übersetzung, sondern im Original benutzt hat, und zwar auf die gleiche Weise, wie er auch die zweitwichtigste Quelle seines Werkes, das Chronikon Paschale, benutzt haben muß, denn das Chronikon Paschale ist nie ins Slavische übersetzt worden.

Die slavische Version des CHS wurde noch in Bulgarien einem kanonischen Sammelband, dem Syntagma von 14 Titel (der ungefähr in der gleichen Zeit, Ende des 9.—Anfang des 10.Jhds., ebenfalls dort ins Altbulgarische übertragen wurde)[39] einverleibt. Dieser Sammelband (russisch: Kormcaja Efremovskoj redakcii) ist sehr früh nach der Christianisierung Rußlands, wahrscheinlich schon im zweiten Viertel des 11. Jhds.[40], dorthin gelangt, gleichzeitig mit dem CHS, welches dort zur Grundlage der späteren zwei russischen Umarbeitungen wurde.

Die Entstehung der ersten Umarbeitung (d.h. der zweiten Redaktion des CHS) ist an das Ende des 12., ins 13.Jhd.zu setzen[41]. Manche Handschriften dieser Redaktion führen Ereignisse aus der russischen Geschichte bis zum J.1277 und 1278 weiter. Als in Rußland in den Jahren 1260-1280 eine neue, russische Redaktion des kanonischen Buches, in einer besseren Übersetzung und mit Kommentaren versehen, entsteht, wird auch der überarbeitete Text des CHS diesem kanonischen Buch einverleibt. Hier mag die frühere Analogie eine

37. Worauf hier zu fragen wäre, warum man in Bulgarien keine Angaben aus der eigenen Geschichte eingetragen hat.

38. Vgl. *E.K. Piotrovskaja:* K izuceniju...S.175ff. (wie in Anm. 4 oben).

39. Zur Übersetzung des Syntagma von 14 Titel vgl. zuletzt: *Ja. N. Scapov:* Vizantijskoe i juznoslavjanskoe pravovoe nasledie na Rusi v 11.-13. vv., Moskva 1978.

40. *Ders.,* a.a.O., S.101.

41. Vgl. *E.K. Piotrovskaja:* O vremeni perevoda... S.118 (wie in Anmerkung 4 oben). Zur Datierung vgl. auch *A.N. Nasonov:* Istorija russkogo letopisanija 11.-nacala 18.veka, Moskva 1969, S. 195.

Rolle gespielt haben: da, wie erwähnt, das CHS im kanonischen Buch der Efremovskaja Kormcaja enthalten war, so wurde auch die neue, russische Version des CHS ins neue kanonische Buch aufgenommen[42].

Die älteste erhaltene slavische Handschrift dieser zweiten Redaktion ist aus den 80-er Jahren des 13. Jhds. und ist in der sog. Novgoroder Kormcaja enthalten. Ihr Herausgeber stellte sich seinerzeit die Aufgabe, das Verhältnis dieses Textes zum griechischen Original zu untersuchen[43]. Seine Ausführungen können nunmehr nach den neueren Erkenntnissen korrigiert werden: die meisten Eigentümlichkeiten dieses Textes sind nicht in der altkirchenslavischen Übersetzung aufgrund schlechter Kenntnis des Griechischen und der Unfähigkeit der Übersetzer, den Inhalt der griechischen Vorlage zu wiedergeben, entstanden. Sie stammen aus der Zeit der ersten Umarbeitung auf russischem Boden der ursprünglichen ersten altbulgarischen Redaktion.

Außer in kanonischen Büchern findet man die zweite Redaktion des CHS in verschiedenen altrussischen Kompilationen historisch-literatischen und chronikartigen Charakters[44].

Die zweite Umarbeitung des CHS (die 3.Redaktion) ist in der zweiten Hälfte des 15.Jhds. zustandegekommen[45], zu jener Zeit, als die politische Ideologie «Moskau-das dritte Rom» zum Durchbruch kam. Man findet diese Umarbeitung in chronikartigen Kompilationen, wo sie allmählich seit dem Ende des 15.Jhds. die Funktion eines Prologs übernimmt: einem historischen Teil, der zum Inhalt die russische Geschichte hat, wird eine weltgeschichtliche Einführung vorangestellt[46]. Für eine solche weltgeschichtliche Einführung eignet sich die, mit Interpolationen aus der russischen Geschichte bereicherte, slavische Übersetzung der Chronik von Nikephoros am besten: Die knappe Darlegung und Präsentierung der wichtigsten Ereignisse erlaubt, die Geschichte Rußlands mit der Geschichte von Byzanz zu verbinden und dadurch die russische Vergangenheit als einen Bestandteil des Weltgeschehens zu betrachten.

Und so war dem Chronikon syntomon des Patriarchen Nikephoros auf

42. Zur russischen Redaktion dieses kanonischen Buches vgl. *Ja.N. Scapov:* Vizantijskoe i juznoslavjanskoe pravovoe nasledie... S.159-233.

43. *N.V. Stepanov:* Letopisec vskore patriarcha Nikifora v Novgorodskej Kormcej, S.275ff.

44. Vgl. *E.K. Piotrovskaja:* Kratkij archeograficeskij obzor... S.247-253 (wie in Anm. 4 oben).

45. Zur Datierung vgl. *dies.:* O tret'ej russkoj redackii...S.153 (wie in Anm. 4 oben).-Die Autorin vermerkt (a.a.O., S.151), daß es noch eine Reihe von altrussischen Handschriften gibt, die in ihre Klassifikation nicht einbezogen wurden und in denen sich der Text des CHS nur in Auszügen befindet.

46. Vgl. *A.N. Nasonov:* Istorija russkogo letopisanija 11.—nacala 18.veka, Moskva 1969, S.411ff.

Korrekturnotiz

Verf. bedauert, dass wegen technischer Unzulänglickeit die diakritischen Zeichen in den transkribierten slavischen Namen in diesem Text nicht eingebracht werden konnten.

slavischem Boden ein außergewöhnliches Schicksal beschieden: zum neuen Leben erweckt, wurde es dort für viele Jahrhunderte nicht nur zu einer beliebten historischen Lektüre, sondern schließlich ein Werk, welchem die russische Historiographie die Rolle der Einführung zu der eigenen Geschichte zugewiesen hat.

Thessaloniki, Universität Jana Malingoudi

ΠΟΙΟΣ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΑΡ.8788 ΤΟΥ CIG IV. ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΗΡΑΚΛΕΙΔΩΝ

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ

Η σιωπή των αφηγηματικών πηγών τον 7ο αι. προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στις πληροφορίες που μας δίνουν οι άλλες κατηγορίες πηγών για την περίοδο. Έτσι για τον ερευνητή των βυζαντινών δήμων το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην επιγραφή αρ. 8788 του Corpus Inscriptionum Graecarum[1] που αναφέρεται στους δήμους και ειδικότερα στους Βένετους.

Η επιγραφή, που σήμερα δυστυχώς έχει χαθεί, προέρχεται από στήλη ιδιωτικού σπιτιού της Κωνσταντινούπολης και το κείμενό της είναι το εξής: *«Νικᾷ ἡ τύχη Κωνσταντίνου μεγάλου βασιλέως τοῦ συστατικοῦ νικητοῦ καί Βενέτων τῶν εὐνοούντων»*. Οι εκδότες της επιγραφής, Ernestus Curtius και Adolphus Kirchhof, αναγνώρισαν τη δυσκολία να ταυτίσουμε τον Κωνσταντίνο της επιγραφής με έναν από τους αυτοκράτορες της περιόδου[2]. Τη δυσκολία αυτή υπογράμμισε και ο A. Cameron στο βιβλίο του για τους δήμους[3]· πραγματικά η επανάληψη του ονόματος Κωνσταντίνος μέσα στη δυναστεία του Ηράκλειου έχει προκαλέσει πολλά προβλήματα στους ερευνητές[4].

Την ταύτιση επιχείρησε ο H. Grégoire σε άρθρο του το 1938, ο οποίος υποστήριξε ότι ο Κωνσταντίνος της επιγραφής είναι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δ΄ (Γ), που μας είναι γνωστός ως Κώνστανς Β΄[5]. Αποδίδοντας ο Grégoire την επιγραφή στην εποχή του Κώνσταντα καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι η επανάσταση του 641, που αφαίρεσε την εξουσία από τον

---

1. Άλλες δημοσιεύεις της επιγραφής βλ. *Αι. Χριστοφιλοπούλου,* Οι εκτός της Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοί δήμοι, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, τόμ. Β΄, Αθήνα 1966, σ. 356.

2. CIG IV, σ. 362.

3. Ο *A. Cameron,* Circus Factions Blues and Greens at Rome and Byzantium, Oxford 1976, σ. 301 παρατηρεί ότι: «there is nothing to show that the Constantine of the inscription is Constantin III (641) rather than Constans (Constantine) II (641-68) or Constantine IV (668-85) και στην ίδια σελίδα σημ. 4 προσθέτει ότι «All three are possible - nor can we rule out Constantine V (741-75)».

4. Για την επανάληψη του ονόματος Κωνσταντίνος μέσα στη δυναστεία του Ηράκλειου βλ. *Διονυσία Μισίου,* Η πολιτική σημασία της ονοματοδοσίας των βυζαντινών αυτοκρατόρων, Βυζαντιακά 3 (1983) 139-142.

5. *H. Grégoire,* Notules épigraphiques. I. Une inscription du nom de Constantin III où la liquidation des partis à Byzance, Byzantion 13 (1938) 172. Για τη μετονομασία του Κωνσταντίνου Δ΄ (Γ΄) σε Κωνστάντα και την αρίθμηση των αυτοκρατόρων βλ. *Διονυσία Μισίου,* Ονοματοδοσία, σελ. 139-142.

Ηρακλωνά και τη Μαρτίνα και ανέβασε στο θρόνο τον Κώνσταντα, ήταν μια επανάσταση των Βένετων[6].

Η μελέτη του J.V.A. Fine, Two Contributions on the Demes and Factions in Byzantium, που υποστήριξε ότι η Μαρτίνα είχε τη συμπαράσταση των Βένετων[7], θέτει υπό αμφισβήτηση τα συμπεράσματα του Grégoire και προκαλεί επανεξέταση του θέματος[8].

Για να αποδείξει ο Grégoire ότι η Μαρτίνα ήταν Πράσινη, χρησιμοποιεί δύο πληροφορίες του Ιω. Νικίου που αναφέρονται στο στρατηγό Αλεξάνδρειας Δομεντιανό. Σύμφωνα με τη μία πληροφορία του Ιω. Νικίου ο Δομεντιανός ήταν αρχηγός των Βένετων[9] και σύμφωνα με την άλλη πληροφορία ο Δομεντιανός συνήργησε με τον Βαλεντίνο στη στέψη του Κώνσταντα[10]. Συνδυάζοντας τις δύο πληροφορίες ο Grégoire συμπεραίνει και πάλι ότι η αντίδραση κατά του Ηρακλωνά προκλήθηκε από τη μεριά των Βένετων και ότι κατά συνέπεια η Μαρτίνα και ο Ηρακλωνάς ήταν Πράσινοι[11].

Ότι ο Δομεντιανός ανήκε στους Βένετους επιβεβαιώνεται και σε άλλο χωρίο του Ιω. Νικίου[12], που δεν αναφέρει ο Grégoire, ο οποίος όμως δεν αναφέρει και άλλες πληροφορίες του Ιω. Νικίου για τον Δομεντιανό και οι

6. *H. Grégoire,* Notules épigraphiques, σελ. 172 και 175.

7. *J.V.A. Fine,* Two Contributions on the Demes and Factions in Byzantium in the Sixth and Seventh Century, Zbornik Radova Vizantinolkoškog Instituta (Receuil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines) 10 (1967) 33-36. Η ένταση του *A. Cameron,* Circus Factions, σ. 340 δεν μπορεί να γίνει δεκτή, γιατί ενώ το *ἐπί ταύτῃ* απαιτεί μία αναφορά στις ίδιες τις λέξεις του κειμένου, αντίθετα το αντικείμενο του *συνῆνουν* και *συνέπραττον* μπορεί να εννοεί μια αναφορά εκτός κειμένου. Επιπλέον έχουμε και τη μαρτυρία του Ιωάννη Νικίου (βλ. παρακάτω σημ. 13) που συνδέει τη Μαρτίνα με τους Βένετους.

8. Ήδη με τη χρονολόγηση της επιγραφής,που προτείνει ο *Grégoire*,είχε διαφωνήσει ο *F. Dölger,* BZ 38 (1938) 582-3. Βλ. και *S. Mazzarino,* Epigraphica II (1940) 302-3. Επιφυλακτικός προς τις απόψεις του *Grégoire* είναι και ο *F. Dvornik,* The Circus Parties in Byzantium. Their evolution and their Suppression, Βυζαντινά-Μεταβυζαντινά 1 (1946) 129, παρόλο που και αυτός δέχεται ότι η Μαρτίνα ήταν Πράσινη: «Martina and her family probably shared Heraclius' secret sympathies for the Greens». —Βλ. και *Αι. Χριστοφιλοπούλου,* Οι εκτός Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοί δήμοι, σ. 356-57, η οποία πιστεύει «ότι η ταύτισις, ήν προτείνει ο *H. Grégoire,* δεν έχει εδραίας βάσεις». —Οι απόψεις του *Grégoire* αντίθετα έγιναν αποδεκτές από τον L. Bréhier, Le monde byzantin. Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1949, σ. 200, τον *G. J. Bratiann,* La fin du régime des partis à Byzance et la crise antisémite au VIIe siècle, Revue historique du Sud-Est européen 18 (χωρίς έτος) 49-52 (η μελέτη αυτή μου είναι γνωστή από παραπομπή), τον *K. Αμάντο,* Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, τόμ. Α΄ 395-867 μ.Χ., Αθήνα 1963, σ. 309 σημ. 2 και τον Α. Ν. Στράτο, Το Βυζάντιον στον Ζ΄ αιώνα. Τόμ. Γ΄ 634-641, Αθήνα 1960, σ. 218.

9. *Ιωάννης Νικίου,* κεφ. CXIX (σ. 570 αγγλ. μετφρ. *H. Zotenberg,* Chronique de Jean Evêque de Nikiau, Notices et Extraits de Mss. de la Bibliothèque Nationale XXIV, 1 <1883 ανατ. 1935>).

10. *Ιωάννης Νικίου* CXX (σ. 579).

11. *H. Grégoire,* Notules epigraphiques, σελ. 173 σημ. 1.

12. *Ιωάννης Νικίου* CXIX (σ. 571).

οποίες σχετίζονται με το πρόβλημα που μας απασχολεί.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές ο Δομεντιανός απολάμβανε την εύνοια της Μαρτίνας, γεγονός που συνδέει και τη Μαρτίνα με το δήμο των Βένετων[13]. Ο Δομεντιανός ήταν έπαρχος του Φαγιούμ· με την προσέγγιση των Αράβων εγκατέλειψε τη θέση του και κατέφυγε στη διάρκεια της νύχτας στην πόλη Νικίου και από κει στην Αλεξάνδρεια, όπου τον βρίσκουμε να δρα και στη συνέχεια φέροντας τον τίτλο του στρατηγού[14]. Η καριέρα του Δομεντιανού θα κλείσει, όταν θα φτάσουν στην Αίγυπτο τα νέα τα σχετικά με την αντίδραση κατά της κυβέρνησης Ηρακλωνά-Μαρτίνας, οπότε ο γενικός στρατηγός της Αιγύπτου, Θεόδωρος, θα καθαιρέσει τον Βένετο Δομεντιανό και στη θέση του θα προβάλλει τον Πράσινο Μηνά[15]· οι δύο άντρες, Δομεντιανός και Μηνάς, ήταν από παλιά αντίπαλοι «par ambition du commandement», όπως μας πληροφορεί ο Ιω. Νικίου[16]. Η αντικατάσταση του Δομεντιανού με την ανατροπή της Μαρτίνας δείχνει ότι ο Δομεντιανός διατήρησε την εύνοια της αυγούστας σ' όλη τη διάρκεια της κυβέρνησής της και επιπλέον είναι ένα στοιχείο ακόμη για τη σύνδεση της Μαρτίνας με τους Βένετους.

Κατά συνέπεια και η ταύτιση του Δομεντιανού, στρατηγού Αλεξάνδρειας με τον Δομεντιανό που συνήργησε με τον Βαλεντίνο στη στέψη του Κώνσταντα, δεν είναι δυνατή· εξάλλου και ο χώρος δράσης των δύο προσώπων είναι διαφορετικός, ο ένας δρα στην Αίγυπτο, ο άλλος στην Κωνσταντινούπολη[17].

Ο Ηράκλειος Α΄, ιδρυτής της δυναστείας, κατέλαβε το θρόνο ως αυτοκράτορας κοινής αποδοχής από τους δύο δήμους, κύρια όμως με τη συμπαράσταση του δήμου των Πράσινων και της συγκλήτου[18]. Πράσινος

13. *Ιωάννης Νικίου* CXX (σ. 573): *«Cyrus, le patriarche chalcédonien, n'était pas seul à désirer la paix: les habitants, les gouverneurs et Dometntianus, qui était en faveur auprès de l'impératrice Martine, se réunirent et délibèrèrent avec le patriarche Cyrus, pour conclure la paix avec les musulmanes».* Ο *Grégoire* δεν αναφέρει την πληροφορία του *Ιωάννη Νικίου,* παραπέμπει όμως στον *Ju. Kulakovskij,* Istorija Vizantii τόμ. III (602-717), Variorum Reprints, London 1973, σ. 180 σημ. 2, ο οποίος γνωρίζει την πληροφορία, ισχυρίζεται όμως ότι αν και ο Δομεντιανός είχε την εύνοια της Μαρτίνας, παρόλ' αυτά ανήκε στους εχθρούς της.

14. *Ιωάννης Νικίου* CXII (σ. 559) και CXVI (σ. 566). Για την ενδιάμεση δράση του Δομεντιανού Βλ. *Ιωάννης Νικίου* CXIII (σ. 560 κε). Βλ. και *U. Bolotov,* istorii imperatora Iraklija, Vizantijskij Vremennik 14(1969) 122-123.

15. *Ιωάννης Νικίου CXX* (σ. 574). Για το ότι ο Μηνάς ανήκε στους Πράσινους βλ. *Ιωάννης Νικίου* CXVIII (σ. 568): *«Menas, chef des Verts»*· πβλ. και *Αι. Χριστοφιλοπούλου,* Οι εκτός Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοί δήμοι, σ. 333.

16. *Ιωάννης Νικίου* CXIX (σ. 570).

17. Η στέψη του Κώνσταντα έγινε στην Κωνσταντινούπολη: βλ. *Νικηφόρος,* Ιστορία σύντομος 30, έκδ. *C. de Boor,* Lipsiae 1880.

18. *Yvonne Janssens,* Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius, Byz. 11 (1936)

ήταν και ο γιός του, Ηράκλειος-Νέος Κωνσταντίνος, πατέρας του Κώνσταντα, όπως αποδεικνύει η επιγραφή *«Ἡρακλείου καί Ἡρακλείου τῶν θεοφυλάκτων ἡμῶν δεσποτῶν καί τῶν Πρασίνων πολλά τά ἔτη»*, την οποία ήδη ο Grégoire έχει χρονολογήσει το 613· οι δύο αυτοκράτορες της επιγραφής είναι ο Ηράκλειος Α΄ και ο Ηράκλειος-Νέος Κωνσταντίνος, ο οποίος μετά τη στέψη του σε συμβασιλέα στις 22 Ιανουαρίου 613 αρχίζει να μνημονεύεται δίπλα στον αυτοκράτορα πατέρα του[19].

Τον Ηράκλειο-Νέο Κωνσταντίνο συνδέει με τους Πράσινους και το γεγονός ότι χάρη σε ενέργειες των Πράσινων απελευθερώθηκε η μητέρα του Φαβία, την οποία ο Φωκάς κρατούσε ως όμηρο στο μοναστήρι της Νέας Μετανοίας[20].

Οι πηγές σημειώνουν αντίδραση των Πράσινων κατά του δεύτερου γάμου του Ηράκλειου με τη Μαρτίνα, ένα γάμο που αντίθετα οι Βένετοι τον υποστηρίζουν, μια και έτσι τους δίνεται η ευκαιρία να έχουν μία πρόσβαση στη συμβασιλεία[21].

Έτσι μετά το θάνατο του Ηράκλειου οι Πράσινοι υποστηρίζουν τη συνέχιση της διαδοχής με τους απογόνους του Ηράκλειου από τον πρώτο του γάμο, τους Ηράκλειο-Νέο Κωνσταντίνο και Κώνσταντα Β΄, ενώ οι Βένετοι υποστηρίζουν τον Ηρακλωνά, που είναι γιός του Ηράκλειου από το δεύτερο γάμο του με τη Μαρτίνα[22].

Ύστερα από τα όσα αναφέραμε, γίνεται, πιστεύω, φανερό, ότι ο Κωνσταντίνος της επιγραφής δεν μπορεί να είναι ο Κώνστας, και ότι θα πρέπει να προχωρήσουμε σε άλλη ανάγνωση.

Ας δούμε τα στοιχεία που μας δίνει η ίδια η επιγραφή: ο αυτοκράτορας χαρακτηρίζεται *«συστατικός»*, *«νικητής»* και *«μέγας βασιλεύς»*.

Ο Grégoire ο οποίος προχωρεί στο σχολιασμό της επιγραφής με βάση το συμπέρασμά του, ότι ο αυτοκράτορας της επιγραφής είναι ο Κώνστας, ερμηνεύει το επίθετο *συστατικός* ως «secourable, sauveur» και πιστεύει ότι δόθηκε μαζί με το χαρακτηρισμό *νικητής* στο μικρό Κώνσταντα μετά την εκθρόνιση της «odieuse Martine et sa famille». Όσο για το χαρακτηρισμό *μέγας βασιλεύς* πιστεύει ότι δόθηκε στον Κώνσταντα, όταν μετά την εκθρό-

532 κε. Πβλ. *F. Winkelmann,* Zur politishen Rolle der Bevölkerung Konstantinopels von der nachjustinianischen Zeit bis zum Beginn des Bilderstreits, στο Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus, έκδ. *Helga Köpstein* και *Friedhelm Winkelmann,* Berlin 1976, σ. 116.

19. Βλ. *Yvonne Janssens,* Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius, Byz. 11 (1936) 535 — Βλ. και *Αι. Χριστοφιλοπούλου,* Οι εκτός Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοί δήμοι, σ. 352-53.

20. *Α. Ν. Στράτος,* Το Βυζάντιον στον Ζ΄ αι., τόμ. Α΄ (602-626), Αθήνα 1965, σ. 218-20.

21. *J.V.A. Fine,* Two Contributions, σ. 33-36. — Βλ. και παραπάνω σημ. 7.

22. Πβλ. *F. Winkelmann,* Zur politischen Rolle der Bevölkerung Konstantinopels σ. 105.

νιση του Ηρακλωνά και της Μαρτίνας έμεινε μόνος αυτοκράτορας[23]. Ο σχολιασμός όμως αυτός είναι αυθαίρετος· καταβάλλεται προσπάθεια τα στοιχεία της επιγραφής να ταιριάξουν με την πρόταση και όχι να την επαληθεύσουν.

Σύστασις είναι «η εκ μερών εις όλον τι αποτέλεσις» (λεξικό Δημητράκου), «a setting together, so as to form a whole» κατά το λεξικό του Lampe, και *συστατικός,* κατά το ίδιο λεξικό, είναι «which goes to make up the whole».

Συστατικές χαρακτηρίζει η ορθόδοξη εκκλησία τις φύσεις και ενέργειες του Χριστού, ως αναπόσπαστο μέρος του αποτελέσματος, δηλ. του ίδιου του Χριστού, γιατί *«οὐδέ γάρ ἐνδέχεται τό ἀποτέλεσμα εἶναι τι, εἰ μή αἱ συστατικαί αὐτοῦ μένουσιν»*[24].

Συστατικός όμως είναι και αυτός ο οποίος δέχεται τις φύσεις του Χριστού ως συστατικές, αυτός που δέχεται ενωμένες και αδιαίρετες τις φύσεις του Χριστού[25], δηλ. ο ορθόδοξος[26], σε αντίθεση προς τον *διαιρέτη* που είναι ο αιρετικός[27]. Συστατικός είναι επίσης αυτός που φροντίζει και ενδιαφέρεται για την *σύστασιν τῆς ἐκκλησίας*[28].

Έτσι το επίθετο *συστατικός* μας οδηγεί στον Κωνσταντίνο Ε΄ (Δ΄), ο οποίος με την Στ΄ Οικουμενική Σύνοδο του 681 επιβεβαίωσε το αδιαίρετο των φύσεων, θέσπισε το δόγμα για τα δύο θελήματα και ενέργειες του Χριστού[29] και επέτυχε την ένωση των εκκλησιών[30], αίροντας έτσι το τρίτο

23. *H. Grégoire,* Notules epigraphiques, σ. 172.

24. *Ευστάθιος Μοναχός* PG 86. 937 B: *«Εἰ δέ τις εἴποι ὅτι καί δύο εἰσί καί μία ὡς μέν μέρη ὅλου, καί ὡς συστατικαί ἀποτελέσματος δύο εἰσίν· οὐδέ γάρ ἐνδέχεται τό ἀποτέλεσμα εἶναι τι, εἰ μή αἱ συστατικαί αὐτοῦ μένουσιν».* Πβλ. και *Μάξιμος Ομολογητής,* Opuscula PG 91. 36 C: *«Εἰ δέ καθ' ἑκάτερον ὧν ὑπῆρχεν ὑπόστασις φυσικῶς ἐνήργει μή διαιρούμενος, δῆλον ὅτι μετά τῶν φύσεων, ὧν ὑπόστασις ἦν, καί τάς οὐσιώδεις αὐτῶν καί συστατικάς ἐνεργείας εἶχεν, ὧν αὐτός ἕνωσις ἦν».*

25. *Μάξιμος Ομολογητής,* Opuscula PG 91. 224 A: *«τούς εἰς αὐτόν (Χριστόν) ὀρθοδόξους πιστεύοντας, ὅτι ἐξ' ὧν ἐστιν ὁ Χριστός, ἐν αὐτοῖς ἐστιν ὁ Χριστός. Ἔστιν οὖν Θεός καί ἄνθρωπος ἐν ταὐτῷ ὁ Χριστός· ἔστι δε καί ἐν θεότητι καί ἀνθρωπότητι· ἥνωτο δέ καί ἐκ θεότητος καί ἐξ ἀνθρωπότητος».*

26. Κατ' επέκταση *συστατικαί ἐπιστολαί* είναι αυτές που επιβεβαιώνουν το ορθόδοξο φρόνημα κάποιου, που παρουσιάζουν κάποιον ως ορθόδοξο· βλ. Βίο Ιωάννη Ελεήμονος, έκδ. Eur. Lappa-Zizicas, Un épitomé inédit de la Vie de S. Jean l'aumônier par Jean et Sophronios, Analecta Bollandiana 88 (1970) 277 παραγρ. 12: *«Τινῶν κληρικῶν τάς ἰδίας πόλεις καταλιπόντων διά τήν τῶν βαρβάρων ἐπανάστασιν καί ἐν 'Αλεξανδρείᾳ εἰσελθόντων καί μή ἐλπιζόντων ἔτι τάς ἰδίας καταλήψεσθαι πόλεις, εἰς τήν ἐκκλησίαν ἐδέξατο καί κατέταξεν. Οὕστινας μή ἔχοντας ποιμένας, οὐκ ἀπῄτει συστατικάς. Μετά δέ χρόνον τήν τῶν κανόνων αὐτούς τηρεῖν ἐποιεῖτο ἀκρίβειαν καί λιβέλλους παρ' αὐτῶν τῆς ὀρθῆς ἐδέχετο πίστεως».*

27. *Mansi* XI 657: *«Ὁ ἀντιλέγων τῷ ὅρῳ αἱρετικός ἐστιν· ὁ ἀντιλέγων τῷ ὅρῳ διαιρέτης ἐστίν».* Βλ. και *Mansi* XI 656: «ὅλους τούς αἱρετικούς σύ ἐδίωξας. Τόν καθελόντα τούς αἱρετικούς Κύριε φύλαξον. Τούς διαιροῦντας καί συγχέοντας σύ ἐδίωξας».

28. Πβλ. *Fr. Miklosich-Ios.Müller,* Acta et diplomata graeca medii aevi, τόμος I, Vindobonae 1860 (φωτ. ανατ. Αθήνα) έγγρ. LXI, σ. 129-130.

29. *Mansi* XI 657, 662 και 685-86.

30. *Mansi* XI 656: *«διά Σοῦ οἰκουμενική ἐκκλησία εἰρήνευσεν»*, 662: *«δι' ὑμῶν τε καί μεθ' ἡμῶν*

σχίσμα ανάμεσα στη δυτική και ανατολική εκκλησία, που προκλήθηκε με τον αφορισμό του πατριάρχη Παύλου από τη Σύνοδο του Λατερανού το 649[31]. Στα πρακτικά της Στ΄ συνόδου ο Κωνσταντίνος Ε΄ χαρακτηρίζεται *«θεομίμητος»*[32], χαρακτηρισμός που μας οδηγεί και στο χαρακτηρισμό του Κωνσταντίνου ως συστατικού, μια και η σύνοδος ορίζει τους μιμητές του Χριστού ως εξής: (ο Χριστός) *καί μιμητάς ἡμᾶς, ὡς ἐφικτόν τῆς ἱεραρχικῆς αὐτοῦ νομοθεσίας ἀγαθοπρεπῶς γενέσθαι παρακελεύεται, καί τύπον ἐπέχοντας τῆς αὐτοῦ ποιμαντικῆς τε καί συστατικῆς κυβερνήσεως»*[33].

Ο χαρακτηρισμός *νικητής* μας οδηγεί επίσης στον Κωνσταντίνο Ε΄ (Δ΄) και γιατί ο αυτοκράτορας αυτός συνετέλεσε στη νίκη της Εκκλησίας - ιδίως αν ληφτεί σε συνδιασμό με το συστατικός[34]— και εξαιτίας της μεγάλης του νίκης κατά των Αράβων το 678[35]. Ο χαρακτηρισμός του νικητή για τον Κωνσταντίνο Ε΄ επαναλαμβάνεται αρκετά συχνά στα πρακτικά της Στ΄ συνόδου[36].

τό διερρωγός ἐξανύφανας, καί τῇ ὁλοκληρίᾳ συνήρμοσας», 663: *«τῷ εὐδοκῆσαι Χριστῷ τῷ φιλανθρώπῳ ἀναστῆσαι βασιλέα φιλόχριστον, τήν ἕνωσιν ταῖς ἐκκλησίαις βραβεύσαντα»* και 700: «(η αγία σύνοδος) *τάς ἁγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας... εἰς ἕνωσιν ἐθεμάτισε»*. Βλ. και *Θεοφάνης*, Χρονογραφία 359.27-360.7 (έκδ. *C. de Boor* Lipsiae 1883, ανατ. Hildesheim - New York 1980): *«σπουδήν ἔχων ἐξαίρετον ἑνῶσαι τάς ἁπανταχῇ διῃρημένας ἁγίας τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας ἀπό τῶν χρόνων Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως καί προπάππου αὐτοῦ, καί Σεργίου τοῦ κακόφρονος καί Πύρρου, τῶν ἀναξίως ἡγησαμένων τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως, μίαν τε θέλησιν καί μίαν ἐνέργειαν ἐπί τοῦ κυρίου καί θεοῦ καί σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δογματισάντων, ὧν τάς κακοδοξίας ἀνατρέψαι σπουδάζων ὁ αὐτός χριστιανικώτατος βασιλεύς σύνοδον οἰκουμενικήν τά τε προκεκυρωμένα ἐν ταῖς προλαβούσαις ἁγίαις καί οἰκουμενικαῖς πέντε συνόδοις ἐπεβεβαίωσε δόγματα, καί τό τῶν δύο θελημάτων καί ἐνεργειῶν εὐσεβές θεσπισθῆναι δόγμα συνεψηφίσατο κατά τήν αὐτήν ἁγίαν καί ἀκριβεστάτην ἕκτην οἰκουμενικήν σύνοδον, ἧς καί ἐξῆρχον ὁ αὐτός τε πανευσεβής βασιλεύς Κωνσταντῖνος καί οἱ εὐσεβεῖς ἱεράρχαι»*.

31. Βλ. *J. L. van Dieten*, Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI (610-715), Amsterdam 1972, σ. 98.

32. *Mansi* XI 686.

33. *Mansi* XI 685. Εδώ έχουμε μία νύξη για την ένωση των εκκλησιών από τον Κωνσταντίνο.

34. *Mansi* XI 656: *«τάς τελειότητας τῶν δύο φύσεων Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν σύ ἐτράνωσας... Ὅλους τούς αἱρετικούς σύ ἐδίωξας. Τόν καθελόντα τούς αἱρετικούς κύριε φύλαξον· τούς ἐξαιροῦντας καί συγχέοντας σύ ἐδίωξας»* και 657: *«τήν ὀρθοδοξίαν σύ ἐστήριξας»*. Η σύνοδος επευφημεί τον Κωνσταντίνο ως φύλακα της ορθοδοξίας· Mansi XI 345: *«τοῦ φύλακος τῆς ὀρθοδοξίας πολλά τά ἔτη»*.

35. Για τη σημασία της νίκης του 678 βλ. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates [Handbuch der Altertumwissenshaft, 2], München[3] 1963, σελ. 104-5 (ελλ. μετφρ. τόμ. Α΄, Αθήνα 1978, σελ. 195).

36. *Mansi* XI 233 και 285: *«Τοῖς εὐσεβεστάτοις δεσπόταις, καί Γαληνοτάτοις νικηταῖς καί τροπαιούχοις,... Κωνσταντίνῳ μεγάλῳ βασιλεῖ, Ἡρακλείῳ καί Τιβερίῳ Αὐγούστοις»*, 452: *«Τῇ ἁγίᾳ καί οἰκουμενικῇ συνόδῳ τῇ κατά κέλευσιν τοῦ εὐσεβεστάτου καί θεοψηφίστου ἡμῶν δεσπότου καί μεγάλου νικητοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου συνελθούσῃ...»*.

Το επίθετο νικητής ταιριάζει επίσης στον Κωνσταντίνο, γιατί σύμφωνα με τις βυζαντινές

Όσο για τον τίτλο *μέγας βασιλεύς*, ο οποίος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον πρώτο ηγεμόνα (Hauptkaiser), που έχει το δικαίωμα να ασκεί πλήρη εξουσία, σε αντιπαράθεση προς τους συμβασιλείς του[37], ταιριάζει απόλυτα στον Κωνσταντίνο Ε΄, που μέχρι το τέλος του 681 συμβασίλευσε με τους αδελφούς του, Ηράκλειο και Τιβέριο[38]. Στα πρακτικά της Στ΄ συνόδου ο Κωνσταντίνος αποκαλείται *μέγας βασιλεύς*, ενώ οι αδελφοί του πρέπει να περιοριστούν στο ότι είναι οι *«θεοφύλακτοι αὐτοῦ ἀδελφοί»*[39].

Το άλλο στοιχείο της επιγραφής, ότι ο αυτοκράτορας είχε σύνδεση με τους Βένετους, μας οδηγεί επίσης στον Κωνσταντίνο Ε΄. Τη βένετη τοποθέτηση του αυτοκράτορα μαρτυρεί τόσο η θρησκευτική του πολιτική, που εγκαταλείπει την μονοθελητική πολιτική των υπόλοιπων Ηρακλειδών, για να ακολουθήσει αυστηρά ορθόδοξη πολιτική[40], όσο και το όνομα που

αντιλήψεις ο θεός θα ανταμείψει με τη συμμαχία του τον θεοσεβή βασιλέα· *Mansi* XI 668: *«ὁ θεός σου ἔν σοι δυνατός περιζωνύων σε δύναμιν σώσει σε· ἐπάξει ἐπί σε εὐφροσύνην καί ἀγαλλίασιν, καί αὐξηθήσεται ἡ βασιλεία σου, καί ὑψωθήσεται ὁ βραχίων σου, καί κατισχυσάτω πάσης δυσμενοῦς ἀθεΐας καί ἀντιστάσεως καί κόψεται μέν τό πολέμιον, χαρήσεται δέ τό ὑπήκοον· διότι ἐγώ δυνατός εἰμί, λέγει κύριος παντοκράτωρ»*. Αυτή τη σημασία δίνει ο *Ευσέβιος*, Βίος Κωνσταντίνου 19.2 (56.4-6, έκδ. *F. Winkelmann* [GCS, 1], Berlin 1975) στο επίθετο victor που πήρε ο Μ. Κωνσταντίνος: *« Ὁ δ᾽ ἀρετῇ θεοσεβείας πάσῃ ἐμπρέπων νικητής βασιλεύς (ταύτην γάρ αὐτός αὐτῷ τήν ἐπώνυμον κυριωτάτην ἐπηγορίαν εὕρατο τῆς ἐκ θεοῦ δεδομένης αὐτῷ κατά πάντων ἐχθρῶν τε καί πολεμίων νίκης ἕνεκα»*· πβλ. και επευφημίες κατά την ανακήρυξη του αυτοκράτορα Λέοντα Α΄, Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Περί βασιλείου τάξεως I 91 (411. 11 CB): *«τόν Χριστόν σεβόμενος ἀεί νικᾷς»*.

37. *F. Dölger*, Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden, BZ 36 (1936) 131 = Byzantinische Diplomatik. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1956, σ. 112 = Das byzantinische Herrscherbild, έκδ. *H. Hunger*, Darmstadt 1975, σ. 26: «Μέγας βασιλεύς bedeutet im schlichten byzantinischen Sprachgebrauch den rangälteren Kaiser (collega maior) gegenüber den μικροί βασιλείς». Βλ. και *P. Schreiner*, Zur Bezeichnung «Megas» und «Megas Basileus» in der byzantinischen Kaisertitulatur, Βυζαντινά 3 (1971) 179 κε. όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

38. Πβλ. *E. W. Brooks*, The Brothers of the Emperor Constantine IV, Engl. Hist. Review 30 (1915) 42 κε.

39. Όλες οι πράξεις της συνόδου αρχίζουν με τη φράση: *« Ἐν ὀνόματι τοῦ κυρίου καί δεσπότου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καί σωτῆρος ἡμῶν· βασιλείας τῶν θεοστέπτων καί γαληνοτάτων ἡμῶν δεσποτῶν Φλαβίων, Κωνσταντίνου μέν τοῦ εὐσεβεστάτου καί θεοψηφίστου μεγάλου βασιλέως αἰωνίου Αὐγούστου... Ἡρακλείου δέ καί Τιβερίου τῶν θεοφυλάκτων αὐτοῦ ἀδελφῶν... Προτειθεμένου τοῦ σεβασμιωτάτου σέστου καί εὐσεβεστάτου καί φιλοχρίστου μεγάλου βασιλέως Κωνσταντίνου...»*. *Μέγας βασιλεύς* χαρακτηρίζεται ο Κωνσταντίνος και σε άλλα σημεία των πρακτικών της συνόδου: *Mansi* XI 233, 452, 512, 513, 524, 608. — Βλ. και *Αι. Χριστοφιλοπούλου*, Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του βυζαντινού αυτοκράτορος, Αθήνα 1956, σ. 125 κ.ε. και της ιδίας, Οι εκτός της Κωνσταντινουπόλεως βυζαντινοί δήμοι, σ. 356, και *P. Schreiner*, «Megas» und «Megas Basileus», σ. 181 σημ. 33. Πβλ. και *C. Mango - I. Sevčenko*, Three Inscriptions of the Reigns of Anastasius I and Constantine V, BZ 65 (1972) 388. Βλ. και iussio του 666: *Constantino maiore imperatore... atque novo Constantino, Heraclio et Tiberio»* έκδ. K. Brandi, Der byzantinische Kaiserbrief aus S. Denis, Archiv f. Urkundenforschung 1 (1908)43 = *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches von 565-1453, τόμ. I, München-Berlin 1924, αριθ. 233.

40. Ο αυτοκράτορας στις συνεδριάσεις της συνόδου επευφημήθηκε ως νέος Μαρκιανός και

διάλεξε για το γιό του, που είναι τρ όνομα του Βένετου αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄[41].

Ιουστινιανός *(Mansi* XI 345 και 656), που ήταν Βένετοι αυτοκράτορες. Πβλ. *F. Dvornik,* The Circus Parties in Byzantium, σ. 130: «Constantine IV (668-685), son of Constans II, profited by the lesson of his father's violent death, and the VIth Oecumenical Council assured the triumph of Orthodoxy ever the Monothelite heresy; but however much this looked like a victory for the Blue's policy, no mention of the parties' stand for or against Orthodoxy can be found». Η επιγραφή που εξετάζουμε μας δίνει τη μαρτυρία που έλειπε στον *Dvornik.*

41. Βλ. *Διονυσία Μισίου,* Ονοματοδοσία, σ. 144-45.

L'ÉVOLUTION SÉMANTIQUE DU MOT LATIN «SOLIDUS» DANS LA LANGUE ROUMAINE ET LA CONTINUITÉ DE LA ROMANITÉ AU NORD DU DANUBE

PRÊTRE ION IONESCU / BUCAREST

L'un des mots roumains dont l'étymologie fut discutée et clarifiée ces derniers temps est le mot *solz* au pluriel *solzi* (écailles) qui représente aussi un aspect social, économique et historique.

Le correspondant sémantique du mot solz (écaille) en latin est *squama,-as* (couche mince, oeil de métal), en grec ἡ λεπίς, -ίδος, en langue slavone *Ceşuia* yewoyra. Dans les langues néolatines *squama* est devenu en italien *scaglia, squams,* en espagnol, portugais, provencal, catalan = *escama* et en français *écaille* (de poisson, de reptile).

En roumain, langue néolatine, *squama, -ae* a donné le mot *scama* qui a le sens de = *fil mince et court, éffilochure, qui ne correspond pas au sens du mot latin squama, -ae.*

Le vrai sens du mot latin *squama,-ae* est exprimé en roumain par *solz, solzi* (écaille) et nous le retrouvons sous ce nom dans l'encien monument littéraire en langue roumaine datant de 1565-1566: *Lucrul Apostolese (Apostolul lui Coresi),* (Les Actes des Apôtres), puis dans toutes les publications ultérieures du Nouveau Testament en langue roumaine; *«Siîndată au căzut de pe ochii lui ca niste solzi si a văzut iarăsi...»* (Et aussitôt des sortes de membranes tombèrent de ses yeux et il retroûve la vue) (Les Act des Ap., 9, 18).

Donc le mot roumain *solz, solzi* ne dérive pas étymologiquement du latin *squama,-ae* comme tous les dérivés ayant le même sens dans les autres langues néolatines. En ce sens le langue roumaine fait exception.

La plupart des philologues (Scriban, Cihac, Miklosich, L. Sainesnu, Candres) ont déduit ce mot roumain de l'ancien mot slave *sluzu* (succus, mucus, pituita, squama). L'origine slave du mot roumain *solz* n'est pas acceptée de nos jours pour des raisons autant phonétiques que sémantiques.

Du point de vue phonétique on ne peut pas concevoir la métathèse du «l», dans la position où il se trouve dans ce mot. Du mot *sluzu* on aurait dû obtenir *sîlz* comme dans *trugu -tîrg, tluku - tîlc, pluku - pîlc.* De même il est impossible d'admettre que le mot «mucozitate» (sluzu = succus, mucus, pituita, squama) dans son évolution sémantique puisse provoquer le sens de *solz*[1].

---

1. Ion Cîrstoiu, *Intre lingvistică şi istorie* (Entre linguistique et histoire), Bucarest, 1975; G. Ivănescu, *Note etimologice. Istoria socială în serviciul etimologiei române* (Notes étimologiques. Histoire sociale au service de l'étimologie roumaine), dans «'Etudes et recherches linguistie, année

Parmi les philologues roumains, B. P. Haşdeu dans *Cuvinte din bătrîni* (Propos langue de nos aieux, I p. 362), le fait dériver du latin *solidum* (partie dure de tout objet). Cette étymologie a été admise aussi par Al. Philipide[2] qui le déduit de l'adj. *solidus*.

D. Puşchilă est le premier philologue qui ait fait dériver ce mot de *solidus*, monnaie romaine syncopa dans le latin populaire en *soldus* le raliant ainsi a l'expression populaire de Transylvanie: *banii pastelui*[3] (les sous du poisson).

Intépendemment de Puşchilă, H. Jarnik a donné la même étymologie au mot roumain[4].

La prof. G. Ivănescu précise que *solidus* ne réprésente pas n'importe quelle monnaire roumaine, mais seulement le monnaie en or, comme ce terme n'était pas usuale avant le IV-e siècle (ainsi) il n'a pu être introduit par les colons de Trajan en Dacie[5].

Cette monnaie en or a porté le nom de *solidus* à partir du règne de Constantin le Grand.

Avant lui, on mommait la monnaie d'or *nummus aurens, denarius aurens* et le plus souvent *aurens*.

En l'an 309, à Tréveri, Constantin le Grand a émis une nouvelle monnaie d'or fixant à 1/72 par rapport à la livre romaine de 327,45 gr. ce qui revient à un poids d'environ 450 gr.d'or. La nouvelle pièce mieux étalonnée que l'ancienne, concernant le poids a été dénommée officiellement, pour servir de point de départ à tout compte en or, *aureus solidus* ou *solidus*.

Le terme de *solidus* avait été employé auparavant pour désigner l'unité or, mais seulement dans des cas isolés. Le mot *solidus* a remplacé universellement celui de *aureus*. Seulement à la suite de la reforme monétaire de Constantin le Grand. Les nombreuses emissions de cette monnaie, son excellente qualité et l'uniformité relative de son poids, l'ont vite rendue populaire.

Sous le règne de Constantin le Grand (306-337), on constate que le nombre des monnaies, augmentent autant dans l'empire romain que sur l'entier territoire Daco-Romain temoigne d'une intense activité économique, dans la région du nord du Denube. Si dans l'étape antérieure on pourrait

VIII, 1957, 4, p. 513-517; idem, *Istoria* limbii române (L'histoire de la langue roumaine), Iassy, 1980, p. 360.

2. Al. Philipide, *Istoria limbii române, I : Principii de istoria limbii* (Histoire de la langue roumaine, II : Principe sur l'histoire de la langue), Iassy, 1394, p. 148.

3. D. Puschila, *Molitvelnicul lui Dosoftei. Studiu* (Rituel de Dosoftei. Étude), Bucarest, 1914, p. 33-34.

4. N. Jarnic,în *Romanski etimologia Czsopis pro moderni filologii a literatury* IX, 1922-1923, p. 56-59, cit. G. Ivănescu, *Note etimologice* (Notes étimologiques), p. 515.

5. G. Ivănescu, *Note etimologice* (Notes étimologiques), cit., p. 514.

enregistrer environ (soixante) 60 découvertes monétaires dans toute la Dacie post-Aurélienne, dans la période suivante, correspondant à la séconde phase 306-383, le nombre en atteignant presque 200. Des 47 trésors découverts, 10 contiennent des monnaies d'or[6].

Le règne de Constantin le Grand a representé un important revirement pour la latinité dans la région du bas Danube. A cette époque on a consolidé les fortifications sur la rive gauche du Danube, qui avaient cessé de fonctionner même après l'an 271 lorsque l'empereur Aurélien 270-275 avait retiré son armée et l'adiminstration de l'ancienne Dacie Trajane.

De nouvelles cités furent élevées, parmi lesquelles Constantiniana Daphne[7] ou des anciennes cités romaines reconstruites à Drobets et Sucidava, de nouvelles communications construites à la rive gauche du Danube, tel le pont en pierre et bois entre Oescus et Sucidava, insuguré en juillet 328, deux ans avant l'inauguration officielle de Constantinople (11 mai 330) élevé sur la place de Byzantion, qui allait survivre presque 1000 ans après la chute de la Rome antique (476)[8]. Le pont d'une grande importance strategique, faisait comminiquer directement Constantinople à l'ancienne province Dacia-Trajane, jusqu'au plateau de la Transylvanie sur la vallée de l' Olt, l'ancienne *via gentium*. Constantin le Grand, retablissant l'unité impériale, 324-337, *commença* un programme de vastes constructions stratégiques et annexions territoriales au Nord du Danube, qui amenait la région carpato-danubienne, sous la protection de l'empire romain régénéré[9]. Les monnaies émises sous le règne de Constantin le Grand, pénètrent et se répandent dans tout l'espace carpato-danubien[10].

Le grand repli de terrain fortifié, denommé «Brazda lui Novac» (le sillon

6. Constantin Preda, *Circulatia monedelor române postaurelianeîn Dacia* (La cirulation des monnaies roumaines postaureliennes en Dacie), dans «Études et recherches d'histoire ancienne et d'archeologie», Tom. 26, 1975, nr. 4, p. 442-447; D. Protose, *Problema continuitătii* (Problème de la continuité); *Dacia în lumina arheologiei si numismaticii* (La Dacie vue par l'archeologie et la numismatique), Bucarest, 1966, p. 184-198.

7. Procopius, *De Aedificiis* , IV, 7; Amianus Marcellinus, XXVII, 5.

8. D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos* (Les ponts romains du bas Danube), Bucarest, 1971; idem *Oltenia romană* (L'Oltenie romane), ed. a IVa, Bucarest, 1978, p. 416-422; idem, *Constantin cel Mare si recucerirea Daciei Traiane* (Constantin le Grand et la reconquête de la Dacie Trajane), dans la «Revue historique roumaine», XI-XII, 1941-1942, p. 134-148.

9. A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris, 1932; H. Dorries, *Konstantin der Gresse* (Constantin le Grand), Stuttgart, 1958; I. Russen, *Elemente traco-getice în imperiul roman si în Byzantium (Éléments traco-getiques dans l'empire romain et en* Byzance), Bucarest, 1976; I. Barnea, *Preocupări ale Sfîntului Constantin cel Mare la Dunărea de Jos* (Préocupations de Saint Constantin le Grand au bas Danube), dans «Mitropolia Olteniei» (Métropolie d'Olténie), l'an XXXII (1980), 1-2, p. 17-32.

10. Octavian Iliescu, *Remarques sur la pénétration de la monnaie Constantinienne au Bas Danube en Dacie*. Revue d'archeologie et d'histoire ancienne, XXIII, 1979, p. 159-177.

de Novac), long de presque 700 km partant de Hinova au sud de Drobeta-Turnu Severin et jusqu'à Pietroasels, dans le district de Buzău, où l'on trouve des traces du camps fortifié romain, construit au IVe siècle[11] et qui s'étendait probablement jusqu'à Barboşi-Galaţi, comprenait la plus grande partie de la plaine d'Olténie et de Valachie.

Les conquêtes de Constantin le Grand sur la rive gauche du Danube, ont transplanté le christianisme dans ce territoire aussi, ouvrant la voie de sa propagation en langue latine parmi le peuple daco-romain, prouvant que la population qui y demeurait continuait à parler le latin. La typologie des objets chrétiens de la Dacie du IV-ème siècle prouve que la plupart proviennent du sud du Danube ayant des analogies dans les provinces danubiennes de l'Illyricum latin; dans la Panonie voisine jusqu'en Italie[12]. Les termes en langue latine qui se rapportent aux notions fondamentales de la foi et du culte chrétien en langue roumaine sont de preuves incontestables de l'ancienneté du christianisme et de son origine latine chez les Daco-Romains au Nord du Danube. Le mot *basilica* (église) par exemple, pour le Saint lieu et puis pour la communauté chrétienne en langue roumaine correspond à la période de

11. Ch. Diaconu, *Gastrul de la Pietroasa* (Fortification de Pietroasa), dans ALexandru Odobescu. Opere (Alex. Odobesco, oeuvres), IV. *Tezaurul de la Pietroasa* (Le trésor de Pietroasa), Bucarest, 1976; idem., *Noi descoperiri privind prozenta romană la Nordul Dunăriiîn secolul al IV-lea* (Nouvelles découvertes concernant la présence romaine au Nord du Denube au IV-e siècle), dans «Revue d'histoire, tome 33, 6, 1980, p. 1063-1069.

12. *Istoria Românie*i (Histoire de la Roumanie), I, 1960, p. 632; I.I. Russu, *Materiale arheologice paleocrestine din* Transilvania (Matériaux archéologiques paléochrétiens de la Transylvanie), dans «Études théologiques, X, 1959, nr. 5-6, D. Protasse, *Problema continuitătii în Daciaîn lumina arheologiei si numismaticii* (Le problème de la continuité en Dacie du point de vue de l'archéologie et de la numismatique), Bucarest 1966; Ion Barnea, *Les monuments paléochretiens de Roumanie,* Rome, 1977; idem, *Arta crestină în România I* (L'art chrétienne en Roumanie) Bucarest, 1979; Mihai Narea, *propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie,* în *De la Burebista la Dacia posromană,* (dans de Burebista à la Dacie postromaine), Cluj-Napoca, 1978, p. 202-227; C. Daicoviciu, *Au sujet de monuments chrétiens de la Dacie Trajane* dans «Dacica Cluj, 1959, p. 517-524; idem, *O senzatională descoperire arheologică în Transilvanis* (Une découverte sensationelle archéologique en Transylvanie), dans «Dacia», cit., p. 522-525; C. C. Giurescu. *Insemnatateă inscriptiei crestine în limba latină de la Biertan* (L'importance de l'inscription chrétienne en langue latine de Biertan), dans «Mitropolia Olteniei», 1970, nr. 5-8, p. 474-475; I. Tudor, *Biserica paleo-crestină de la Slăveni-Olt* (L'église paleo-chrétienne de Slăveni-Olt), dans «Etudes et recherches d'histoire ancienne et archéologie). Tome 30. 3, 1979, p. 453-458; idem, *Biserica paleo-crestină de la Slăveni-Olt din secolul al IV-lea* (L'eglise paleo-chrétienne de Slaveni-Olt du IV-eme siècle), dans «Mitropolie d'Olténie», XXXX (1979), nr. 1-2, p. 102-105; Nicolae Gudea, *Vasul cu inscriptie crestină de la Moigrad* (La vase portant une inscription chrétienne de Moigrad), *Contributiiîn istoria crestinismuluiîn Dacia* după retragerea aureliana (Contributions à l'histoire du christianisme en Dacie après la retraite aurélienne dans «Acta Musei Porolissensis» III, Zalău, 1979, p. 515-524; Pr. I. Ionescu, *Biserica de la Slăveni-Olt* (Eglise de Slăveni-Olt), dans «L'église Orthodoxe Roumaine», l'an XCVIII (1980), nr. 7-8, p. 822-832.

conversion au christianisme en masse de la population daco-romaine, qui date seulement depuis l'époque de Constantin le Grand[13]. Ainsi que l'affirmait l'Académicien Constantin Daicovici «par le christianisme conciliant et pacificateur, pratiqué en langue latine et conquérant les «varvari» aussi il en résulte non seulement la continuité de la latinité dans les Carpates, mais aussi le renforcement et l'achèvement de cette romanité»[14].

A cette période de romanisation due à Constantin le Grand, se rattache la diffusion de sa monnaie *solidus* dans les territoires carpato-danubiens.

En analysant l'evolution sémantique du mot *solidus* en langue roumaine, nous constatons autant sa force de demeurer latine que sa vitalité de création romaine. Ainsi que le faisait remarquer le prof. Ivanescu les écailles de poissons, rappellent par leur brillait et leur forme ronde ainsi qu'à la façon d'être disposée sur le corps les monnaies d'or placées en tas. Le poisson et spécialement la carpe, nageant sous les rayons du soleil donnent l'impression d'être en or. Differentes espèces de poissons de mer, aux écailles dorées sont nommées en Provence *dourada,* en frençais *dourade* ou *dorade.* On appelle *dorée* en français, une variété de tauches. C'est ainsi que l'explique l'apparition du poisson en or, dans les comptes de presque tous les pays.

Aussi, peut-on supposer que le sens méthaphorique de *solzi* (écailles de poisson) provient du latin *solidus* de l'époque romaine impériale.

A partir du VII-ème siècle lorsque les slaves envahissent le territoire de l'empire d'Orient et sous l'influence aussi de la crise économique de l'empire, les monnaies byzantines en or, deviennent plus rares au nord du Danube.

Le terme ancien d'origine latine *solidus* à partir du règne de Nikofor II Focas (963-969) allait être remplacé par le terme grec, *nomisma* (νόμισμα) qui designait la monnaie d'or en général[15].

A la fin du XI-ème siècle l'empereur byzantin Alexis Commen (1081-1118) après avoir vaincu les Pecenegi dans la bataille de Lebunion (29 avril 1091) et les avoir chassés au délà du Danube, mettant fin à leurs nombreuses incursions dans le bas Danube et les Balkans[16] pour redresser l'économie de l'Empire entreprend sa grande reforme monétaire et crée à l'automne 1092 - le printemps 1093 une nouvelle monnaie d'or denommée *hyperperon* (υπέρπυρον) = (passe

13. Hadrian Daicovieiu, *Consideratii asupra problemei continuitătii* (Considérations sur le problème de la continuité) în «Muzeul Naţional», III Bucureşti, 1976, p. 43; C. Ivănescu, *istoria limbii române* (Histoire de la langue roumaine), *Iăsi* 1980, p. 93.

14. C. Daicovici, *Dacica* (Dacique), cit., p. 515.

15. Octavian Iliescu, *Monede bizantine din secolele XII-XIII găsite la Dunărea de Jos* (Monnaies byzantines du XII et XIII-eme siècle découvertes au bas Danube), în «Ilfov-File de istorie» (Ilfov-pages d'histoire), Bucureşti, 1978, p. 143.

16. Petre Diaconu, *Les Petchénègues au Bas Danube,* Bucureşti, 1970.

par le feu), or rafiné par fontes successives au titre de 20,5-21 carat, c'est-a-dire 850-880/1000 or fin[17]. Le terme a pénétré aussi dans la langue roumaine sous la forme de *perper* ou *părpăr, pîrpîr,* nom qui a désigné ensuite aussi la taxe douanière perçue pour le blé ou le vîn, exporté au délà du Danube, taxe qui a gardé son nom jusque vers la fin du XVIII-ème siècle[18].

La bonne qualité de l'hyperper en or, créée par Alexius I maintenue presque intacte pendant un siècle et demi, va contribuer à accorder à la monnaie d'or byzantine le rôle prépondérant dans l'économie du bassin de la Mer Méditerranée jusqu'à la parution dans la deconde moitié du XIII-ème siècle des nouvelles monnaies italiennes, le florin florentin et le ducat de Venice[19]).

Le monnaie *solidus* étant mise hors d'usage, on a oublié peu a peu le sens propre du mot.

Cependant la langue a continué à garder le mot, mais seulement avec le sens métaphorique qu'il avait eu jusqu'alors *solz = solzii pastelui* (écailles du poisson ou sous du poisson, ce qui atteste la permanente continuité de la population romanique nord-danubienne, qui a continuellement fait usage dans sa langue du mot *solidus* qu'on aurait prononcé au début *soldu* puis dans le roumain commun ou le vieux roumain (sec. VI, VII, VIII) correspondant au pluriel *soldi (soldzi-solzi)* on a créé le singulier sold (soldz-solz)[20]. En même temps peut-être aussi comme une conséquence du fait que *soldu* prend ce sens, le mot latin *squama (*solz de peşte = écaille de poisson); (solz de platoşă = écaille de cuirasse) a pris dans la langue roumaine le sens de *scamă* (effilochure). En roumain on retrouve dans le langage: *«sa-mi solzăsti o camaseţu galbeni»* (orne-moi une chemise des sous d'or) (Graiul nostru (notre langue) II, p. 89-92).

Ce dérivé direct, c'est-à-dire sans suffixe de *sold* ou *solz* a pu être crée à

17. Michael E. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire,* 1081-1261. D. OS XII, Washington D.C. 1969, p. 34-35. Octavian Iliescu, *L'hyperpere byzantin au Bas Denube du XI-e au XV-siècle,* dans «R.E.S.S.E», 7 (1969), p. 116; Constantin C. Giurescu, *An Old Romanian Tax, with a Byzantine Name:* «pîrpîrul» dans «J.E.E.H.» 1 (1972), p. 121-127; Octavian Iliescu, *Monede bizantine din secolele XII-XIII, găsite la Dunărea de Jos,* cit., p. 143 (Monnaies byzantines du XII-e - XIII-e siècle découvertes au Bas Danube, op. cit. 143.

18. Octavian Iliescu, *op. cit.,* Constantin C. Giurescu, *op. cit.*

19. Philip Grierson, *The Origin of the Bross and of the Gold Coinage, in Italy,*în N.S.W., 12 (1971-1972), p. 43; Octavian Iliescu, *op.cit.,* p. 143.

20. G. Ivănescu, *Istoria limbii române* (Histoire de la langue roumaine), cit., p. 360; Nous retrouvons ce mot dans le dialecte macédo-roumain: soldzu s.n., soldzi (Tache Papahagi, *Dictionarul dialectului aromân* (dictionnaire du dialecte macédo-roumain, 1964, p. 963, Al. Rosselli, *Istoria limbii române* (Histoire de la langue roumaine), Bucureşti, 1978, p. 630, Après le VI siècle, le roumain à l'affriquée dentale *dz.*

l'époque même où le mot roumain avait encore le sens de *monedă* populaire et aurait donc signifié «décorer de monnaies d'or un habit, une chemise, etc». L'association des solzi (écaille) aux monnaies d'or a pu être favorisée aussi par cette manière de se paper des femmes (salba) le colier en monnaies d'or actuel, rappelle la disposition des écailles d'un poisson[21].

Le mot latin *solidus* désignant une réalité économique sociale, présente aussi un intérêt du point de vue de l'histoire comparée. A l'occident solidus a gardé continuellement le sens de monnaie et a changé de son sens seulement ce qui se rapportait à la qualité de cette monnaie, qui a baissé de plus en plus, en sorte que de nos jours en italien *soldo* et en français *sou* signifie le son de cuivre «petite monnaie» bani».

Nous mentionnons que dans la langue roumaine nous avons accepté plus tard le néologisme *soldà* (it. *soldo,* fr. *solde)* solaire payé aux militaires, aux soldats (it. *soldato,* fr. *soldat* germ. *soldat), soldé (*fr. *solde,* angl. *sold* - sell-a vinde = vendre, difference entre le debit et le credit d'un compte, reste à payer après avoir régler un compte, a *solda, soldare* - calculer un sold[22].

A la suite de la crise économique de VII-VIII-ème siècles la monnaie d'or a été remplacée à l'Ouest de l'Europe par la monnaie d'argent. En conséquence, le terme *solidus* y a été employé au moyen âge, pour cette monnaie qui s'étaient devalorisée ou a employé ce terme pour la monnaie en cuivre. L'évolution de la monnaie en Occident a provoqué le changement sémantique de la «monnaie d'or» en «son de cuivre». Le fait que chez le peuple roumain le sens de «monnaie» d'or, de *sold-solz* a disparu, ne restant que celui qui initialement était métaphorique s'explique par le fait qu'à un moment donnée. C'est-à-dire après l'arrivée des peuples slaves, les Roumains n'ont plus fait partie de l'ensemble des pays aux monnaies d'or.

Ainsi notre rupture d'avec l'Empire romain, caracterisé par l'économie d'échange, et il s'agit autant de l'Empire Romaine occidental, de langue latine et romane, que de celui byzantin de langue grecque, dans lesquels les monnaies d'or ont existé jusqu'à la conquête otomane et notre entrée dans une region dépourvue des relations d'échanges fait oublier le sens de la monnaie de *solidus.*

Du point de vue métaphorique, le mot *soldzu-solz* a eu cependant dans le cadre de la langue roumaine un ample développement avec dérivations et nuances stylistiques.

Dictionarul limbii române literare contemporane (Le Dictionnaire de la

21. C. Ivănescu, *Note etimologice* (notes étymologiques), cit., p. 515.

22. Florin Marcu, Constant Maneca, *Dictionar de neologisme* (Dictionnaire de néologismes), Bucureşti, 1978, p. 1003.

23. G. Ivanescu, *op. cit.,* p. 516.

langue roumaine littéraire contemporaine) mentionne le mot par cinque positions[24]) avec de nombreux exemples tirés d'oeuvres littéraires en prose ou en vers. Parmi les premiers écrivains nous citons le Métropolite Dosoftei, qui s'en sert pour traduire *Molitvelnic* (le rituel) 1681 (f. 92^v): *Curăteste Doamne, solzii sufletului mieu si ma mîntueste ca un iubitoriu de oameni.* (Seigneur purifie mon âme de sa durité et délivre-moi dans Ton amour pour les hommes). Ainsi comme peut le constater à la suite de notre exposé, le mot *solz, solzi* en roumain est d'origine latine d'un large circulation, aux dérivations et valeurs stilistiques, on pourrait dire *de aur - aurens.* Il fait partie, du fond principal lexiqual de la langue roumaine, avec sa propre sémantique, ce qui prouve clairement que la langue roumaine dans son évolution passée et actuelle n'est pas moins latine

---

24. *Dictionarul limbii române literare contemporane* (Dictionnaire de la langue roumaine littéraire contemporaine), vol. IV, Edit. Academiei, 1957, p. 171-172; (Dictionarul explicativ al limbii române (Dictionnaire explicatif de la langue roumaine), Ed. Academiei R.S. România, 1975, p. 975.

1) *Solz, solzi,* s m (écaille) chacune des petites lammes denses et luisantes, lesquelles ce superposant partiellement les unes sur les autres, recouvront le corps de la plupart des poissons et des reptiles, les pattes des oiseaux et des parties du coprs de certains mammifères. *Au venit ca sa serbeze nunta gingasei mirese feti frumosi cu păr de aur, zmei cu solzii de otel* (Eminescu) Pour fêter les nonces de la mignone princesse ils viennent des princes charmants aux cheveux d'or, des dragons aux écailles d'acier.

2) Chacune des petites feuilles rudimentaires qui recouvrent et protègent les bulbes, les bourgeons et autres organes des plantes. Ex. le lys se multiplie par les écailles que l'on coupe.

3) Chacune des petites plaques de métal qui forment les armures ou certains objets d'ornement.

4) La couche supérieure que présente un section transversale faite dans un fibre de laine.

5) Sens figuratif, populaire, péjoratif. Salté crasse qui se dépose sur la peau, en forme de croute. Figuratif, métaphorique - les écailles lui sont tombés des yeux (dévenir soi-même ou rendre quelqu'un son document conscient de la réalité.

Ex.Fapt.Ap. 9, 18: «Si îndată au căzut de pe ochii lui ca nişte solzi si a văzut iarăşi (Et aussitôt les membranes lui tombèrent des yeux et il retrouva la vue) (Saint Apôtre Paul, après avoir reçu de Anania le baptême au Damas devient «vasul ales« du Saint Esprit).

25. D. Macrea, *Despre locul limbii române între limbile romanice* (La place de la langue roumaine parmi les langues romanes dans «recherches de linguistique, année VI, 1971, 1, p. 3-16; Sestil Puşcariu, *Locul limbii românéntre limbile romanice.* Discurs de recepţie la Academia Română (La place de la langue roumaine parmi les langues romanes. Discours de reception à l'Académie Roumaine, 11 Juin 1920, dans recherches et Études (Recherches et Études), Bucarest 1974, p. 133-169; Idem, La place de la langue roumaine parmi les langues romanes, dans «le volume» «Études de linguistique roumaine», 1937, p. 3-54; Jorgu Iordan, La place de la langue roumaine, dans la Romanie, dans «Separata Sphinx», Annario de Departamento de Filologia de Lima, 1961; Al. Rosetti, `A propos de la place du roumain parmi les langues romanes, «Beitrage zur romanischen Philologie», II, 1963, Heft 2, p. 125-134. Alexandru Niculescu, Individualitatea limbii româneîntre limbile romanice (l'Individualité de la langue roumaine parmi les langues romanes, Bucarest 1965; AL. Graur, La romanité du roumain, Bucarest 1965; C. Dimitriu, Romanitatea vocabularului unor texte vechi românesti (Romanité du vocabulaire aux certains anciens textes roumains). Iaşi, 1973.

que l'italien, le française, l'espagnol, le portugais et les autres langues romanes.

Dans l'isolement où elle s'est formée et développée perdant tout contact avec les langues apparentées néolatines occidentales lors de l'arrivée des peuples slaves à la fin du Vi-e siècle et du début du VII-ème siècle, la langue roumaine fait preuve d'une puissante vitalité romaine (latine) et d'une grande force active (productive) pour garder sa latinité.

JOHANN SCHILTBERGER UND DEMETRIOS PALAIOLOGOS

EWALD KISLINGER / Wien

Anfang August 1396 nahm von Buda in Ungarn einer der letzten Kreuzzüge seinen Ausgang[1]. Franzosen, Deutsche, Engländer und natürlich Magyaren waren unter dem Oberbefehl König Sigismunds zusammengekommen, um die Macht der Osmanen zu brechen. Entlang der Donau gelangten die christlichen Streitkräfte über Orsova und Vidin nach Nikopolis, der stärksten gegnerischen Festung am Fluß. Während der Belagerung näherte sich das Heer des türkischen Sultans Bajezid I., und am 26. September 1396 kam es zur Schlacht. Die Disziplinlosigkeit der westlichen Ritter erleichterte der überlegenen türkischen Armee den totalen Sieg. Sigismund flüchtete auf einem Schiff, und wer von seinen Soldaten nicht gefallen war older auf abenteuerliche Weise entkam, geriet in Gefangenschaft. Viele der Unglücklichen ließ der osmanische Herrscher gleich nach der Schlacht hinrichten, die Überlebenden aber hatten den Weg in die Sklaverei anzutreten, wo sich alsbald ihre Spur verlor. Nicht so die von Johann Schiltberger!

Unter vielversprechenden Titeln wie «Eine wunderbarliche und kurtzweilige History, Wie Schildtberger, einer auß der Stadt München in Bayern von den Türcken gefangen, in die Heydenschafft gefüret, und wider heimkommen ist, sehr lüstig zu lesen» sind Erlebnisse und Eindrücke des bayrischen Edelmannes aus 30 Jahren Sklaverei überliefert[2], zunächst der türkischen, dann nach dem Sieg Timurs über Bajezid im Jahre 1402 jener bei den Mongolen. Im Troß ihrer Armeen lernte er weite Teile des Vorderen Orients persönlich kennen, ehe ihn

1. Zu seinem Verlauf s.A.S. Atiya, The crusade of Nicopolis. London 1934 (Nachdruck New York 1978); weiters St. Runciman, Geschichte der Kreuzzüge, III. München 1960, 462-469.

2. Titel der Ausgabe von Frankfurt/M., Weigand Han 1554 (s.C. Göllner, Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, II. Bukarest/Baden-Baden 1968, Nr. 939). Die Inkunabelausgabe von Augsburg 1477 wurde in Wiesbaden (G. Pressler) 1969 als Faksimile-Druck (mit einem buchkundlichen Exkurs von E. Geck) neu aufgelegt. Im folgenden wird hier die kritische Ausgabe von V. Langmantel, Hans Schiltbergers Reisebuch (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart 172) Tübingen 1885 benutzt. Hinsichtlich weiterer Ausgaben sei verwiesen auf K.F.Neumann, Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Africa von 1394 bis 1427. München 1859; J. Buchan Telfer, The bondage and travels of Johann Schiltberger (englisch) (Hakluyt Society 58) London 1879 und die neuhochdeutsche Fassung von U. Schlemmer, Johannes Schiltberger. Als Sklave im osmanischen Reich und bei den Tataren 1394-1427 (Alte abenteuerliche Reiseberichte, Edition Erdmann) Stuttgart 1983.

die Erbteilungen der Nachfolger von Timur in die Gebiete nördlich des Kaspischen und Schwarzen Meeres verschlugen[3]. Weiter aus der Sicht des versklavten Kriegsgefangenen erlebte Schiltberger dann die Wirren im Reich der Goldenen Horde[4]. Die Fülle des Gesehenen, gebrochen durch den Abstand zwischen Geschehen und Niederschrift (in der Heimat), beeinträchtigt manchmal die Genauigkeit des Autors, was leider auch für den Ablauf seiner Flucht aus der «Heidenschaft» zutrifft.

Örtlich gesehen diese hatte diese im Kaukasus begonnen, wo insgesamt fünf christliche Sklaven ihrem tatarischen «Besitzer» Manschuk (Mannstzuch) entwichen[5]. Der Letztgenannte hatte Schiltberger von Čegre (Czeggra) übernommen, der wiederum im kampf gegen Uluġ Mehmed (Machamet) ums Leben gekommen war[6]. Diese Auseinandersetzung bildet eine Episode im Machtkampf der Hauptkontrahenden Barāq, Devlet Berdi und eben Uluġ Mehmed zwischen 1420 und 1427, dem Jahr der endgültigen Niederlage von Barāq[7]. Sein Abgang (und danach der Tod von Čegre)[8] gehört zu den letzten gesamthistorisch relevanten Geschehnissen im dortigen Raum, die uns Schiltberger dank seiner Präsenz schildern kann, denn es dürfte auszuschließen sein, daß er nachträglich darüber Informationen erhalten hat. Dagegen sprechen schon die spärlichen Nachrichten über die Goldene Horde in den Quellen ihrer Nachbarn, zu deren Chronologie Spuler meint: «Es mag sein, daß angesichts des allgemeinen Wirrwars die Verhältnisse sich von Litauen aus anders darstellten als vom türkischen Standpunkt, den Schiltberger seiner Darstellung... zugrunde legte»[9]. Hierin dürfte die Erklärung dafür liegen, daß Schiltberger trotz der vorgenannten Datierungen gerade das Jahr 1427 als Zeitpunkt seines Eintreffens in Bayern angibt, was praktisch schon dann unvereinbar ist, wenn er erzählt, nach Čegres Ende ca. ein Jahr im Gefolge von Manschuk verbracht zu haben[10]. Gewiß, andernots spricht der Autor

3. Mit den im Werk Schiltbergers enthaltenen Personen und Ortsnamen beschäftigten sich bereits im 19. Jahrhundert J. von Hammer, Berichtigung der orientalischen Namen Schiltberger's, in: Denkschriften der königlichen Akademie der Wissenschaften zu München 9 (1823/24) Sulzbach 1825, 217-232 u.Ph.Bruun, Geographische Bemerkungen zu Schiltberger's Reisen. Sitzungsberichte der königl. bayer. Akademie der Wissenschaften zu München, Jahrgang 1869, II 271-289; Jahrgang 1870, I 441-458, II 221-237.

4. Schiltberger 41,1-43,21 (Langmantel); zu den historischen Abläufen s. B. Spuler, Die goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223-1502 (Das Mongolische Weltreich. Quellen und Forschungen II) Leipzig 1943, 136-159.

5. Schiltberger 44,5-10 (Langmantel); vgl. weiters S. □ - □ u. A.15-23.

6. Schiltberger 42,25-26; 43,21-23 (Langmantel); Spuler, a.O.154 mit A.95.

7. vgl. Spuler, a.O.154-158.

8. Schiltberger 42,23-26.

9. Spuler, a.O.153, A.94.

10. Schiltberger 43,21-44,6; zum Datum seiner Rückkehre nach Bayern s.A.13 u.86.

beispielsweise von 13 (12) Jahren statt richtig von sechs[11], aber selbst bei Halbierung aller Zeitspannen während der Flucht und Heimreise bliebe die Unvereinbarkeit mit den chronologischen Determinanten bestehen[12]. Sofern kein Irrtum beim Jahr der Rückkehr vorliegt[13], was vom Handschriftenbestand her eher zu verneinen ist[14], scheint es richtig, den Uluġ Mehmeds bzw. die Ermordung Čegres früher als 1427 anzusetzen, in etwa mit 1425/26.

Die Rache des Siegers drohte auch den Gefolgsleuten von Cegre, wie es Manschuk war. Mit seinen Sklaven suchte er zunächst in Kaffa Zuflucht, zog dann ins Gebiet der Tscherkessen und, von dort ausgewiesen, nach Abchasien. Die nächste Station, Mingrelien, wurde für Schiltberger zum Ausgangspunkt seiner Flucht[15].

Die Küste der Schwarzen Meeres lag nur drei Tagesreisen entfernt, die kleine Gruppe christlicher Gefangener nutzte ihre Chance und erreichte zu Pferd die Stadt Batum[16], damals im Besitz von Genua. «... do begertt wir das man uns über füret heraußwardts; und des wurden wir verzigenn.»[17]. Die Ablehnung des Ansinnens mag im Mangel an geeigneten Fahrzeugen begründet sein, aber wieso warteten die Flüchtlinge dann nicht ab, sondern zogen weiter? Der Verdacht liegt nahe, daß sich primär die Stadtväter von Batum keine Schwierigkeiten mit ihren tatarischen und türkischen Nachbarn einhandeln wollten und deswegen präventiv jedwede Unterstützung verweigerten, schon bevor ein «Auslieferungsantrag» bzw. Eigentumsanspruch vorlag[18].

11. Schiltberger 9,3-6 gibt 13 Jahre bzw. (andere Handschriften, kritischer Apparat 114 [Langmantel]) 12 Jahre für die Zeit als Sklave bei den Türken 1396-1402 an.

12. Schon die Summe aus einem Jahr bei Manschuk (vgl.A.10), 2-3 Monaten auf See (vgl.A.30), 3 Monaten in Konstantinopel (vgl.S.□) und 3 Monaten in Lemberg (vgl.A.78) ergibt, ungeachtet der für die sonstige Strecke benötigten Zeit (vgl.A.83-85) über 1 Jahr. Die rezenten Daten seiner Reise sollten m.E. Schiltberger zudem bei der Niederschrift noch am besten in Erinnerung gewesen sein.

13. Schiltberger 1,3-6 gibt als Datum seines Aufbruchs aus der Heimat 1394, seiner Rückkehr 1427 an. Als Gesamtdauer seines Aufenthalts in der Fremde gibt Schiltberger 112,4-5 aber zweiunddreißig Jahre an, was von 1427 aus gesehen 1395 als Abreisedatum (aus Bayern) ergibt und zu den 10 Monaten in Ungarn (52, 3-5), «ee das groß zuch geschach in die haidenschafft», (Aufbruch des Kreuzzugsheeres Anfang August 1396, vgl.A.1) þaßt, wenngleich Schiltberger ab 1396 dann nicht 32, sondern «nur» 31 Jahre bei den Heiden verbracht hat.

14. Die beiden Textfassungen, in der Donaueschinger, Heidelberger und St. Gallener Handschrift einerseits, der Nürnberger Handschrift andererseits präsent (vgl. die Übersicht in den Ausgaben von Langmantel 148-150 und Telfer VII-X) stimmen in allen vorhin (A.13) erwähnten Daten überein. Eine diesbezüglicher Fehler müßte schon im (verschollenen) Archetypus beider Versionen liegen.

15. Schiltberger 44, 5-7.

16. Schiltberger 44, 8-12.

17. Schiltberger 44, 12-13.

18. Im genuesischen Kaffa, wo Schiltberger als Sklave von Manschuk fünf (?) Monate weilte (43, 23-26), wagte er erst gar keine Flucht in Gegenwart seines Herren; vgl.auch A.35.

Dem entgingen Schiltberger und Gefährten durch ihre Abreise. «Dornach ritt wir auß der stadt und ritten pey dem mer hin und chamen in ein pirg[19], da ritt wir vier tag inn; und dornach chamen wir auff ein perg und do sach wir ein kocken in dem mer sten wol pei acht mevlen verre von dem gestadt; und also do pliben wir auff dem perg, piß die sunn unterging»[20]. Ein Feuer wird auf der Anhöhe entfacht, um die Aufmerksamkeit der Schiffsbesatzung zu erregen, und wirklich, ein Boot nähert sich dem Ufer. Mißtrauisch zieht dessen Besatzung Erkundigungen nach der Identität der Hilfesuchenden ein[21]. «Do sagten wir in, wie wir Christen wären und weren gefangenn worden in die haydenschafft und wie wir mitt der hilff Gottes do her wären chomen, das man uns über füret in die christenhait und das wir wider ze land kämen; und sie wolten das nit glauben, das wir Christen wären und fragten uns, ob wir nicht den pater noster chönten und den glauben; do must wir in den pater noster sagen und den glauben»[22]. Diese Kenntnisse überzeugen schließlich den Kapitän und er nimmt die Entflohenen an Bord[23]. Schwierigkeiten wie die Behorden in Batum hat er ja am Ort nicht zu befürchten.

Vielmehr drohen nun Gefahren anderer Art: Türkische Piraten verfolgen das Schiff[24] und schwere Stürme behindern die geplante Weiterfahrt nach Konstantinopel und dann Italien[25]. Zweimal läuft man (notgedrungen?) Häfen an, Amastis und Sinope[26], beides genuesische Besitzungen. Ist das reiner Zufall oder bloß die Konsequenz daraus, daß hier ein genuesisches Schiff unterwegs ist, das klarerweise die eigenen Häfen bevorzugt?

Genua war seit 1204 im Handel des Schwarzmeerraumes führend und

19. Aufgrund dieser topographischen Angabe wird sich die Gruppe ziemlich sicher südwestwärts Richtung Trapezunt gewandt haben, wodurch man sich auch vom tatarischen Machtbereich entfernte.

20. Schiltberger 44, 14-18.

21. Schiltberger 44, 18-23.

22. Schiltberger 44, 23-29.

23. Schiltberger 44, 31-34.

24. Schiltberger 44, 34-45,2.

25. Schiltberger 45, 3-6, 14-15.

26. Amastris, der erste Hafen kann auch planmäßig als Zwischenstation auf der Fahrt Batum (?) - Konstantinopel angelaufen worden sein. Der Bericht Schiltbergers läßt keinen zwingenden Zusammenhang mit der Verfolgung durch Piraten erkennen. Der zweite Hafen, Sinope, östlich von Amastris gelegen, wurde sicher witterungsbedingt aufgesucht. Die 800 Meilen, die das Schiff zuvor im Sturm zurückgelegt haben soll, sind jedenfalls zu hoch geschätzt (Schiltberger selbst schreibt 45,6: «wo[h]l»), da laut dem venezianischen Portulan des Rizo aus dem späten 15. Jhd. (ed.K.Kretschmer, Die italienischen Portolane des Mittelalters. Berlin 1909, 420-552, hier 516-517) die Schiffsdistanz Konstantinopel-Sinope 467 italienische Seemeilen (1 Meile entspricht ca. 1,3 km, s.Kretschmer, a.O.53-54) betrung. Eine Abmessung er Küstenlinie seitens des Autors ergab dafür sogar nur 584 km (~449 ital. Seemeilen).

seine dortigen Kolonien pflegten rege Kontakte mit der Mutterstadt, von der Jahr für Jahr, besonders im Frühling, Galeeren und Koggen zu Handelsfahrten nach Kaffa und den sonstigen Niederlassungen ausliefen[27]. Zwischen Oktober und Dezember kehrten die meisten in ihren Heimathafen zurück, einige Nachzügler beendeten die Reise erst im Jänner[28]. Speziell für sie bestand (noch im Schwarzen Meer) die Gefahr, in die Herbststürme zu kommen, weshalb 1412 die Kommandanten in Kaffa befindlicher Schiffe aufgefordert wurden, im Falle einer geplanten Rückfahrt vor November die Anker zu lichten[29]. Wenn auch der Kapitän «unseres» Schiffes einer solchen Anweisung Folge leistete, war es dennoch bereits zu spät. Stürme hinderten über 2 Monate die Kogge daran, Konstantinopel zu erreichen[30].

Dort endlich angelangt (ca. Dezember[31]), gingen Schiltberger und seine Kameraden von Bord[32], mag sein aus pekuniären Gründen[33] und/over weil man ihretwegen (wie in Batum) mit Schwierigkeiten seitens der Türken rechnete[34]. Auch die Byzantiner schränkten die Bewegungsbreiheit der Ankömmlinge ein, «wann sie forchten, die haiden würden uns erkennen und

27. s.M.Balard, La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siécle) I-II (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 235) Rom 1978, II 579-580, 856 u. Tabellen 31 u.70; zu den Schiffstypen ebenda, II 546-562, 571-572.

28. Balard, a.O.II 580 u.Tabelle 32.

29. Balard, a.O.II 579.

30. Die Addition der von Schiltberger 44,34-45,9 für die Fahrt per Schiff angeführten einzelnen Zeitspannen ergibt etwa 59 Tage, wozu (angeblich) 800 Meilen (vgl.A.26), die das Schiff nach dem Verlassen von Amastris im Sturm zurücklegte, kommen. Die Gesamtreisezeit betrug nach Schiltberger 45,13 drei Monate, d.h. ein Monat für die 800 Meilen, was mir leicht übertrieben erscheint, sowohl in Bezug auf die Distanzen und Reisegeschwindigkeit (vgl.M.Balard, Escales génoises sur les routes de l'Orient Méditerranéen aux XIVe siècle. Recueils de la Société Jean Bodin 32 [1974] 233-264) als auch auf die Dauer eines Sturmes.

31. Schätzung auf Basis unserer Kenntnisse über Schiffahrtsfrequenz sowie jahreszeitliche Witterungsverhältnisse im Schwarzen Meer einerseits, dem Bericht Schiltbergers andererseits (s.oben S. □ u.A. 25-29).

32. Schiltberger 45, 14-15.

33. Über die Mittel zum Bezahlen einer Schiffspassage werden die entflohenen Sklaven kaum verfügt haben, und die moralische Verpflichtung zur kostenlosen Hilfeleistung gegenüber Christen in Not konnte mit dem Eintreffen in Konstantinopel als erfüllt betrachtet werden.

34. Speziell beim Durchfahren der Dardanellen, vgl. den Bericht Schiltbergers 7,20-26) über die Heimreise König Sigismunds 1396, vorbei an Gallipoli: «und do das die Thürken hörten, da namen sie uns aus dem thuren und fürten uns zu dem mere und stelten ainen nach den anderen dem chönig Sigmundt zu tratz... und das thetten sie im zu einem gespötte; und sie scharmützelten lang mit eynander auff dem mere, sie mochten im aber nichts angewynnen noch schaden thun; und do für er dahin». Ein solches Risiko konnte ein Handelsschiff freilich nicht eingehen. Zur Bedeutung von Gallipoli in jener Zeit s. K.P.Matschke, Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz. Studien zur spätbyzantinischen Geschichte zwischen 1402 und 1422 (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 29) Weimar 1981, 89-107.

würden uns dann vodern an den chayser... aber pyßweylen gingen wir mitt deß patriarchen dynern auß spacirenn«[35].

Die Beschreibung der Stadt und ihrer Sehenswürdigkeiten wurde gleich den Berichten anderer Reisender in einer Publicaktion neueren Datums ausgewertet[36]. Offensichtlich unbeachtet hingegen ist ein Detail über den Abschluß der Audienz der Flüchtlinge beim byzantinischen Kaiser geblieben, worüber es bei Schiltberger heißt: «Und dornach schickt er uns zu dem patriarchen, der auch in den stadt sitzt, und hyeß uns to wartten, wann er ein pruder hett, der was bei dem chönig Sigmundt von Ungeren, und dem wolt er ein galein schicken, so wolt er uns auff der galein heraußwärtz schicken in die Walachei»[37]. Der Herrsher, dem Schiltberger gegenüberstand, war mit Sicherheit Johannes VIII. (1425-1448). Die Vermutung von Schlemmer[38], es könnte auch Manuel II. (1391-1425) gewesen sein, scheitert, abgesehen von chronologischen Aspekten schon daran, daß der einzige (wenn überhaupt) noch lebende (Halb)bruder Manuels sich in jenen Jahren nicht in Ungarn aufhielt[39]. Wohl aber wissen wir aus anderen Quellen, von allem den sogenannten Kleinchroniken, darüber Bescheid[40], daß Demetrios, der zweitjüngste Bruder von Johannes VIII., im Sommer 1423 auf eigenen Wunsch (über Asprokastron) dorthin reist[41].

35. Schiltberger 47, 22-24.

36. J.P.A. Van der Vin, Travellers to Greece and Constantinople, I-II (=Public. de l'Inst.hist.-arch.néerlandais de Stamboul XLIX) Istanbul 1980, v.a.I 121-123; 249-292, II 676-678, 748-751; zu den kulturkundlichen Angaben Schiltbergers s.auch K.Simopoulos, Ξένοι ταξιδιώτες στὴν ῾Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700. Athen ³1976, 272-274.

37. Schiltberger 45, 26-30.

38. Schlemmer (wie A.2), 250, A.177.

39. s.P.Schreiner, Chronologische Untersuchungen zur Familie Kaiser Manuels II. BZ 63 (1970) 298 u.ders., Studien zu den ΒΡΑΧΕΑ ΧΡΟΝΙΚΑ (Misc.Byz.Monac.6) München 1967, 151-155; vgl.auch A.51.

40. Die byzantinischen Kleinchroniken, I-III ed.P.Schreiner [CFHB XII/1-3] Wien 1975/79, I 117 (Nr. 13/9); E. Mioni, Una inedita cronaca bizantina (dal Marc.gr.595). Rivista di Studi bizantini e Slavi 1 (1981) 76 (Nr.40); Sphrantzes XII 2 (16 Grecu); Silbestros Syropulos, «Memoiren» II 11 (112,19-25 Laurent).

41. Zwei der in A. 10 zitierten Quellen, Syropulos und die Kleinchroniknotiz ed. Mioni, haben September als Abreisemonat, die Kleinchroniknotiz ed.Schreiner exakt den 7.Juli, und Sphrantzes schließlich spricht generell von Sommer (was zu beiden Daten paßt) bei Schilderung der Ereignisse insgesamt. Der Abreise war nämlich am 4.Juli 1423 (Kleinchronik 13/8 [I 117 Schreiner]) eine «Flucht» (Syropulos, loc.cit [A.40] meint ἀναγκασθείς) von Konstantinopel nach Galata vorausgegangen, laut Sphrantzes, loc.cit.(A.40), um dort Kontakte mit den Türken aufzunehmen (bezweifelt von J.W.Barker, Manuel II Palaiologos (1391-1425): A study in late byzantine statemanship. New Jersey 1969,370,A.125). Erst in Galata disponerte Demetrios um und entschloß sich zur Reise nach Ungarn, der schließblich auch Kaiser Manuel II. zustimmte. Seine Widerstände (vgl.Syropulos) und dann die technisch-administrativen Vorbereitungen der Auslandsreise werden

Er muß längere Zeit am Hof Sigismunds verbracht haben, denn der nächtste Beleg für seine Präsenz auf byzantinischem Territorium stammt vom Dezember 1429, als Demetrios mittels eines Horismos bekräftigt, die Besitzungen auf Lemnos des Athos-Klosters Megiste Laura seien frei von Steuerpflichten[42]. Der Bruder des Kaisers agiert hier als δεσπότης der Insel, eine Würde, die er erst seit kurzem innehatte. «Il reçut le titre de despote et le gouvernement de l'île entre 1425 et 1429... avant qu'il ait promulguél'horismos de decembre 1429 pour Lavra... probablement en 1428-1429 étant donné qu'il dût recevoir ce commandement après que son frère aîné, Constantin, eut reçu le sien en Morée (1428)»[43]. Eine mögliche Verleihung ca. 1425, wie sie bei Dölger[44] aufscheint, oder gar schon 1416/17 (allerdings ohne Despotes-Titel) paßt zunächst zu einem προσφωνηματικός auf Demetrios Palaiologos[45] bzw. stützt sich auf eine Passage im Pilgerbuch des russischen Diakons Zosima[46]

gewiß länger als 3 Tage gedauert haben, so daß September-übrigens auch klimatisch ein angenehmerer Monat für eine lange Reise - die richtige Angabe sein wird. Die Kleinchroniknotiz 13/9 schreibt außerdem nur τοῦ αὐτοῦ μηνός, bezogen auf die Monatsangabe der vorangehenden Notiz 13/8, was auf einen Irrtum des Verfassers hindeuten könnte. Ungenau ist die Notiz 13/9 auch beim Reiseweg, denn ihre Aussage διέβη εἰς τὴν Οὐγκρίαν μετὰ κατέργου erweckt den Eindruck, als habe die gesamte Reise per Schiff stattgefunden, wogegen die Galeere Demetrios nur nach Asprokastron (Cetatea Alba, Bjalogrod, Akkerman) an der Dniestermündung brachte. Zur Stadt vgl.N.Iorga, Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii-Albe. Bukarest 1899; C. Bratianu, Recherches sur Vicina et Cetatea Alba (Studii de Istorie generala I). Bukarest 1935. Der südliche Reiseweg übr Kilija und dann Braşov (Kronstadt) war den Byzantinern offensichtlich aufgrund des damaligen Kriegszustandes mit den Osmanen zu unsicher (dieser Ansicht bereits G. Moravcsik, Vizantijskie imperatory i ich posly g. Buda. Acta Historica 8 [1961] 251; zu dieser Frage auch A.73 u.74). Ghillebert (Guillebert) de Lannoy, Gesandter des französischen Königs, kann 1421, von Lemberg kommend, infolge der Wirren im osmanischen Reich, die Route über die Donau nach Konstantinopel nicht benutzen. «Et que nullement ne pourroye passer la Dunowe, car nul... ne fut sy hardy qui m'y osast conduire, ne faire passer.» (59. 7-8 Potvin [Louvain 1878]). Zur damaligen politischen Gesamtlage s. neuerdings E.A.Zachariadou, Ottoman Diplomacy and the Danube Frontier (1420-1424), in: Okeanos. Essays presented to Ihor Sevcenko (=Harvard Ukrainian Studies VII [1983]) Cambridge/Mass. 1983, 680-690.

42. Actes de Lavra III (1329-1500), ed.P.Lemerle-A.Guillou-N. Svoronos-D.Papachryssanthou. Paris 1979, 180-183 (Nr.167).

43. (Kommentar zu Nr.26) Actes de Dionysiou, ed.N.Oikonomidès. Paris 1968, 153.

44. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. (Textband) München 1948, 87-89 (Nr.32). Ihm folgt V.Laurent, Le dernier gouverneur byzantin de Constantinople. REB 15 (1957) 200.

45. ed.Sp.Lampros, in: Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, IV. Athen 1930, 211-220 (zum Autor s.A.48). Ebendort in der Einleitung von I.K.Bogiatzides, κ΄-κα΄ falsche Datierung des Textes auf 1443/48.

46. Kniga glagolemaja Ksenos sirěč'strannik Zosimy dijakona, e. G.P.Majeska, in: Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries (Dumbarton Oaks Studies XIX) Washington 1984, 176-195 (mit englischer Übersetzung) Französische Übersetzung durch B. de Khitrowo, in: Itinéraires russes en Orient, I/1. Genf 1889 (Nachdruck Osnabrück 1966) 197-221; s. auch Van der Vin, a.O. II 671-673.

über die Apanagen[47] der Söhne Manuels II.

Ioseph, der Verfasser des besagten Enkomions auf den δεσπότης (!) Demetrios, mennt ἄνευ τοῦ τὰ σκῆπτρα κατέχοντος[49] (also Johannes) drei Söhne, denen Manuel Herrschaftsbereiche zuteilt. Εἷς τούτων, der τοῦ πατρός ἔτι ζῶντος τοῦ σφετέρου θείου τὴν ἀρχὴν διαδέχεται[50], muß Theodoros sein, der 140751 seinem Onkel Theodoros (I.) im Mistra nachfolgte. Die frisch gewonnenen Gebiete Achaias (dazu noch später) fallen an Konstantin[52], und dem dritten im Bunde, dem νῦν ὑμνουμένῳ Demetrios, wird Lemnos übergeben[53]. Keine Rede ist dagegen von Andronikos, dem zweiten Sohn Manuels, der bis 1423 Thessalonike innehatte[54]. Der Verkauf der Stadt an die Venezianer in jenem Jahr mag ein erster terminus post quem für die Abfassung dieser Lobrede sein, besonders deshalb, weil auch Thomas, der jüngste der Brüder (geb. 1409/10)[55], im Bericht fehlt. Ihn wiederum konnte der Verfasser nicht erwähnen, weil er vor 1428/30[56] (ergo ein terminus ante quem) kein eigenes Herrschaftsgebiet besaß. Dazu passend schreibt die zweite, russische Quelle über ihn: «Thomas, der noch beim Vater im Palast war und ist». Andronikos ist hier (noch) Despot von Saloniki, Theodoros (klarerweise) Despot der Morea, Konstantin (überraschend) «Despot des Landes am

47. s. dazu allgemein J.W.Barker, The problem of the apanages in Byzantium during the Palaiologan period. Byzantina 3 (1971) 103-122; L. Maksimović, Geneza i karakter apanaza u Bizantiji. ZRVI 14/15 (1973) 103-154; B. Ferjančić Medusobni sukobi poslednjich Paleologa (1425-1449). ZRVI 16 (1975), v.a.131-141; der die Verleihung der Apanagen an Konstantin und Demetrios mit 1425 ansetzt. Dazu müßte aber die Zosima-Liste (A.46) erst 1425 (dagegen hier S. □) entstanden sein. Demetrios war zudem 1425 noch nicht aus Ungarn zurück, so Ferjancić, a.O.138, sondern hielt sich, wie im folgenden zu zeigen sein wird, dort längere Zeit auf. Der Προσφωνηματικός des Ioseph (A.43 u.48) bleibt bei Ferjancić ohne genaue Datierung.

48. vgl. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, 4.Faszikel, erstellt von E.Trapp-R.Walther-H.V.Beyer. Wien 1980, 207 (Nr.9079). - Die Möglichkeit der Einsichtnahme in die noch nicht ausgearbeiteten Teile der Personenkartei dieses Lexikons bedeutete für die vorliegende Arbeit eine wesentliche Hilfe.

49. Προσφωνηματικός 215, 31-32 (Lampros).

50. ebenda 215, 32-33.

51. Chronik 33,22 (I 246 Schreiner); 32,32 (I 234 Schreiner), dazu Schreiner, Kleinchroniken II 386-387; vgl. Barker, Manuel 272-273; D.A.Zakythinos, Le Despotat grec de Morée, I: Histoire politique. London ²1975,164-167; Theodoros (II.) hielt sich schon früher in der Morea auf: Laonikos Chalkokondyles, Historiae IV (I 193, 14-18; 202, 21-203,2 [Darkó]).

52. Προσφωνηματικός 216, 1-2 (Lampros).

53. ebenda 216, 2-3.

54. vgl.D.Balfour, Political-historical works of Symeon, archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429). [WBS XIII] Wien 1979, passim; B. Ferjančić, Andronik Paleolog u Soluna. Zbornik filoz.fak.Belgrad 10 (1968) 227-235; (zum Jahr der Einsetzung) s. auch A.64; (zur Übergabe an die Venezianer 1423) Schreiner, Kleinchroniken II 423-424; Barker, a.O.373, A.132.

55. Schreiner, Chronologische Untersuchungen 290.

56. Sphrantzes XXI ⁵ (48, 28-35 Grecu), Zakythinos, a.O.I211.

Schwarzen Meer» und Demetrios (bereits) « Despot des limnischen Landes»[57].

Die Aufteilung spiegelt nach Ansicht von P. Schreiner den aktuellen Stand von 1416/17 wider[58], ausgehend davon, daß Zosima damals nach der Hochzeit der russischen Prinzessin Anna mit Johannes VIII. (1414)[59] noch immer in Konstantinopel weilte[60]. Dieses Ereignis ist im Bericht übergangslos mit der Krönung von Johannes zum Mitkaiser verbunden, die in Wahreit 1421[61] erfolgte und bei der Zosima nicht zugegen war, aber davon gewiß bei einem neuerlichen (dritten) Besuch im Winter 1421/22 bis Mai 1422 erfuhr[62]. «In diesem Punkte brachte Zosima seine Aufstellung, die sicherlich auf Grund alter Notizen nach der Rückkehr in Rußland (1422) verfaßt wurde, auf den neuesten Stand «meint auch Schreiner[63]. Warum aber eigentlich nur «in diesem Punkte»? Der Grund dafür, in den übrigen Informationen den Stand von 1416/17 zu sehen, ist die Bemerkung, daß Thomas, der 6. Sohn, noch beim Vater im Palast weile[64]. Da er nun im Herbst 1417 nach Mistra geschickt wurde

57. Zosima 193 (Majeska).

58. Schreiner, a.O.295-296.

59. Kleinchronik 97,4 (I 639 Schreiner); auch Dukas XX 3 (135,1-3 Grecu) berichtet, sie sei nach 3 Jahren in Konstantinopel an der Pest gestorben, also 1417 (Sphrantzes V 2 [8,8-10 Grecu]), was 1414 als Heiratsdatum ergibt. Die Weigerung des anwesenden Kaisers, Anna zu krönen (Dukas XX 3 [133, 29 Grecu]) und seine Abreise aus Konstantinopel am 25.Juli 1414 (nach Mazaris, Journey to Hades, ed. Seminar Classics 609, New York 1975, 80, 22-25; vgl.dazu R.J.Loenertz, Épître de Manuel II Paléologue aux moines Daivid et Damien 1416. RSBN 9 [1957] 295-296; Barker, a.O.298,A.9) ergeben ein Hochzeitsdatum *vor* diesem Tag. Die Angabe «1411» der russischen Chroniken ist schon deshalb irrelevant, weil sie (laut Schreiner, Chronologische Untersuchungen 294) von der *Ankunft* Annas in Byzanz sprechen.

60. Schreiner, Chronologische Untesuchungen 295. - Warum berichtet aber dann Zosima nichts über das Schicksal von Anna? War er doch schon vor (August) 1417 abgereist? Vgl. dazu Majeska, a.O. (A.46) 311.

61. Kleinchronik 9,48 (I 98 Schreiner), 38,3 (I 303 Schreiner); 100,6 (I 652 Schreiner); Chronologische Einzelnotizen 65 u.66 (II 617 Schreiner); Cronaca, Notiz 36 (76 Mioni); vgl.F.Dölger, Die Krönung Johanns VIII. zum Mitkaiser. BZ 36 (1936) 318-319.

62. Khitrowo, a.O. 220. Dieser letzte Abschnitt des Berichts von Zosima fehlt in der kritischen Neuausgabe von Majeska, weil er, so der Editor ebenda 194,A.83, nicht mehr zur Thematik seines Buches gehöre.

63. Schreiner, Chronologische Untersuchungen 295. Majeska, a.O.167 nimmt erst Sommer 1423 als Abfassungszeit an. Die durchaus mögliche Niederschrift im genannten Jahr ist freilich damals (aus schon rein geographischen Gründen) keineswegs unbedingt einem aktuellen Informationsstand gleichzusetzen.

64. Zosima 193 (Majeska). Auch eine Aufstellung bei Dukas XXIII 6 (175 Grecu) spricht von Thomas (und Demetrios) als noch beim Vater lebend, Johannes ist hier (wie im Bericht des Zosima) bereits gekrönter (Mit)kaiser, Konstantin verwaltet die Schwarzmeerstädte (vgl.A.68), Theodoros residiert als δεσπότης in der Morea, und Andronikos in Thessalonike, Seine knapp zuvor (XXIII 5 [175 Grecu]) retrospektiv (!) erwähnte Einsetzung ebendort (1408; zur Frage, ob de iure oder bereits de facto s. Ferjančić, Andronik Paleolog u. Balfour, a.O.128,A.97;159,A.154;191,

und erst 1428 abermals quellenmäßig auftritt[65], zudem in der Peloponnes, sei Herbst 1417 der terminus ante quem, denn keine Quelle berichte, daß Thomas «in den nächsten Jahren wieder nach Konstantinopel zurückgekehrt wäre»[66].

Dieses argumentum ex silentio überzeugt nicht so ganz, wenn wir einerseits die mehrfachen kürzeren Besuche anderer Palaiologen in der Morea[67], andererseits die Reiseaktivitäten des Demetrios in Betracht ziehen. Ohne Schiltberger müßte man seine Rückkehr aus Ungarn, von der uns keine griechische Quelle berichtet, ins Jahr 1429 setzen! Die temporäre Abwesenheit erklärt das Fehlen jedweden Belegs zu Demetrios aus oder in Sachen Lemnos ab 1423, keineswegs in den ganzen Jahren zuvor, was irgendwie auch gegen eine generelle Verleihung bereits 1417, zumindest gegen eine de facto Machtausübung ebendort, zu sprechen scheint. Das parallele Faktum der in der Praxis teils nur nominellen Herrschaft Konstantins über die Schwarzmeerstädte[68] könnte die Angaben des Zosima als eine in verschiedenen Ausformungen realisierte Apanagenaufstellung vom Frühjahr 1422 erweisen.

Wie auch immer, die schon kurz behandelte Lobrede auf Demetrios Palaiologos versetzt Konstantin im Gegensatz zur vorigen Liste in τὰ μέρη τῆς

A.220 bzw. Schreiner, Kleinchroniken II 390) dürfte der Anlaß für die Inserierung der Liste zwischen Ereignissen des Jahres 1421 (Erhebung des Mustafa; dazu Barker, a.O.355-359) sein. Da der terminus post quem «Frühjahr 1416» (offizielle Übertragung der Apanage an Theodoros; s.Schreiner, Chronologische Untersuchungen 296,A.62) einer Vordatierung klarerweise nicht hinderlich ist und der terminus ante quem (Abreise des Thomas in die Peloponnes, s.A.65) als solcher anzuzweifeln ist (vgl.oben S. □, Argumentation zur Datierung der Zosima-Liste), ist, sofern der Liste überhaupt eine chronologische Relevanz zukommt, der Ansatz 1421 (echter terminus post quem ist die Mitkaiserkrönung Johannes VIII. am 19.Jänner 1421 [vgl.A.61], so auch Ferjančić, sukobi 136) statt «etwa 1416» (Schreiner, a.O.285,A.2) zu bevorzugen.

65. Sphrantzes VI 1 (8,11-13 Grecu); XVI 6 (26, 17-19 Grecu); Zakythinos, a.O. I 206-207.

66. Schreiner, a.O.295· vgl.die analoge Schlußfolgerung beim Abreisetermin des Zosima aus Konstantinopel (A.60).

67. Manuel II. etwa verbrachte 1415/16 knapp ein Jahr (s. Barker, a.O.310-318), Johannes VIII. 1427/28 rund 10 Monate (Schreiner, Kleinchroniken II 438) in der Peloponnes.

68. Ps.-Sphrantzes I 31 (260, 28-30 Grecu); Ducas XXIII 6 (175, 9-10 Grecu) (dazu A.64); Zosima 193 (Majeska) (s. obens S. □). — November 1423 wurde Konstantin von Johannes VIII. betraut, während seiner Abwesenheit (zur Rückkehr aus Ungarn 1424 s.A.73) die Amtsgeschäfte in Konstantinopel wahrzunehmen (Sphrantzes XII 3[16,9-12 Grecu], was die Anwesenheit Konstantins in der Hauptstadt bedingte (s.F.Thiriet, Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie, II, 1400-1430, Paris 1959, Nr. 1930 [S.215] vom 17.April 1424). Die Gebiete bzw.Städte (vgl.A.Bakalopulos, Les limites de l'empire byzantin depuis la fin du XIVe siecle jusqu'à sa chute [1453].BZ 55 [1962] 59,62-63) am Schwarzen Meer waren noch 1428 im «Besitz» von Konstantin (Sphrantzes XVII 1 [26,31-37 Grecu]). Der Hinweis bei Barker, apanages 115, A.38, daß P.Schreiner eine zur obigen Pseudo-Sphrantzes Stelle passende Kleinchroniknotiz gefunden habe, beruht, laut einer brieflichen Mitteilung von Prof.Schreiner an mich, auf einem Mißverständnis seitens Barker, das auch bei Ferjančić, sukobi, 135, A.18 Erwähnung gefunden hat (zu dessen allgemeiner Argumentation zur Schwarzmeerapanage Konstantins s.oben A.47).

'Αχαΐας[69]. Diese Gebiete habe der byzantinische Kaiser (ὁ κρατῶν) kurz zuvor erobert und sie dem Sohn überantwortet[70]. Der nämliche Feldzug fand jedoch erst 1427/28 unter Leitung von Johannes VIII. statt[71], der 1425 seinem Vater Manuel II. auf den Thron nachfolgte. Mit dichterischer Freiheit der Enkomiastik vermengt hier unsere Quelle die Familienpolitik des Vaters mit der des Sohnes, bestenfalls mit der «Rechtfertigung», schon Manuel II. habe ein Vassalitätsverhältnis von Achaia zu Byzanz erzielt[72]. Der «Endsieg» jedoch markiert zugleich, vom Standpunkt der Quellenkritik aus, einen neuen terminus post quem für das Werk des Ioseph, welches nun frühestens Sommer 1428 enstand, bestimmt aber dann, als Demetrios schon auf Lemnos als Despotes regierte (vgl.A.43). Der Unterzeichnete hält sogar einen Zusammenhang zwischen Aufenthalt auf der Insel, Verleihung des Titels und Entstehung des Προσφωνηματικός für durchaus denkbar.

Abgesehen von solchen weiterführenden Vermutungen ist es jedenfalls durch Schiltbergers Bericht nun gesichert, daß Demetrios spätestens 1427 wieder zurück in Konstantinopel war. Die Form seiner Heimkehr ähnelt der von Johannes VIII. aus Ungarn (1424). Per Boten hatte der Kaiser seinen Aufbruch angekündigt, und von Konstantinopel aus wurden 2 Galeeren nach Asprokastron (oder zur Donaumündung?) geschickt[73], um dort Johannes VIII. in Empfang zu nehmen. Derselbe Ablauf ist auch bei Demetrios geplant (vgl.S. □ u.A.37), und nach drei Monaten Wartezeit in Konstantinopel ist es daher für Schiltberger und seine Gefährten soweit: «Unns schickt der chaiser von Constantinopel auff ainer galein zu ainem sloß, das haist Gily and do selbst fleust die Thonau inn das mer»[74].

69. Προσφωνηματικός 216,2 (Lampros).

70. ebenda 216,1-2.

71. s.Zakythinos, a.O. I 200-207; A. Bon, La Morée franque (Bibl.Écoles Franç. d'Athènes et de Rome 213) Paris 1969,291; Schreiner, Kleinchroniken II 435-436.

72. s.Zakythinos, a.O. I 172.

73. Sphrantzes XIII 1-3 (17-18 Grecu) gibt Κελλίον (Κέλλιν) (zum Ort s.A.74) als Bestimmungsort der 2 Galeeren an, die Johannes VIII. abholen sollen, die Kleinchronic 13, Notiz 12 (I 118 Schreiner) aber Asprokastron, wohin die Schiffe am 13. September (!) 1424 aus Konstantinopel abfahren. Am 20.Oktober 1424 erreicht Johannes VIII., aus Asprokastron kommend, Mesembria (Nessebar) (Kleinchronik 29/8 [I 215 Schreiner]) und am 1. November Konstantinopel (Kleinchronik 13/13 [I 118 Schreiner], so auch Sphrantzes an obiger Stelle). Der zeitliche Rahmen läßt es somit zu, daß Johannes sowohl in Kellion als auch in Asprokastron (zu geheimen Gesprächen?, s.Schreiner, Kleinchroniken II 427) weilte. Die Route via Kilija stand ihm nach dem Friedensschluß Manuels II. mit Murad im Februar 1424 (Kleinchronik 13/11 [I 118 Schreiner]; vgl.Barker, Manuel 379-380, A.151; Zachariadou, a.O. 688-689) anscheinend offen.

74. Schiltberger 111,20-22. - Zur Lokalisation und Bedeutung von Kilija s.O.Iliescu, A la recherche de Kilia byzantine. RESEE 16 (1978) 229-236; V.Ciociltan, Chilia în primul sfert al veacului al XV-lea. Revista de Istorie 34 (1981)2091-2096; S. Papacostea, Kilia et la politique orientale de Sigismond de Luxembourg. Revue Roumaine d'Histoire 15 (1976) 421-436.

In Kilija verläßt Schiltberger die Mitflüchtlinge und schließt sich einer Gruppe von Händlern an[75]. Zunächst geht es nach Akkerman an der Dniestermündung, dann nach Suceava[76] in der Moldau und schließlich erreicht man Lemberg[77]. Dort erkrankt Schiltberger und ist zu einem Aufenthalt von (abermals) drei Monaten gezwungen, ehe er über Krakau, Breslau, Meißen, Eger, Regensburg und Landshut in seine Heimat Freising kommt[78].

Wielange es dauerte, die gesamte Strecke zu bewältigen, ist schwer zu bestimmen, da kein Hinweis auf die Art der Fortbewegung vorhanden ist. Lediglich die Aussage «cham zu chauffleuten»[79] deutet auf eine Reise per Wagen und Pferd zwischen Kilija und Lemberg hin. Die Reiseroute entspricht dem moldauischen Handelsweg, der Polen im 14. und 15. Jahrhundert ökonomisch mit dem Schwarzmeerraum verband[80]. Getreide und (flandrische) Tuche wurden südwärts transportiert, wogegen orientalische Luxuswaren (Seide, Gewürze), Wachs und Vieh nach Norden gelangten[81]. Die Träger des Handels waren dabei zum Teil deutscher Herkunft[82], und möglicherweise hat sich Schiltberger gerade deshalb einer solchen Gruppe angeschlossen, welche die Strecke in ca. 10-11 Wochen[83] zurücklegen konnte. Ob Lemberg überhaupt

75. Schiltberger 111,22-23.

76. Schiltberger 111,24-27. Die von Schiltberger ebenfalls erwähnte Stadt «Aspasery» (zwischen Akkerman und Suceava) wurde teils als entstellte Form der griechischen Benennung Asprokastron der erstgenannten Stadt gedeutet (Iorga, a.O.90,A.6; [zögernd] Bruun,a.O.230), teils mit Scheripeni am Dniester identifiziert (Fallmerayer bei Neumann, a.O.160,A.272; Schlemmer, a.O.250,A.180). Könnte es nicht eventuell möglich sein, daß Aspasery gleich Iaşi ist, ähnlich wie Sedschopff für Suceava steht?

77. Schiltberger 111,27-29.

78. Schiltberger 111,29-112,2. — Ein Blick auf die Landkarte zeigt, daß die von Schiltberger genannten beiden Reisestationen nach Krakau und vor Eger aufgrund ihrer gegenseitigen Lage kaum in der angegebenen Reihenfolge (Krakau, Meißen in Sachsen, Breslau, Eger) erreicht wurden, sondern hier eine Vertauschung vorliegt.

79. wie A.75.

80. vg.L.Charewiczowa, Handel sredniowiecznego Lwowa (Studja nad historja kultury w Polsce 1) Lemberg 1925; P.P. Panaitescu, La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge. Revista Istorica Romãna 3 (1933) 172-193; I. Bratianu, a.O.120-125; J. Nistor, Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert. Gotha 1911, hier v.a.17-34, 178-187.

81. Panaitescu, a.O.172; Nistor, a.O.18.27-28.

82. W. Stromer von Reichenbach, Die Schwarzmeer- und Levante- Politik Sigismunds von Luxemburg. Bulletin de l'Institut historique belge de Rome 44(1974) (=Miscellanea Ch.Verlinden) 603-604. 607; Panaitescu, a.O.174-175; (zum Westhandel polnischer Städte) Charewiczowa, a.O.96-104.

83. Von Kilija über Akkerman, Iaşi, Suceava, (Czernowitz, Halitsch), nach Lemberg waren laut Messung (Generalkarte Mitteleuropa 1 : 200.000, Stand 1898-1916) 958 km zurückzulegen, die bei einer durchschnittlichen Tagesleistung eines Kaufmannes von 25 km (s.W.Schadendorf, Zu Pferde, im Wagen, zu Fuß. Tausend Jahre Reisen. München 1959, 11), inklusive einem Rasttag pro

der Zielpunkt war oder Schiltberger allein krankheitshalber dort verblieb, hat offen zu bleiben, ebenso wie die Modalitäten der Weiterreise. Es ist aber anzunehmen, daß Schiltberger jede Gelegenheit nutzte, um rasch ans ersehnte Ziel zu gelangen, was uns veranlaßt, annähernd 12 Wochen für den zweiten Abschnitt zu veranschlagen[84].

In summa ergibt dies für die Distanz Konstantinopel - Freising eine Wegzeit von rund 38 Wochen, zusammengesetzt aus maximal 2 Wochen Schiffsreise Konstantinopel - Kilija[85], dann 22-23 Wochen zu Lande, unterbrochen von 3 Monaten Aufenthalt in Lemberg. Schiltberger, der 1427 in Freising eintraf[86], erreichte demnach Konstantinopel im Dezember des Vorjahres und verließ es im März 1427[87], womit auch zugleich die Ungarnreise von Demetrios Palaiologos ein datierbares Ende gefunden hat.

Woche, in (aufgerundet) 45 Tagen zu bewältigen waren. In den genannten Städten Kilija, Akkerman, Iasi (vgl.A.76) und Suceava wurden Aufenthalte von je einer Woche angenommen, was insgesamt 73 Tage Reisedauer ergibt.

84. Die Streckenlänge von Lemberg (über Jaroslaw und Tarnow) nach Krakau, weiter (über Beuthen und Oppeln) nach Breslau, von dort (über Liegnitz, Görlitz, Bautzen) nach Meißen und dann nach Eger und Regensburg und schließlich nach Freising beträgt gemessene 1302 km. Bei einer durchschnittlichen Tagesleistung von 35 km per pedes (H. Hundsbichler, Realien zum Thema «Reisen» in den Reisetagebüchern des Paolo Santonino 1485-1487, in: Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung [=Sb.Öst.Akad.Wiss.,phil.-hist.Kl.304.Bd.] Wien 1976, 60-77 errechnete normale Tagesleistungen von 29 bis 50 km, bei Pilgern «in dem Bestreben, möglichst rasch an ihr Ziel zu gelangen» sogar Spitzen bis zu 60 km [ibidem 74]; vgl.auch F. Kohlmayr, Über die Art des Reisens am Ausgange des Mittelalters. [phil.Diss.], Wien 1924,82-83) sind dafür aufgerundet 38 Marschtage nötig. Dazu kommt wieder (vgl.A.83) ein Rasttag pro Woche, also insgesamt 44 Tage. Aufenthalte von jeweils einer Woche wurden zudem in den genannten Städten (Krakau, Breslau, Meißen, Eger, Regensburg), außer Landshut (die Stadt liegt zu nahe am Zielort und dürfte der Genauigkeit halber in einem auch den Lesern vertrauten Umraum aufgenommen worden sein), angenommen, was insgesamt 79 Tage Reisedauer ergibt.

85. Kaiser Johannes VIII. benötigte 1424 für die etwas kürzere Distanz Mesembria - Konstantinopel 12 Tage, inklusive freilich eines Aufenhtalts am Ausgangsort, s. Kleinchronik 29/8 (I 215 Schreiner), 13/13 (I 118 Schreiner) u. Cronaca, Notiz 41 (76 Mioni); Schreiner, Kleinchroniken II 428.

86. Schiltberger 1,5-7.

87. Schiltberger verbrachte bekanntlich 3 Monate in Konstantinopel (45,30-31); Matschke, a.O.112 gibt irrtümlich 1423 als Jahr der Rückreise nach Bayern an.

TENDANCES VERS UNE RENAISSANCE DANS LA CULTURE BYZANTINE TARDIVE

IGOR P. MEDVEDEV

Dans le célèbre dialogue de Nicèphore Grègoras «Florentios ou au sujet de la sagesse», écrit, selon l'opinion de l'auteur de l'édition la plus récente, en 1337, se trouve un passage remarquable: «O!», s'écrie un des personnages du dialogue, «Kritoboulos», de quelle grande et pesante affliction toi, aimable Florentios, tu as empli mon âme, en transmettant les informations, dignes de larmes abondantes, sur le fait que la ville (il est question de Constantinople, évoquée sous le nom Athènes –I.M.), si grande et si célèbre dans le monde entier pour sa science et sa vaillance militaire, si longtemps souveraine sur mer, subit maintenant des malheurs, étant isolée sur terre et sur mer et étant privée, pour ainsi dire, totalement, de toute puissance maritime et terrestre. Cepentant, ô ami, informe moi au sujet des études et des conversations savantes dédiées à la littérature et à la philosophie; serait-elle également impuissante en ce qui concerne ces choses, ou bien est-elle puissante au moins en cela? Et quoi, les théâtres s'emplissent à nouveau de rumeurs, le sublime Peripathos prospère, on célèbre les fêtes de la Stoa? A nouveau, régulièrement, tous les quatre ans, on fête les Panathénées et on se répand sur les places de l'agora?». A cela, Florentios répond par des mots chargés d'un sens profond: «Il y a encore quelques années, aimable Kritoboulos, tout cela était fané, et pour ainsi dire mort, mais maintenant cela refleurit et revit, et permet d'espérer mieux, si seulement quelque évènement malheureux pareil à un accès de tempête provoqué par un vent contraire ne détourne pas ce mouvement et ne l'amène pas à sa destruction et ne le repousse pas du côté opposé» (1).

Tout dans ce passage est significatif –et l'évocation de Constantinople sous le nom d' Athènes (ceci se rapporte à tout le dialogue), et le fait de souligher le contraste entre la triste situation de l'Empire au XIVe siècle et l'intense activité intellectuelle de l'intelligentsia byzantine, et la conviction que ce sont justement aux savants-intellectuels que l'on se réfère pour faire évoluer la situation dans le pays vers quelque chose de meilleur, mais le plus important

1. Mlle Katia Tchérémissinoff a bien voulu adapter en français le texte de cet article rédigée en russe; qu'elle trouve ici l'expression de notre reconnaissance.

1. Niceforo Gregora. Fiorenzo o intorno alla sapienza. A cura di P.L.M.Leone. Napoli, 1975, p. 58-59.

du point de vue de notre thème, c'est le fait qu'un homme de cette époque se représente l'essor culturel à l'époque des Paléologues, comme une renaissance (ἀναβίωσις) des anciennes traditions culturelles après la longue période de leur déclin et de leur atrophie (τῶν λόγων νέκρωσις καί παρευδοκίμησις). Et cette façon de voir n'était pas uniquement celle de Nicéphore Grègoras. En considérant l'apport de Nicée au XIIIe siècle dans la culture byzantine, son ma ître Théodore Métochite dit qu'elle (Nicée) avait semé la graine pour la future «renaissance» (le même terme: ἀναβίωσις !) -accent d'une force et d'une précision inhabituelles (2).

Ainsi, les Byzantins eux-mêmes posent le problème d'une «renaissance byzantine» et renforcent, par leur autorité, la position de ceux parmi les chercheurs contemporains qui considèrent que l'empire byzantin avait aussi sa propre renaissance, la renaissance des Paléologues, sous la forme d'un retour aux textes grecs classiques originaux, sous la forme d'une renaissance de l'hellénisme (3). Ce qui domine, cepentant, actuellement, semble être le point de vue selon lequel il n'y a pas eu à Byzance une renaissance en tant que définie par une époque déterminée, et qu'il peut être question seulement de «condensations» ou d'intensifications d'un tradition antique ininterrompue (4), dans le meilleur cas de «tendances à une classicisation» (5). S'il faut comprendre la «renaissance» comme le rétablissement et la renaissance de la tradition antique, étouffée et oubliée pendant de nombreux siècles durant le Moyen Age, alors, le point de vue présenté est sans aucun doute justifié, étant donné qu'il n'y a pour ainsi dire pas eu de coupure dans la tradition antique à Byzance. Il faut d'autre part convenir qu'à Byzance il n'y a pas eu non plus une renaissance dans le sens où ce mot est compris lorsqu'il est appliqué à l'Europe Occidentale et avant tout à l'Italie, c'est à dire «apparitions de nouvelles formes de forces productives (manufacture), de relations de production (exploitation capitaliste), d'Etat (signoria) et d'une première culture bourgeoise (l'humanisme) (6)». Byzance ne fut jamais un pays de renaissance et d'humanisme (à la

2. H. Hunger. Von Wissenschaft and Kunst der frühen Palaiologenzeit. - In: Ders. Byzantinische Grundlagenforschung. London, 1973, art.XX, S. 135.

3. Voir, p.-ex., S. Runciman. The last Byzantine Renaissance. Cambridge, 1970, p. 24; B. Knös. Gémiste Pléthon et son souvenir. - Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 9, 1950, p. 97 sq.; F. Masai. Pléthon et le platonisme de Mistra. Paris, 1956, p. 25-26; A. Tuilier. Recherches sur les origines de la Renaissance byzantine au XIIIe siècle. - Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 4E série, n. 3, 1955, p. 76 sq.

4. I. Sevcenko. Theodore Metochites, the Chora and the intellectual trends of his time. In: The Kariye Djami. Ed. P.A. Underwood. Vol. IV, Princeton, 1975, p. 19.

5. H. Hunger. Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur des 14. Jahrhunderts. - Actes du XIVe congr. Int. des Etudes Byz., Bucarest. T. I, 1974, S. 139-151.

6. V. I. Rutenburg. Problemi Vozrozdenija. - In: Problemi socialnoi structuri i ideologii srednevekovogo obsestva. Leningrand, 1974, s. 71.

mode d'Italie), mais en même temps il est impossible de ne pas reconnâtre que dans les couches profondes de la culture byzantine tardive se firent jour de nouvelles tendances qui produisirent des changements très importants d'ordre qualitatif. Et il aurait été surprenant qu'elles n'aient pas produit de tels changements: Byzance existait déjà à l'époque de la renaissance, elle se trouvait à proximité immédiate de la patrie de la renaissance, l'Italie, et avait des liens étroits avec elle, et selon le fonctionnement de la loi de la corrélation historique elle ne pouvait pas ne pas ressentir le souffle de l'époque nouvelle qui se dégageait de l'Italie. En fait, tout ou partie de ce qui est défini par Hunger, dans la culture byzantine tardive, comme «tendances classicisantes«, et qui est défini par nous comme «tendances humanistes», peut être également appelé «tendances à la renaissance», une «prérenaissance» propre à Byzance (7).

Il faut remarquer avant tout le développment inhabituellment fécond de l'activité intellectuelle des Byzantins, qui s'exprime même dans les indices quantitatifs: Parmi les 435 représentants de la culture byzantine qui nous sont connus pendant toute la durée de l'histoire de l'Empire, on peut en compter 91 pour le XIVe siècle seulement (parmi eux, 51, c'est à dire 55% peuvent être situés dans la sphère ecclésiastique, et 40, c'est à dire environ 45% sont laics, literati) (8). A partir de la fin du XIIIe siècle, Constantinople devient à nouveau le centre le plus puissant de la culture byzantine, rassemblant les puissances intellectuelles les plus représentatives des provinces. A Constantinople et dans d'autres villes, avant tout à Thessalonique et un peu plus tard à Mistra, qui disputèrent à Constantinople les lauriers de capitale intellectuelle de l'Empire, se déroulait l'activité de toute une constellation de polygraphes et d'encyclopédistes aux larges sphères d'intérêts. Unis par la communauté de leurs aspirations scientifiques et idéologiques, ils formaient une association, à demi-fermée, relativement peu nombreuse, coupée de la population, un association de savants qui vivaient selon leurs propres lois définies qui rappellent tout à fait les formes de relation intellectuelle caractéristiques du milieu humaniste italien de l'époque de la Renaissance. Ainsi, les «théâtres», c'est à dire les petites associations savantes libres, littéraires et philosophiques, les cercles, les salons, qui se répandirent largement à Byzance à cette époque devinrent la forme la plus caractéristique de l'organisation sans caste et non corporative de l'intelligentsia laique byzantine. La notion de théâtre, à cette époque était comprise comme amphithéâtre en tant que tel, c'est-à-dire le local dans leguel se déroulait telle ou telle activité et la réunion des participants (9). L'objet de la

7. I. P. Medvedev. Visantijskij gumanizm XIV-XV vv. Leningrand, 1976, passim.

8. I. Sevcenko. Society and intellectual life in the XIVTH century. - Actes du XIVE Congr. Int. des Etudes Byz., Bucarest. T. I, 1974, p. 69-92.

9. H. Hunger. Klassizistische Tendenzen, S. 150.

réunion pouvait être une discussion â propos d'une nouvelle oeuvre, un discours de tel ou tel auteur, un panègyrique ou une autre composition rhétorique, une simple discussion sur des thèmes philosphiques et littéraires, enfin une dispute publique, qui pouvait aboutir à un bruyant débat. L'atmosphère d'un tel théâtre est merveilleusement représentée par le dialogue déjà évoqué de Nicéphore Grègoras «Florentios», écrit sur un ton satyrique, avec des noms inventés, mais à la base duquel on peut peut-être trouver un fait réel: la dispute publique entre Barlaam de Calabre et Nicéphore Grègoras. La réaction pleine de finesse de l'auditoire au sujet des péripéties de la dispute, l'attention respectueuse avec laguelle sont accueillies les questions proposées par Nicéphore Grègoras à Baarlaam sur l'astronomie, la grammaire, et la rhetorique, les syllogismes aristothéliciens, l'éclat de rire unanime accompagnant les réponses maladroites de Barlaam et enfin, le final de la dispute lorsque celui qui préside (c'était Jean Kantakuzène, évoqué sous le nom de Dimarate) couronne le vainqueur, tous ces faits sont merveilleusement rendus. (10).

Dans les oeuvres et les lettres de Théodore Métochite, Michel Gabras, Nicèphore Grègoras, Démetrios Kydonès, Nicéphore Choumnos, Jean Chortasménos, Manuel II Paléologue et d'autres on peut trouver une masse d'informations intéressantes sur ces théâtres (11), qui témoignent de ce nouveau style de vie qui prend forme chez les intellectuels byzantins, porteur des tendances à la renaissance dans la culture byzantine tardive. La dénomination elle-même de théâtre s'expliquait par le fait que l'activité littéraire était comprise et se déroulait comme un spectacle de théâtre; il lui arrivait d'être accompagnée, si l'on en juge d'après une des lettres de Dèmètrios Kydonès d'une participation de chanteurs et de musiciens qui soutenaient le discours prononcé par le chant et la musique (12). Il est curieux également de remarquer que les auteurs byzantins décrivent avec beaucoup d'humour et d'ironie leurs propres réunions littéraires et philosophiques, les comparant aux orgies des Kourètes et des Korybantes, c'est à dire des représentants des anciens cultes extatiques de l'Orient (13). Tout cella donne aux «théâtres» byzantins un caractère certainement analogue aux réunions (convegni, symposia) des humanistes italiens et le prototype de ces «académies» aux noms

10. Niceforo Gregora. Fiorenzo o intorno alla sapienza..., passim. Cf. P. L. Leone. Alcune osservationi sul «Florentios» di Niceforo Gregoras. - In: Byzantino-Sicula, II, Palermo, 1975, p. 335-345.

11. Voir plus en détail: I. P. Medvedev. Vizantijskij gumanism, s. 13-17.

12. Démétrius Cydones. Correspondance. Ed. R. - J. Loenertz, II, Città del Vaticano, 1960, p. 170, ep. 262, 82-83.

13. Voir, p.-ex., G. Fatouros. Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290-nach 1350). II Teil, Wien, 1973, S. 560, 26-27.

divertissants et burlesques (gli Umidi, i Rozzi, gli Apatisti, gli Umoristi, gli Insensati, gli Oziosi et d'autres) qui, plus tard, se répandirent dans toute l'Italie (14).

Dans les lettres des savants byzantins, dans leurs traités philosophiques et littéraires est clairement exprimé l'idéal humaniste de l'homme citoyen, idéal de l'homme basé sur la culture intellectuelle, c'est à dire d'un être instruit, d'une large culture, aspirant justement à cette force civilisatrice qui est indispensable pour transformer un homme «naturel» (ἄνθρωπος φυσικός) en un homme de culture (ἄνθρωπος πεπαιδευμένος) et l'amener à la vertu et à la félicité (15). De la même façon que l'Italien Alberti qui considère que «L'essence de l'humanité consiste à rendre les hommes plus cultivés», le Byzantin Métochite déclare: «Le plus extrême perfectionnement de l'intellect est la chose la plus importante pour les hommes qui cherchent la jouissance dans le domaine de l'instruction et de la science» (16). Même la conception byzantine traditionnelle de la véritable vie humaine comme vie contemplative (βίος θεωρητικός) subit un changement. En argumentant la nécessité de mener également une vie active (βίος πρακτικός, comme parallèle à la doctrine vita activa et politica des humanistes italiens), certains auteurs byzantins apportent un contenu nouveau à la notion βίος θεωρητικός. Ainsi, chez Théodore Métochite, ce n'est déjà plus du tout la vita contemplativa avec la contemplation mystique de l'esprit monastique, mais la vita intellectualis, idéal de vie du philosophe plongé dans la connaissance scientifique théorique et philosophique de la réalité, e l'isolement du moine de Métochite est peuplé de réflexion et d'occupations scientifiques - ce n'est rien d'autre que otium intellectuale, ozio alle littere, loisir agréable et doux rempli d'occupations élevées, le calme du cabinet et de la bibliothèque, le suprême idéal de vie du philosophe connu de nombreux humanistes italiens et partagé par eux (17). Promouvoir le travail de l'esprit, l'étude de la science dans une sphère d'activité déterminée, voilà le devoir que les Byzantins se fixent. Dans son traité «Ethique, ou Traité de l'éducation» Théodore Métochite loue la beauté de la vie dans la science, désigne le travail de l'esprit comme la forme la plus élevée

14. Enciclopedia Italiana, vol. I, 1929. p. 187; of. Maylender. Storia delle Accademie d'Italia. Bologna, 5 volumi, 1926 e segg.; I. Medvedev. K istorii Akademii degli Umoristi v XVII veke. - In: Kultura epohi Vozrozdenija i Reformacii. Leningrand, 1981, s. 110-115.

15. P. L. M. Leone. Il Φιλομαθὴς ἢ περὶ ὑβριστῶν Nikeforo Gregoras. - Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici, N 5, 1971-1972, 8-9 (XVIII-XIX), p. 189, 62-69.

16. H. Hunger. Der 'Ηθικός des Theodoros Metochites. - 'Ελληνικά, Παράρτημα. 'Αθῆναι, 9, 1957, S. 149.

17. G. Paparelli. Feritas, Humanitas, Divinitas: L'essenza umanistica del Rinascimento. Napoli, 1973, passim.

de plaisir (ἡδονή) établit même un code de la vie du savant, d'après lequel (exactement comme chez l'humaniste Vergerio) le savant, au nom de la vie (mais non pas au nom de Dieu!) doit se détourner des préoccupations du monde et de la vie de famille, car la vie de famille mesquine avec une femme et des enfants fait dévier le savant du but qu'il s'est fixé (18); le savant ne doit pas éprouver de jalousie envers ses confrères de la science; il doit mener une vie non seulement contemplative, mais active, etc. (19).

Parlant du nouveau style de vie en formation avec son accent de renaissance clairement exprimé, il est impossible de ne pas remarquer des idées et des gouts caractéristiques de l'état d'esprit de ce milieu culturel, comme le soucis de la gloire littéraire, l'ambition, l'amour porté à ses propres oeuvres, l'idée d'immortalité acquise par la gloire littéraire. Par example Métochite, Choumnos, Grègoras, Magistros et d'autres ont souvent exprimé dans leurs lettres et leurs traités le désir brûlant d'écrire une oeuvre capable de les immortaliser (20). Nicéphore Choumnos, dans une de ses lettres, remarquait: «Non, il n'y a rien au monde que je préfèrerais à la gloire littéraire» (21); Nicéphore Grègoras, poussant le philosophe Joseph à écrire un ommentaire d'Aristote, ajoute: «Afin que la célébrité, comme un grand navire, fasse avancer la gloire à travers les siècles, intègre et intacte» (22). Selon Théodore Métochite, c'est justement la paideia qui avait assuré une gloire immortelle aux artistes Phydias, Polygnôtos, Zeuxippos, Lysippos et aussi aux célèbres écrivains du passé (23). C'est à la gloire litéraire qui dépasserait les limites du monde byzantin que rève l'empereur Manuel II Paléologue, quand il envoie un de ses ouvrages rhétoriques à l'humaniste italien célèbre Guarin de Verone, et prie le traduire en latin ou en l'italien**23α**. De nombreuses lettres des humanistes byzantins, sont pénétrées du soucis de la conservation et de la transmission de leurs oeuvres, ses «enfants, chers à ceux qui les ont créés», métaphore souvent utilisée par les écrivains byzantins de cette époque, de même que par les

18. Cf. N. V. Reviakina. Gumanist Pier-Paolo Vergerio ob umstvennom trude i ucenih. - In: Europa v srednie veka: ekonomika, politika, kultura. Moskva, 1972, s. 352-353.

19. H. Hunger. Der 'Ηθικός des Theodoros Metochites, S. 149.

20. J. Verpeaux. Nicéphore Choumnos, homme d'Etat et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327). Paris, 1959, p. 71; I. Sevcenko. Théodore Métochites, Chora et les courants intellectuels de l'époque. - In: Art et société à Byzance sous les Paléologues. Venise, 1971, p. 36; Nicephori Gregorae Epistulae, ed. P. A. Leone. Vol. II, 1982. Matino, N. 114, p. 299, 1.44-49; p. 302, 1.105-107.

21. I. Sevcenko. Etudes sur la polémique entre Theodore Metochite et Nicéphore Choumnos. Bruxelles, 1962, p. 18.

22. Nicephori Gregorae Epistulae, N 22, p. 76, 1.124-125.

23. H. Hunger. Der 'Ηθικός des Theodoros Metochites..., S. 149-150.

23α. The Letters of Manuel II Palaeologus. Text, translation, and notes by G. T. Dennis. Washington, 1977, N 60, p. 169, 16.

Européens Michel-Ange et Erasme de Rotterdam. Comparant, par exemple, les oeuvres littéraires à des enfants, Nicéphore Choumnos ajoute que, de même qu'il est agréable au père de voir la beauté du corps de ses enfants, de même il est agréable à l'écrivain de voir ses oeuvres calligraphiées sur le parchemin, car la perfection de la forme les rend encore plus chères à son coeur (24).

Le système d'échange des livres était bien réglé, dans les lettres apparaissent çà et là demandes d'envoi concernant les oeuvres du destinataire et l'auteur donne des renseignements au sujet de l'envoi de ses propres oeuvres. Chez Michel Cabras, par exemple, parmi les manuscrits qu'il a reçu au cours d'une échange de livre de ses amis, sont mentionnés des manuscrits contenant des oeuvres d'Aristide, Démosthène, Eusèbe, Hérodote, Homère, Platon, Plutarque, et seulement un fois le Nouveau Testament (25). En général, le livre jouait un rôle énorme dans le monde littéraire byzantin tardif. Les bibliophiles faisaient littéralement la chasse aux bons manuscrits, ils les copiaient eux-mêmes, débattaient de la technique de préparation d'un nouveau manuscrit, consacraient beaucoup d'efforts à se procurer un parchemin de bonne qualité pour le manuscrit. Dans une de lettres de Michel Gabras sont conservées de précieuses données sur la façon dont on avait remplacé des parties abîmées d'un manuscrit contenant des oeuvres de Plutarque par du parchemin neuf sur lequel on avait recopié le texte (26). Les philologues byzantins étaient des parfaits connaisseurs de la paléographie et de la codicologie. L'oeuvre des Constantinopolitains Maxime Planudès et son disciple Demetrios Triklinios qui établirent les bases de la critique de texte et de l'introduction de conjectures, était, selon l'opinion du prof. Sevcenko, un travail de toute première classe, même par rapport à nos standards. (27). Une résonnance étonnament contemporaine se dégage des principes de critique interne des textes et de leur citation formulés par Nicèphore Grègoras au cours de sa polémique avec Grégoire Palamas. D'après lui, lors de la citation d'une oeuvre quelle qu'elle soit, il faut toujours se rappeler la bonne règle philologique: Tout d'abord établir l'exactitude du texte, et seulement ensuite comparer les commentaires des extraits; le texte doit se présenter dans sa totalité, et non être interrompu sur une citation à des endroits qui pourraient changer le sens de ce qui est dit; il convient de ne jamais perdre de vue le contexte dans lequel se

24. J. Verpeaux. Nicéphore Choumnos, p. 78.

25. G. Fatouros. Die Briefe des Michael Gabras, voir Motiv-und Sachregister: Handschriften.

26. Ibid., Ep. 252, S. 409.

27. I. Sevcenko. Theodoros Métochites, the Chora and intellectual trends of his time, p. 22; A. Garzia. Sur la production philologique au début du XIVE siécle à Byzance. - Actes du XIVE Congr. Int. des Etudes Byza., Bucarest, t. II, 1975, p. 99-102.

trouve telle ou telle position de l'auteur cité, etc. (28). Le niveau général élevé du dévelopement de la philologie byzantine a été démontré plus tard, dans la cathédrale de Florence, au cours d'une expertise sur l'authenticité de quelques textes patristiques; en qualité d'experts pour l'examen des manuscrits qui contenaient ces textes, on fit précisément appel à des philologues (29).

La nouvelle conception du travail de l'esprit et du rôle de la science dans la vie de la société menèrent à une authentique «renaissance scientifique» (expression de M. le prof. Guilland) dans la période tardive de l'empire byzantin dans lequel, après un temps prolongé de déclin les sciences exactes et les sciences expérimentales furent à nouveau valorisées: les mathématiques et la théorie de la musique liée à celles-ci; l'astronomie, qui n'était pas encore totalement parvenue à se distinguer de l'astrologie; la médecine et ainsi de suite. Ainsi, dans son traité d'arithmétique, Maxime Planudès utilise certaines méthodes de calcul des Hindous et leur emprunte le chiffre zéro, l'introduisant pour la première fois dans l'arithmétique grecque et européenne en géneral (30). La nécessité d'étudier les mathématiques, sans lesquelles ne peuvent exister ni l'astronomie, ni la géométrie, ni la musique, ni l'harmonie a été soulignée par Théodore Métochite, qui, cependant, à la différence de Planudès, recommandait de s'en tenir aux études des Byzantins et «de laisser de côté les théories de Hindous et des autres peuples»; lui-même consacrait une grande attention à l'étude des mathématiques antiques d'Euclyde, de Théodose, d'Apollonios de Perge et de Serenus (31). Barlaam de Calabre, que Nicéphore Grègoras a représénté de façon si peu attrayante dans le dialogue «Florentios» était en réalité l'un des savants les plus profonds et l'un des savants aux connaissances les plus diversifiées, mathématicien de renom, un des fondateurs de l'algèbre contemporaine, qui le premier à Byzance et l'un des premiers pour l'époque de la renaissance en général adapta à l'algèbre la substitution des chiffres par leur désignation sous forme de lettres (32). En tant qu'astronome, Barlaam, bien que connaisseur de Ptolémée et bien qu'il écrivît un traité sur les

28. M. Paparozzi. Appunti per lo studio degli inediti «Antirrhetici posteriores» di Niceforo Gregoras. – Atti della Acc. Naz. dei Lincei, Classe di Sc. mor., storiche e filol., 1974, vol. 28, N 7-12, p. 947.

29. I. P. Medvedev. Expertiza podlinnosti patristiceskih textov na Florentijskom sobore. – Vspomogatelnie istoriceskie disciplini, vol. VIII, Leningrad, 1976, s. 274-285.

30. C. J. Gerhardt. Das Rechenbuch des M. Planudes, Halle, 1865. D'ailleurs, cette opinion ancienne est contestée maintenant, à cause de la découverte d'une arithmétique anonyme de 1252 qui aurait servi pour Planudès de source proncipale, voir K. Vogel. Buchstabenrechnung und indische Ziffern in Byzanz, dans: Akten des XI Int. Byz. Kongr. München, 1960, S. 660-664.

31. R. Guilland. Essai sur Nicéphore Grégoras, l'homme et l'oeuvre. Paris, 1926, p. 71.

32. S. Runciman. The last byzantine Renaissance, p. 68-69; K. Vogel. Byzanz, ein Mittler - auch in der Mathematik - zwischen Ost und West. Moskau, 1971.

éclipses de soleil (33), cédait sans doute le pas à Nicéphore Grègoras qui était le plus remarquable astronome de son temps, s'occupait particulièrement des calculs pascals et proposa même une réforme du calendrier dans l'esprit du futur grégorien. La démarche de Grègoras en ce qui concerne l'étude des sources de l'Antiquité est caractérisée concrètement par lui-même, d'une manière critique et autentiquement scientifique, lorsqu'il dit, parlant des «Harmoniques» de Ptolémée, la chose suivante: «Au cours de très nombreuses années, ce travail a été livré à beaucoup de mauvais copistes. Certains parmi eux ont changé la rédaction, on transformé le texte de l'auteur, l'établissant à contresens; d'autres, à cause de leur ignorance, ont sauté des phrases entières, en consèquence de quoi il est difficile pour le lecteur de concevoir la continuité du raisonement. En plus de cela, des chapitres enties ont été sautés ou perdus. Grâce à un travail obstiné, l'auteur a réussi, avec l'aide de Dieu, à sauver son oeuvre» (34). En effet, quelques chapitres de cette oeuvre, en commençant par le quatorzième, furent soint corrigés, soit entièrement écrits par Nicéphore Grègoras lui-même (35).

Si l'on parle de la renaissance des études d'astronomie dans la période byzantine tardive, il convient de souligner le fait qu'ici aussi (comme dans le cas des mathématiques), le succès fut atteint par l'intermédiaire d'un appel à l'expérience de la science étrangère, dans le cas présent de la science perce. Le médecin de Trébizonde Grégoire Chioniades entreprit dans ce but un voyage en Perse, où il entendit les leçons de célèbres astronomes, se procura un grand nombre de travaux concernant l'astronomie et, rentré à Trébizonde, effectua la traduction de ceux-ci en grec. Selon ses idées, et particulièrement selon les idées de son successeur Jean Abramios on remarque déjà des tentatives de vaincre la tradition orthodoxe ptolémaique en astronomie (36).

Cette ligne de culture, nouvelle pour les Byzantins –l'intérêt des savants byzantins d'assimiler les valeurs culturelles des peuples voisins– témoigne clairement du fait que le type du Byzantin xénophobe fuyant les contacts avec les cercles culturels étrangers, subit un changement considérable aux XIV-XVe siècles. Une orientation tout à fait remarquable vers la littérature occidentale apparaît, orientation qui n'existait pratiquement pas auparavant, la sphère de la littérature traduite des langues latine et italienne s'élargit. Des mérites particuliers, en ce qui concerne l'accueil fait à la littérature latine, reviennent à

33. Barlaam de Séminara. Traités sur les éclipses de soleil de 1333 et 1337. Ed. par Ioseph Mogehet et Anne Tihon avec la collaboration de Daniel Donnet. Louvain, 1977.

34. Nicephori Gregorae Epistulae, N 114, 1.95-102.

35. R. Guilland. Essai sur Nicéphore Grégoras, p. 273.

36. D. Pingree. Gregory Chioniades and Palaeologan Astronomy. - Dumbarton Oaks Papers, 18, 1964, p. 133-160; Idem. The astrological school of John Abramius. - Ibid., 15, 1971, p. 189-215.

nouveau à Maxime Planudès, qui traduisit du latin en grec «Le Songe de Scipion» de Cicéron, «les Métamorphoses» et les «Héros» d'Ovide, la «Guerre des Gaules» de César, le «De Consolatione philosophiae» de Boèce, le traité «Sur la Trinité» d'Augustin, sans doute également les «Satyres» de Juvénal et d'autres oeuvres d'auteurs latins (37). Les traductions des travaux de Thomas d'Aquin jouirent d'une grande popularité; elles occasionnèrent la formation dans la philosophie byzantine, de courants philothomistes et antithomistes (38). A Byzance se faisaient entendre de plus en plus fort les voix qui clamaient la nécessité de vaincre l'antipathie traditionnelle envers les latins, car, comme disait Dèmètrios Kydonès, «La nouvelle Rome doit reconna ître et honorer l'héritage des Romains». Dans son discours 'Ρωμαίοις συμβουλευτικός dans lequel il soutenait que l'aide de l'Occident latin dans la lutte contre les Turcs était, pour les Byzantins, préférable à la reconnaissance d'une coalition des Etats balkaniques orthodoxes, Kydonès développe le thème de la communauté des traditions culturelles et historiques entre l'ancienne et la nouvelle Rome (39). Les savants byzantins commencent à reconna ître de plus en plus l'énorme dommage causé par la politique traditionnelle de mépris envers la culture de l'Occident latin. Ainsi, Joseph Bryennios, natif de Mistra, se plaignait que lui, de même que ses contemporains, ne pouvait étudier la dialectique dans les universités d'Italie, de France ou d'Angleterre (40).

De ce fait, les contacts personnels entre les représentants de la culture byzantine tardive et les représentants de la culture humaniste de la renaissance occidentale se firent beaucoup plus fréquents. D'un côté on remarque le pèlerinage d'humanistes italiens (Guarino, Aurispa, Tortelli, Filelfo, Cyriaque d'Ancône, Barbaro, Niccolo Niccoli et beaucoup d'autres) à Constantinople pour y étudier le grec et la littérature byzantine sous la direction de savants byzantins, et pour y acheter des manuscrits contenant des oeuvres d'auteurs grecs. La visite de Constantinople était considérée à cette époque, selon les paroles d'Enea Silvio Piccolomini, comme le témoignage d'une instruction parfaite (41).

37. H-G. Beck. Besonderheiten der Literatur in der Palaiologenzeit. - In: Art et société à Byzance sous les Paléologues. Venise, 1971, p. 44.

38. S. Papadopoulos. Thomas in Byzanz: Thomas-Rezeption und Thomas-Kritik in Byzanz zwischen 1345 und 1435. — Theologie und Philosophie, 49, 1974, S. 274-304; G. Podskalsky. Theologie und Philosophie in Byzanz: Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischer Geistesgeschichte (14/15. Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung. Munchen, 1977, S. 197 ff.

39. PG, vol. 144, col. 969 B, 977 D, 980 A. cf. R. - J. Loenertz. Lettre de Démétrius Cydonès à Andronic Oenéote, grand juge des Romains (1369-1371). — Revue des Etudes byz., 1971, 29, p. 303-308.

40. A. Guillou. La civilisation byzantine. Paris, 1974, p. 334.

41. Pius II Pope. Opera omnia. Basileae, 1551, p. 681.

D'un autre côté, les Byzantins se mettent à voyager de plus en plus vers l'Occident: certains utilisant leurs déplacements de service pour entrer en contact direct avec les humanistes italiens (par exemple l'ambassadeur et «grand διερμενευτής», c'est à dire le traducteur, connaisseur de la langue latine Nicolas Sigeros qui offrit à Pétrarque un célèbre manuscrit d'Homère) (42); d'autres, comme par exemple Dèmètrios Kydonès, Manuel Chrysoloras et d'autres), invités pour un temps plus ou moins long pour enseigner la langue et la littérature grecques dans les universités et dans les réunions humanistes d'Europe; un troisième groupe afin de s'installer définitivement en Occident, passer au Catholicisme et s'intégrer complètement dans le milieu humaniste d'Europe occidentale (comme par exemple Syméon Atumanos à partir duquel, en réalité, il faut commencer l'histoire de l' «exode», de l'émigration massive des Grecs vers les pays de l'Europe occidentale (43). L'unité psychologique et idéologique des humanistes byzantins et italiens se renforça souvent par des liens étroits de parenté. Par exemple la native de Gènes Manfredina Doria était la femme de Jean Chrysoloras (fils de Manuel Chrysoloras), et ils marièrent leur fille Théodora à un humaniste italien célèbre, Francesco Filelfo -fait qui fut longtemps débattu dans les cercles humanistes italiens (44). Enfin, se manifeste une forme d'union intellectuelle, une sorte de symposium humaniste international en son genre, «le premier congrès philosophique international» ou bien «Le plus important séminaire d'histoire à l'époque de la Renaissance italienne», comme les derniers chercheurs nomment parfois (et, semble-t-il, non sans une part considérable de modernisme), les rencontres des humanistes byzantins et italiens qui ont lieu durant l'hiver 1438-1439 à Florence (45). Bientôt, Théodore de Gaza à Ferrare, Jean Argyropoulos à Florence et à Rome, Dèmètrios Chalchokondyle à Padoue, Florence, Pavie et Milan, Constantin Laskaris à Messine, Marc Mouzouros à Venise et Padoue, Jean Laskaris à Paris, Andronique Kallistos et Georges Hermonimos à Londres, et d'autres encore, déployèrent une activité scientifique pédagogique animée. Avec le départ des savants byzantins, se produisit une sorte de transplantation de l'humanisme byzantin en Occident. Les savants byzantins s'intégrèrent organiquement dans les rangs des humanistes italiens, se mêlèrent à eux, se

42. A. Pertusi. L'Omero inviato al Petrarca da Nicola Sigero ambasciatore e letterato bizantino. - In: Mélanges Eugène Tisserant, III, Città del Vaticano, 1964, p. 113-139.

43. G. Fedalto. Simone Atumano monaco di Studio arcivescovo latino di Tebe secolo XIV. Brescia, 1968.

44. K. M. Setton. The byzantine background to the Italian Renaissance. - In: Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance. London, 1974, I, p. 72.

45. Ibid., p. 71. Fr. Masai, Pléthon, l'Averroisme et le problème religieux. - «Le néoplatonisme», Actes du Colloque International à Royaumont, Paris, 1971, p. 436.

fondirent dans leur milieu, mais, en s'y fondant, marquèrent la culture humaniste italienne de teintes précises, uniques en leur genre, qui leur étaient propres. Venus en Occident en qualité d'enseignants des universités, professeurs de Grec ou propagandistes de l'héritage antique, les savants byzantins apportèrent de ce fait une contribution non négligeable à la Renaissance européenne.

Prenant en compte les réalisations de la science et de la culture byzantines durant les derniers siècles de l'existance byzantine, il ne convient évidemment pas de s'éloigner de la notion contemporaine d'esprit novateur et d'originalité. La culture humaniste du début de la Renaissance est une culture avant tout encyclopédique et rhétorique, dans laquelle était considéré comme réel catalisateur de l'inspiration créatrice la «mimesis» ou imitation des oeuvres des auteurs antiques, l'aspiration consciente à les reproduire, à créer quelque chose d'équivalent (46). L'emprunt était compris comme une création et l'innovation n'était pas considérée digne d'éloges. C'est précisément pourquoi, il convient de remarquer que les Byzantins (comme d'ailleurs leurs confrères humanistes italiens) ne créèrent rien de fondamentalement nouveau dans le domaine de la problématique scientifique et philosophique en comparaison avec les siècles précédents de l'histoire byzantine et avec l'antiquité. L'élément nouveau, celui qui marquait de façon distincte la vie intellectuelle de la période tardive de Byzance, était l'attitude des humanistes byzantins envers l'assimilation de l'héritage antique. En parlant des tendances à la Renaissance dans la culture byzantine tardive, nous avons en vue non pas tant la renaissance de l'Antiquité dans le sens d'un retour à celle-ci après une interruption de la tradition antique, mais plutôt une nouvelle conception de l'héritage antique, du paganisme en tant que système, une transformation de delui-ci comme facteur de la conception, comme facteur de l'idéologie.

Ainsi , les images mythologiques et paiennes, qui à une époque antérieure étaient seulement des topoi de la rhétorique, commencent maintenant à être utilisées dans l'expression de notions fondamentales relatives à la conception du monde, telles que le déterminisme, le libre arbitre, etc. Le thème du destin, l'idée fataliste de l'inconstance de l'existence humaine se mit à s'exprimer avec une force particulière dans la philosophie byzantine, indiquant une déviation de la doctrine de la «providence divine» et invitant à la révision hostile à Dieu

46. H. Hunger. On the Imitation (Mimesis) of Antiquity in Byzantine Literatur. – In: H. Hunger. Byzantinische Grundlagenforschung. London, 1973, XV, p. 13-38. Cf. M. Fuhrmann. Einführung in die antike Dichtungstheorie. Datmstadt, 1973, S. 203. Plus en détail voir I. P. Medvedev. Neue philosophische Ansätze im späten Byzanz. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Bd. 31/2 (=Akten des XVI. Intern. Byzantinistenkongr., 1/2). Wien, 1981, S. 529 ff.

des notions traditionnelles théocratiques. La déese du destin, Τύχη, la seconde dans le Panthéon antique, objet de disputes rhétoriques incessantes dans la Grèce hellénistique – ne cessait d'occuper l'esprit des Byzantins, apparaissait toujours lorsque se déclaraient des périodes de crises sociales, mais c'est seulement dans les derniers siècles de l'existence de Byzance que la Tychè devient chez beaucoup d'auteurs byzantins aux pensées humanistes la force de vie de base, la notion centrale de la philosophie de l'histoire, l'ultime ratio de l'histoire. Telle est la Tychè de Théodore Métochite, qui règne sur le «théâtre universel» de la vie, qui unit tous les hommes par la communauté de leur destin, dans les cha înes de laquelle l'humanité se débat, «comme dans un gigantesque filet à poissons rempli de proies jusqu'aux bords (47); telle elle appara ît aussi chez d'autres auteurs byzantins: Doukas, Laonikos Chalkokondylès, Kritoboulos, Manuel II Paléologue, Jean Chortasmenos et d'autres.

Pour ce qui est de Georges Gémiste Pléthon, le principe de la causalité qui est à la base de ses convictions philosophiques excluait la reconnaissance du hasard dans la nature et dans la société; il apparaît comme le partisan du point de vue selon lequel «tout s'accomplit selon la loi de la nécessité». C'est pourquoi Pléthon produira une étude d'un déterminisme strict sur le conditionnement universel des choses, des phénomènes et des processus, nus cependant par des causes non matérielles, surnaturelles. Cette étude, qu'il a introduite dans le traité «Sur les problèmes au sujet desquels Aristote est en désaccord avec Platon» (48), dans un chapitre particulier (le sixième) du second livre de son traité antichrétien «Les Lois», qu'il intitula également ainsi: «Sur le Destin» (Περί εἱμαρμένης) (49), et dans d'autres oeuvres, représente, selon l'expression d'un chercheur, «le cerveau de toutes les idées de Pléthon» (50). Cependant, éliminant le hasard et postulant la loi de la nécessité universelle et absolue, Pléthon s'efforce de conserver le libre arbitre, proposant dans ce but sa propre notion de la liberté et soulignant que c'était justement à cause d'une conception erronnée de la liberté qu'etait apparue cette contradiction imaginaire. Selon Pléthon, le libre arbitre authentique ne consiste pas à craindre la nécessité universelle et absolue, mais consiste à agir en accord avec elle. Dans ce cas seulement, l'homme est libre et heureux; lorsqu'il agit à l'encontre de la nécessité, il se transforme alors en esclave des impulsions les plus basses de l'âme. Sur le fond, nous avons devant nous une conception de la

47. H. Hunger. Der 'Ηθικός des Theodoros Metochites, S. 152.

48. B. Lagard. Le De diffirentiis de Pléthon d'après l'autographe de la Marcienne. – Byzantion, 43, 1974, p. 312-343.

49. Pléthon. Traité des Lois. Ed. C. Alexandre. Paris, 1858.

50. E. Stephanou. 'Η εἱμαρμένη ἐν τῷ φιλοσοφικῷ συστήματι τοῦ Πλήθωνος. —Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου. 'Εν 'Αθήναις, 1935, σελ. 315.

liberté en tant que nécessité reconnue, bien que sur un plan foncièrement idéaliste. (51).

Naturellement, de telles catégories historico-philolosophiques, comme le libre arbitre, le déterminisme, etc., se rangent difficilement dans les cadres de la spéculation philosophico-religieuse dans laquelle étaient plongés les penseurs byzantins. En réalité le problème du libre arbitre ne se présentait pas à Byzance avec la même acuité que chez certains représentants de la pensée d'Europe occidentale, particulièrement de la pensée athée (52). Le fatalisme était, sans aucun doute, inhérent à la conception du monde de écrivains byzantins, mais il n'était pas quelque chose d'inerte, de passif, c'était un «fatalisme actif», le principe d'activité vitale en était l'essence, et, comme le montre l'histoire, «non seulement il ne gène pas toujours l'activité énergique dans la pratique, mais, au contraire, il a été à des époques connues la base psychologique indispensable d'une telle activité» (53). Un point de vue semblable sur la conduite de l'homme, sur les forces qui commandent au développement de l'existence humaine est justement caractéristique des cercles humanistes d'Occident, en particulier pour des représentants claires et caractéristiques de l'humanisme italien, comme Alberti, Salutati, Filelfo, Ficino et d'autres. L'idée s'est repandue, dans l'historiographie contemporaine, de l'influence directe des idées de Pléthon sur les opinions des humanistes italiens cités relatives au problème du déterminisme, qui trouve son expression dans l'adoption de la doctrine hellénistique de l'«εἱμαρμένη», suivant la question du libre arbitre et du fatalisme (54). Des faits comme la traduction latine découverte récemment du traité de Pléthon «sur l'eimarménè», faite par Jean Sophianos pour Nicolas de Cues (55) peuvent servir de prétexte à cette manière de présenter la question, mais il nous semble qu'il conviendrait de souligner davantage non pas le problème de l'emprunt, mais plutôt cette communauté intellectuelle caractéristique, en ce qui concerne la conception du monde, d'une partie déterminée des représentants de la culture byzantine aux idées humanistes et des humanistes italiens, –communauté qui remontait vers une seule et même source intellectuelle– de l'Antiquité greco-romaine avec, clairement exprimé, son

51. Cf.: Fr. Masai. Pléthon et le platonisme, p. 241.

52. H. Lev. Geschichte der Aufklärung und des Atheismus, Bd. 2/2. Berlin, 1971, S. 156 und passim.

53. G. V. Plechanov. Isbrannie filosofskie proizvedenia. Vol. II, Moskva, 1956, s. 302.

54. N. Badaloni. Discussioni umanistiche su fato e liberta. – Critica storica, 1962, p. 258-294; A. Keller. Two Byzantine Scholars and their reception in Italy; I. Marcilio Ficino and Gemistos Pletho on fate and free will. – Journal of the Warburg and Courtauld Institutes. 20, 1957, p. 363-370.

55. P. O. Kristeller. A latin translation of Gemistos Plethon's De Fato by Johannes dedicated to Nicolas of Cusa. – In: Nicolo Cusano agli Inizi del Mondo Moderno. Firenze, 1970, p. 175-193.

regard pessimiste sur le destin de l'homme. Ce fut seulement la génération suivante d'humanistes italiens (et particulièrement ses représentants célèbres, comme par exemple Pico della Mirandola et Machiavelli) qui parvint dans une certaine mesure à surmonter la tendance fataliste dans la conception du monde humaniste, bien que Pomponazzi demeure tout de même, dirons-nous, un fataliste clairement accusé.

Une fonction particulière dans le processus de sécularisation des idées culturelles fut remplie par le platonisme renaissant qui, sur le font, devint la base philosophique de l'humanisme byzantin, «le capital intellectuel des représentants de la culture byzantine aux idées humanistes» (56). Presque tous les représentants les plus brillants des cercles humanistes byzantins de cette période (par exemple Thomas Magistros, Maxime Planudès, Manuel Moschopoulos, Joseph le philosophe, Théodore Métochite, Nicéphore Grègoras, Georges Gémiste Pléthon, Bessarion de Nicée, Michel Apostolos, Jean Argyropoulos et d'autres), dont chacun avait certainement un cercle plus ou moins large de compagnons d'idées demeurés inconnus, à côté de ceux que nous connaissons, étaient des platoniciens. Sans toute, chez les représentants d'un cercle donné aussi le platonisme était loin d'être homogène. Souvent, chez eux, la passion pour Platon se traduisait par une imitation formelle. En particulier, aux XIV-XVe siècles, dans la littérature humaniste byzantine (de même que dans la culture humaniste italienne de la même époque), on se mit à utiliser largement comme modèle le dialogue de Platon, qui signifiait par lui-même le refus de la méthode tant affectionnée par les Byzantins des questions et réponses, la méthode de l'erotapokrisis («Dialogue entre le riche et le pauvre» d'Alexis Makrembolitès, particulièrement les dialogues «Florentios» et «Philomathès» de Nicéphore Grègoras, le «Dialogue avec le Perse» de Manuel Paléologue et d'autres) (57). Lorsqu'on lit, par exemple, le dialogue de Grègoras «Philomathès», on sent bien l'intonation, les tournures du discours, les petits mots favoris des héros des dialogues de Platon. Un platonisme de ce type était, non sans raison, un objet de moqueries. Nicolas Kabasilas, en particulier, se moquait d'une façon assez spirituelle du «platonisme» de Nicéphore Grègoras, le traitant d' «imitateur de Platon»; Grègoras intitule ses oeuvres, à la manière de Platon, «Dialogues», et y introduit des expressions que l'on rencontre souvent dans les oeuvres de Platon (58).

Dans le même temps on remarque dans les oeuvres de Grègoras un nombre très important d'emprunts au texte et à la pensée de Platon, qui

56. E. Moutsopoulos. Platon et la philosophie byzantine. Actualité et perspectives. – 'Επετ. 'Ετ. Βυζ. Σπουδῶν, 37, 1969/70, p. 79.

57. H. Hunger. Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur, S. 142.

58. A. Garzya. Un Opuscule inédi de Nicolas Cabasilas. – Byzantion, 1956, 24, p. 257, 80-83.

témoignent de sa sérieuse érudition en ce qui concerne les textes de Platon, et également dans le domaine des stratifications néoplatoniciennes de caractère conceptuel. Par exemple, la définition, contenue dans ses «réfutations», de la notion de «Dieu» (... car, existant lui-même comme origine de toute chose et ne disposant de rien avant lui-même, il ne possède rien en quoi il lui convient d'exister, mais puisque il possède tout, il n'existe pas un lieu où il ne serait pas. Or ce qui est dans quelque chose est là où se trouve cette chose, mais pour celui qui n'est pas dans un lieu précis, il n'existe pas d'endroit où il ne serait pas; de sorte que Dieu, qui est partout, est en même temps également dans un lieu déterminé; et, au contraire, étant dans un endroit déterminé, il est en même temps partout») en comparaison avec les raisonnements correspondants de Plotin sur l'Unique (enn. 3, 9, 4) et de Porphyre sur Dieu et l'intellect (Sententiae 31), la nature néoplatonicienne de la divinité de Grègoras appara ît de toute évidence (59). Dans deux autres passages néoplatoniciens de Grègoras, «Sur la vue universelle et indépendante qui se conçoit uniquement par l'esprit» et «Sur la vue qui se remarque selon des caractéristiques fortuites», l'influence de Plotin appara ît sans réserve (60), mais il estimait beaucoup d'autres néoplatoniciens. Grègoras, en particulier, aimait Porphyre; la passion pour les oracles de Chaldée, connus de lui vraissemblablement d'après les «Exégèses» de Psellos, liait Grègoras à l'univers spirituel de celui-ci. On trouve une mention de son commentaire sur le Περί ἐνυπνίων de Synesios, et Grègoras considérait Hermès Trismégiste comme le plus éminent théologien de l'Antiquité (61).

Les humanistes platoniciens byzantins postérieurs s'appuyaient en premier lieu sur les éléments du platonisme qui diluaient des notions opposées à la théologie chrétienne. Chez Pléthon, en particulier, le platonisme réinterprété se posait en qualité d'alternative de la religion officielle et devint la base de la construction d'un nouveau système universel de culte, qu'il opposait aux religions existantes (avant tous à la chrétienté). A la base du système religieux de Pléthon, qu'il nommait «théologie hellénique», se trouve la représentation d'un dieu, supérieur par rapport aux autres natures, qui a créé les autres divinités et les êtres inférieurs –enfants du dieu supérieur «à chacun desquels la théologie hellénique soumet une partie plus ou moins grande de l'Univers et auxquels elle ne permet pas d'être égaux au père, mais seulement semblables à lui... Bien qu'elle les nomme –les enfants de ce dieu– eux-mêmes

59. H.-V. Beyer. Nikephoros Gregoras als Theologe und sein erstes Auftreten gegen die Hesychasten. - Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 20, 1971, S. 171-188.

60. Ibid., S. 183.

61. M. Sicherl. Platonismus und Textüberlieferung. - Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik, 15, 1966, S. 214.

des dieux, elle les nomme en même temps oeuvres de ce dieu parce qu'elle ne désire pas que l'on distingue dans ce dieu la création de la conception, de même que le désir de la nature ou l'activité de l'être. La théologie hellénique distingue, de ce fait, les enfants du dieu supérieur de l'autre nature et divinité moins importantes, car elle ne s'appuie sur rien d'autre que sur l'axiome: si les énergies sont diverses, alors sont diverses également les substances, trouvant la différence la plus importante entre l'énergie de celui qui n'existe que grâce à lui-même et de celui qui existe grâce à un autre» (62). Le Panthéon de dieux créé par l'imagination de Pléthon avec à sa tête le Pantokrator Zeus est un système grand et parfait, une construction du monde supracéleste, où chacun des dieux existe d'une part séparément, et d'autre part s'unissant en un seul». On peut conclure, de l'explication de Pléthon sur l'organisation de la construction du monde, que sa structure est conçue comme explicatio de la divinité supérieure, comme son autodéploiement et son autopropagation infinie comme d'une seule et unique base, comme d'un absolu dans lequel tous les chaînons du tableau ontologique du monde existent à l'origine en un seul, et, en résultat de cet autodéploiement, ils reçoivent l'autonomie et peuvent être distingués les uns des autres. Les représentations de Pléthon sur la structure ontologique du monde sont particulièrement visibles dans son seizième hymne à Zeus: «Reproducteur et tout puissant souverain de toute chose, qui, incluant tout en lui-même réuni et inséparable, émet ensuite hors de lui-même chaque chose en particulier, rendant de cette manière sa création achevée unique et intègre» (63).

Le rationalisme et la manière de raisonner inhérents à la pensée de Pléthon, sa tentative de donner une définition à la divinité, de déceler sa substance concrète (sur ce point Pléthon s'est beaucoup éloigné de l'apophatisme non seulement des Pères de l'Eglise, mais aussi des néoplatoniciens, en particulier de Plotin, qui s'efforçaient de concevoir Dieu par le chemin de la négation, c'est à dire non pas dans ce qu'il est, mais dans ce qu'il n'est pas), privaient ses dieux dans une importante mesure de caractère transcendant et surnaturel. Sur le fond, tout son Panthéon polythéiste se présentait comme un système de pesonnifications, de catégories philosophiques décrivant le monde et séparées les unes des autres selon la méthode de déduction que suivait Pléthon. Pour utiliser la langue de la sémiotique, tout le Panthéon religieux-philosophique de Pléthon se présente comme un système de signes universel, servant à exprimer des propriétés plus génerales et essentielles, des relations et des états de la constuction du monde; tous ceux-ci, différenciés et

62. Pléthon. Traité des Lois, p. 300 sq.

63. Ibid., p. 216.

interdépendants selon un schéma fixé, enfermés dans un groupe de dénominations divines, sont définis selon les dénominations de ce groupe de telle sorte qu'aucun d'entre eux ne peut se passer de la protection de «son» dieu. (64).

On peut se demander avec quel sérieux Pléthon étudia sa réforme du culte religieux; deux oeuvres soigneusement élaborées par lui expriment ce sérieux plus clairement encore que la doctrine elle-même: le calendrier de ce culte, à la base duquel se trouvait le calendrier attique (mais on y trouvait beaucoup de choses nouvelles; en particulier, comme en témoigne Théodore de Gaza, Pléthon n'adopta pas la dénomination attique des mois, les chiffrant simplement dans l'ordre), et la liturgie (65). En ce qui concerne cette dernière, Pléthon élabore (à l'encontre du système compliqué de l'office divin chrétien) les bases d'un «culte simple». Il est vrai que, tout en refusant une des institutions les plus essentielles de l'Eglise, l'institution du clergé régulier, le monachisme, il n'insiste pas sur la suppression du clergé en tant que tel. Dans les «Lois», figurent par exemple les ἱεροκήρυξ et d'autres personnages officiels; dans son mémoire à l'empereur Manuel II Paléologue sont mentionnés également les «hierei», et de plus Pléthon considère comme indispensable «d'accorder une part des ilôtes aux prêtres ayant une fonction ecclesiastique élevée correspondant à la part d'eilôtes revenant à un chef militaire moyen» (66). Cependant, malgré cela, la réforme du culte rabaisse, en fait, à rien le rôle de l'Eglise dans la mesure oû les fonctions d'un ecclesiastique peuvent être remplies par tout homme «qui se distingue par l'age ou par quoi que ce soit d'autre», et pratiquement n'importe quel lieu à ciel ouvert peut servir de temple, si seulement il n'est pas souillé d'excréments humains et de traces de mort» (67). Il faut également remarquer que les tentatives de réaliser pratiquement et dans de larges proportions les situations du programme religieux de Pléthon se terminèrent pour l'un des disciples (Juvenalien), successeur de Plethon, d'une manière tragique: En tant que renégat, il fut soumis à la torture (on lui coupa les mains, la langue et les oreilles), et ensuite il fut condamné à mort et noyé dans la mer (68).

Un indice fondamentalement nouveau des processus très profonds qui se

64. Plus en détail voir I. P. Medvedev. Neue philosophische Ansätze im spaten Byzanz, S. 545-547.

65. M. V. Anastos. Pletho's calendar and liturgy. – Dumbarton Oaks Papers, 4, 1948, p. 183-305.

66. PG. vol 160, col. 832 B.

67. Pléthon. Traité des Lois, p. 230.

68. Gennade Scholarios. Oeuvres complètes. Ed. par Louis Petit. X. A. Siderides, M. Jugis. Vol. IV. Paris, 1935, p. 476-489. Plus en détail voir I. P. Medvedev. Vizantijskij goumanism, s. 32-37.

déroulaient dans la conscience sociale à l'époque tardive de l'empire byzantin était l'apparition d'éléments indiquant une conscience nationale grecque, qui s'exprimait particulièrement clairement dans la réabilitation de la dénomination «Héllènes». Nous savons que ce terme fut utilisé, durant de longs siècles du Moyen Age byzantin, dans un sens foncièrement péjoratif, et fut assimilé à la notion de «paiens». On pouvait désigner du nom d'«Héllène» (et c'est d'ailleurs ce qu'on faisait) aussi bien un Chinois qu'un Arabe, ou un habitant de la Russie pré-chrétienne, de même qu'un philosophe qui montrait un trop grand intérêt pour l'Antiquité du point de vue des autorités ecclésiastiques (comme, par exemple, Michel Psellos au XIe siècle, accusé par le patriarche pour sa passion envers les idées de Platon et des néoplatoniciens) (69). C'est seulement à l'époque de la Renaissance que repara ît la signification ethnique de ce terme, exprimée de manière particulièrement précise à travers les paroles de Georges Gémiste Pléthon: «Nous», dit-il dans son discours adressé à l'empereur Manuel II Paléologue, «Héllènes par notre origine, ce en quoi témoigne notre langue et l'éducation de nos pères» (70). Jean Argyropoulos, dans une de ses lettres à l'empereur Jean VIII, s'adresse à ce dernier comme à «l'empereur de l'Hellade» (71). Tous ces faits ont aussi incité les savants à considérer «la dernière renaissance byzantine» comme, au fond, une «renaissance grecque».

Le caractère particulier du développement d'une conscience sociale dans l'empire de cette période consistait, cependant, dans le fait que la réapparition de la signification ethnique du mot «Héllène» ne signifiait certainement pas la suppression ou le remplacement par ce dernier de l'appellation «Romei» qu'utilisaient les Byzantins pour se désigner eux-mêmes, et que l'idée d'un Empire universel et d'un empereur universel jusqu'à la fin de Byzance, aussi bien dans le domaine de la politique réelle (72), que dans la conception du monde des auteurs byzantins (73). Particulièrement claire à ce propos est la pensée de «reconquête impériale» exprimée dans la lettre de Bessarion adressée à Constantin Paléologue, et dans laquelle Bessarion, louant les succès de Constantin pour la conquête de territoires byzantins dans le Peloponnèse et en Grèce continentale, conseille à

69. S. Runciman. The last byzantine Renaissance, p. 19-22; D. M. Nicol. Byzantium and Greece. Inaugural Lecture in the Koraës chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and Literature, at University of London King's College. Oct. 1971, p. 6-7.

70. PG, vol. 160, col. 821 B.

71. S. P. Lambros. 'Αργυροπούλεια. 'Αθῆναι, 1910, σ. 4-7.

72. I. P. Medvedev. K voprosu o prinzipah vizantijskoj diplomatii nakanune padenija imperii. – Viz. Vremennik, 33, 1972, s. 129-139.

73. H.-G. Beck. Reichsidee und nationale Politik im spatbyzantinischen Staat. – In: Ideen und Realitaeten in Byzans. London, 1972, VI.

ce «nouvel Agèsilas» de se tourner ensuite, avec les Lacédemoniens, vers l'Asie et de reformer l'ancien Empire (74). Le «nationalisme grec» de Pléthon s'accorde du reste fort bien avec la notion d' «Empire romain», et le fait même que ses réformes concernaient le Péloponnèse, et non la totalité de l'empire byzantin, s'explique par son désir d'intéresser d'avantage le gouvernement au Péloponnèse, dont la consolidation, d'après Pléthon, devait être l'étape préliminaire à des nouvelles conquêtes. «Le fait de prendre des mesures pour l'aménagement du Péloponnèse, dit-il, aura une signification importante pour la sécurité et la prospérité de la grande ville» (c'est à dire Constantinople) (75).

Dans le même temps, tout en soulignant les éléments d'«idéologie impériale» dans la conception du monde des Byzantins de cette époque, il faut reconnaître que leur idéal politique n'était pas exactement identique à la doctrine politique traditionnelle byzantine: il avait changé, et cela se reflétait avant tout dans la conception elle-même de l'histoire de l'empire romano-byzantin. Ainsi par exemple Metochite, le premier parmi les écrivains des XIV-XVe siècles, se mit à considérer Byzance non pas comme l'ultime phase dans le schéma historique du monde, ainsi que l'exigeait la tradition canonique, mais comme un des empires soumis à la loi universelle d'apparition et de destruction. «Comme les autres hommes de lettres, il était encore fier de la civilisation byzantine qui incluait en elle la culture grecque antique, car pour lui comme pour les écrivains de l'empire de Nicée, les Byzantins appartenaient à la même race que les Grecs de l'Antiquité. Les doutes quant à la supériorité de la civilisation byzantine apparurent quelques décennies après sa mort» (76). L'idéal de l'empereur - souverain subit également un changement. Déjà, dans la représentation de l'empereur de Métochite, on remarque un effacement du caractère hiératique, l'apparition de traîts personnels, individuels (77). En ce qui concerne le monarque vu par Pléthon, celui-ci n'était en rien un souverain «par la grâce de Dieu». L'empereur était considéré par Pléthon comme un organe dépendant fonctionnellement du pouvoir de l'Etat, intégré organiquement dans la structure de la societé. En fait Pléthon voit la dignité impériale comme une des fonctions (la plus élevée!) dans la structure de l'appareil d'Etat; et, parlant de ces fonctions, il emploie une phraséologie tout à fait caractéristique: «Nous les avons nommés empereurs, chefs militaires et autres dirigeants» (78). Ici, plus d'allusion à

74. S. Lambros. Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, IV. 'Αθῆναι, 1930, p. 36.
75. PG, vol. 160, col. 825 B.
76. I. Sevcenko. Theodore Metochites, the Chora and the intellectual trends of his time, p. 65.
77. H.-G. Beck. Theodoros Metochites: Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert. München, 1952, S. 87.
78. PG, vol. 160, col. 853 A.

l'origine divine du pouvoir impérial. Au contraire, l'empereur de Pléthon reçoit pour ainsi dire le pouvoir de mains de ses sujets, et ce pouvoir lui-même est vu par lui dans l'esprit d'un pacte social. D'après Pléthon, un dirigeant ne peut être monarque que s'il dispose de toutes les qualités «d'un véritable dirigeant»: avant tout il doit choisir pour lui-même non pas des plaisirs vains, comme l'ont fait Alexandre, le fils de Priam, Sardanapal d'Assyrie ou Neron de Rome, mais le chemin de la vertu réelle. Comme exemples dignes d'être imités, Pléthon cite Hèraklès, Lycurgue, Alexandre le Grand et Cyrus. L'équité, la vérité et le bien général, voici la principale loi de l'activité du dirigeant. Il souligne que les intérêts généraux doivent être supérieurs aux intérêts personnels, qu'il s'agisse des intérêts de l'empereur lui-même ou de n'importe quel autre dirigeant. De cette manière, le bien-être du pays et du peuple est assûré par la juste organisation de l'Etat, par «les lois» d'une part, et par la vertu des dirigeants d'autre part. Non seulement des lois justes sont indispensables aux Etats, mais il est important que celles-ci soient efficaces; or elles deviennent efficaces grâce à des dirigeants vertueux» (79). L'idée d'un gouvernement noble et raisonnable, de l'humanité et de la bonté du dirigeant, conditionnée par la tradition platonicienne, devint dominante dans les traités prolixes des écrivains byzantins dans lesquels étaient étudiées et analysées les bases du pouvoir impérial. L'idée fondamentale des oeuvres de ce genre était la représentation de l'empereur comme un philosophe dans la personne duquel s'incarne la symbiose de la philosophie et du pouvoir. Ainsi les penseurs humanistes de la culture byzantine tendaient instinctivement vers un idéal de monarchie éclairée.

La renaissance du genre de politeia à l'intérieur duquel s'insinuait un mouvement «réformateur» à Byzance incluant les conceptions économiques et les idées des humanistes byzantins fit maître un système de vues hautement original, comme l'étude de la meilleure structure d'Etat entreprise par Georges Gémiste Pléthon. Il est vrai que les chapitres de son traité «Les Lois» dans lequel était introduite toute son «économie politique» (à en juger d'après l'intitulé, il s'agissait d'une partie du livre deux et principalement le livre trois de «Lois»), n'ont pas été concervés, cependant la possibilité de s'en faire une idée assez claire existe dans la mesure où nous avons connaissance de ses discours avec des propositions de réformes dans le but de redresser l'économie de l'empire byzantin et d'améliorer le fonctionnement de l'appareil d'Etat (80). L'Etat selon Pléthon est un Etat foncièrement autarcique, isolé de l'économie des autres pays et basé sur l'agriculture, avec, comme dans la politeia de Platon,

79. Ibid., col. 851 CD.
80. Ibid., col. 842-866; Sp. Lambros. Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, IV. 'Αθῆναι, 1930, σελ. 113-135.

une structure sociale composée de trois membres (la classe laborieuse, les détenteurs des moyens de production, l'appareil d'Etat); un Etat dans lequel, suivant les recettes de Platon, les relations monétaires du commerce sont réduites au minimum, la monnaie est liquidée et tous les versements en numéraire sont remplacés par un impôt unique en nature; un Etat dans lequel il n'y a pas de place pour des groupes de population parasites comme, disons, les moines, mais dans lequel le revenu public est distribué selon la loi de la justice sociale (κατά τό δίκαιον), c'est à dire conformément à la contribution réelle qu'apporte à la construction de la richesse publique (qui est toujours considérée par lui comme une richesses foncièrement «matérielle», comme les fruits de la terre, οἱ ἐκ γῆς καρποί, ou, plus largement, comme le résultat du travail de la terre) tel ou tel groupe social de la population. Sur ces représentations de la «politique économique» de Pléthon dictées en gros et dans leur ensemble par la tradition platonicienne, se greffaient chez Pléthon des vues foncièrement médiévales de féodalité au sujet de la propriété privée et de la propriété de l'Etat, mais, dans le même temps, sont exprimées des idées tout à fait progressives pour cette époque sur le travail en tant que source de base de la richesse publique (ce qui est considéré, sans motifs suffisants, par quelques savants comme l'apparition chez Pléthon de la théorie de la valeur du travail) (81), sur les moyens de production (τά τέλη) comme composante indispensable et indépendante dans l'élaboration de la richesse publique, sur la terre comme sphère d'application du travail, comme arène du déroulement du travail, etc. Bien entendu, de même que les expériences politiques vouées à l'échec, de son ma ître à penser, Platon, et de même que les projets d'une «ville idéale» de ses contemporains, les humanistes italiens (82), les projets de Pléthon connurent un total insuccés, du fait qu'ils étaient, en grande partie, un jeu de l'esprit, ludus intellectualis, et qu'ils ignoraient les contitions historiques concrètes dans lesqueles ils se formaient.

Ainsi, le matériel que nous avons examiné témoigne du fait que, dans le for intérieur de la société byzantine tardive cheminait un processus de révision de valeurs spirituelles, de destruction de l'ancien système traditionnel de façons de concevoir, -un processus qui, en fin de compte, se révélait n'être rien d'autre qu'une crise dans la conception du monde chrétienne orthodoxe du Moyen Age. Les XIVe et XVe siècles représentent à Byzance une époque de fermentation confuse des esprits, lorsque les conceptions et les représentations habituelles commencent à se désagréger, mais que les forces progressives de la société ne sont pas encore en mesure de trouver une nouvelle idéologie. Les tendances novatrices trouvèrent sans aucun doute leur expression à Byzance, mais selon une interprétation de caractère exclusivement original, fruit des conditions critiques qui étaient celles de la société byzantine, face à la menace de sa totale disparition.

81. S. P. Spentzas. Αἱ οἰκονομικαὶ καὶ δημοσιονομικαὶ ἀπόψεις τοῦ Πλήθωνος. Ἀθῆναι, 1964, σελ. 47-51.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ ΤΗΣ ΡΕΝΤΙΝΑΣ

ΤΟΥ Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Τό θραῦσμα προέρχεται ἀπό καλυπτήρια πλάκα σαρκοφάγου καί βρέθηκε ἐπάνω στό ἔδαφος, μέσα στόν ἄγριο λόγγο, στή μεσημβρινή πλαγιά, στούς πρόποδες τοῦ κάστρου τῆς Ρεντίνας, στήν περιοχή ἀνάμεσα στούς πύργους Π_5 καί Π_6 (εἰκ. 1, πίν. 1).*

Τό σπάσιμό του, ὅπως διακρίνεται, εἶναι πολύ παλιό, πράγμα πού μᾶς κάνει νά σκεφθοῦμε μαζί μέ ἄλλα δεδομένα ἀπό τήν ἀνασκαφή τοῦ κάστρου, μιά βίαιη καταστροφή. Ἴσως σέ προσεχή ἀνασκαφή ἔχουμε τήν τύχη νά βροῦμε καί τό ἄλλο τμῆμα τῆς πλάκας πού σκέπαζε ἄλλοτε τή βυζαντινή σαρκοφάγο, πού προφανῶς, θά ἦταν τοποθετημένη μέσα σέ ἕναν ἀπό τούς δύο ναούς τοῦ κάστρου καί ὁπωσδήποτε, στόν ἀρχαιότερο, τή βασιλική τῆς κορυφῆς τοῦ κάστρου[1].

Τό ἀνάγλυφο ἔχει σκαλιστεῖ στήν ἐπιφάνεια ἑνός χονδρόκοκκου λευκόφαιου κρυσταλλικοῦ ἀσβεστόλιθου τῆς περιοχῆς. Τό τμῆμα πού σώθηκε ἔχει μέγιστες διαστάσεις: 0,64×0,47 καί πάχος 0,07.

Ἡ βασική ἰδέα αὐτῆς τῆς συνθέσεως εἶναι ἕνας πλοχμός, μιά πλεξίδα[2] (εἰκ. $2_{,1}$). Σέ μιά πιό προχωρημένη μορφή οἱ κρίκοι τῆς ἁλυσίδας διαμορφώνονται τριγωνικά καί ἀρθρώνονται μεταξύ τους[3] (εἰκ. $2_{,3}$).

Σέ μιά ἑπόμενη φάση ἡ ἁλυσίδα αὐτή τραβιέται ἀπό τά πλαίσιά της, φαρδαίνει, ξεχυλώνει ὅπως ἕνα πλεχτό καί μᾶς δίνει περίπου τή μορφή τοῦ σχήματος $2_{,4}$. Σέ περίπτωση ὅπου τό πλᾶτος τῆς ζώνης ἤ τοῦ θωρακίου, αὐξάνεται, οἱ κεντρικοί κρίκοι τῆς ἁλυσίδας παίρνουν ρομβοειδή μορφή, ὅπως τό γνωστό θωράκιο τοῦ Ἁγίου Βιταλίου[4]. Εἶναι, ἐπίσης, δυνατόν, τό

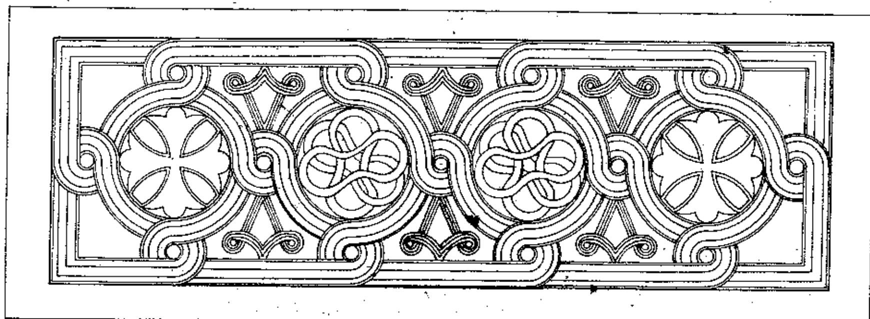
* Βρέθηκε στίς ἀνασκαφές τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Α.Π.Θ. πού διενεργοῦνται ἀπό τό συγγραφέα τοῦ ἄρθρου.

1. Στό δεξιό κάτω τμῆμα διακρίνονται ἴχνη τοῦ σιδερένιου σύνδεσμου πού ἐξασφάλιζε τήν καλυπτήρια πλάκα ἀπό τυμβορυχίες. Ἴσως πρόκειται γιά πλάκα μιᾶς ψευδοσαρκοφάγου ἤ καί καλυπτήρια πλάκα ἑνός τάφου σέ ἀρκοσόλιο.

2. Ἡ πλεξίδα, ἀνάλογα μέ τό πλάτος της εἶναι ἁπλούστερη ἤ συνθετότερη, ὅπως στά κιονόκρανα τοῦ Κοπτικοῦ Μουσείου τοῦ Καΐρου. *O.M. Dalton*, Byzantine Art and Archaeology (Oxford 1911) New York 1961, σ. 33, εἰκ. 18, σ. 115, εἰκ. 68. Κάποτε ἡ ἁλυσίδα φθάνει σέ ὑπερβολικά σύνθετους συνδιασμούς καί μορφές. Πλούσια παραδείγματα ὑπάρχουν σέ θωράκια ἤ καί θραύσματα θωρακίων τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας. *Fulvio Zuliani*, I marmi di San Marco *(Fulvio Zuliani*, I marmi di San Marco. Un studio ed un catalogo della Scultura ornamentale marciana, fino all'XI secolo Alto Medioevo 2), σ. 89, No 91, (9ος αἰ.).

3. Ὅπως σέ παραδείγματα βυζαντινῶν θωρακίων τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου, τοῦ 11ου αἰώνα. *Fulvio Zuliani*, I marmi di San Marco, ὅ.π., σ. 108, No 80, σ. 109, No 80.

4. *O.M. Dalton*, Byzantine Art and Archaeology, ὅ.π., σ. 691, εἰκ. 439.

Εἰκ. 1. Τό θωράκιο τῆς σαρκοφάγου τῆς Ρεντίνας (ἀποκατάσταση τῆς ὀροφῆς).

σύστημα αὐτό τῶν τριγωνικῶν κρίκων, νά περιορίζεται μόνον σέ τέσσερις, σέ περίπτωση ἐλάχιστου μήκους, ὅπως λ.χ. σέ θωράκιο τέμπλου, ὁπότε στό κέντρο σχηματίζεται ρόμβος, τετράγωνο ἤ καί κύκλος[5]. Ὅταν τό μῆκος τῶν πλευρῶν τοῦ ρόμβου ἤ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου εἶναι μεγάλο ἐμφανίζονται ποικίλλες ἀναδιπλώσεις καί κόμβοι στή βασική ταινία πού ἑλίσσεται ὅπως παρατηροῦμε στά ἄφθονα παραδείγματα τῶν βυζαντινῶν θωρακίων τηξ Γλυπτοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου (10ου-11ου αἰ.)[6] ἤ στό θωράκιο τῆς φυάλης τῆς Ἱ. Μονῆς Μεγίστης Λαύρας, στό Ἅγιο Ὄρος[7].

Σέ ἄλλη παραλλαγή, μιά ἐσωτερική πλευρά τῶν τριγωνικῶν κρίκων στρογγυλεύει γιά νά πλαισιώσει μετάλλεια, ὅπως στή δική μας περίπτωση, τῆς σαρκοφάγου τῆς Ρεντίνας (εἰκ. $2,_5$). Σέ περίπτωση μεγαλύτερου ὕψους (ἤ πλάτους) τά μετάλλεια αὐτά πολλαπλασιάζονται καί πρός τίς δύο κατευθύνσεις, ὅπως ἔχουμε ἀπό ἐνωρίς παραδείγματα θωρακίων ἀπό τήν Ἰταλία πού φυλάσσονται στό Victoria and Albert Museum[8], ἤ ἄλλα στή συλλογή βυζαντινῶν ἀναγλύφων τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας[9], ἤ καί στά θωράκια τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Ἀχρίδας[10].

5. *Fulvio Zuliani,* I marmi di San Marco, ὅ.π., σ. 55, No 16 (9ος αἰ.).
6. *Fulvio Zuliani,* I marmi di San Marco, ὅ.π., σ. 97, No 71, σ. 99, No 72, 73, σ. 101.
7. *A. Grabar,* Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle) Paris 1963, πίν. LXIII, 5, σ. 114. Τοῦ *Ἴδιου,* Sculptures byzantines II (Sculptures byzantines du Moyen Age II, XIe-XIVe siècle. Paris 1976) σ. 68, πίν. XXXIX, α, b. Πρβλ. Marija Novickaja. Acta Historiae Artium Hungaricae, t. XXV, Fasc. 1-2, Budapest 1979, σ. 8, εἰκ. 5, 6, σ. 9, εἰκ. 7, 8.
8. *O.N. Dalton,* Byzantine Art and Archaeology, ὅ.π., σ. 698, εἰκ. 445.
9. *Fulvio Zuliani,* I marmi di San Marco, σ. 101, No 74 (τοῦ 829 μ.Χ.), σ. 119, No 98, σ. 123, No 99-101.
10. *Ivanka Nikolajevic - Stojkovic* «Contribution à l'étude de la sculpture byzantine de la Macédoine et de la Serbie», Recueil des travaux de l'Academie Serbe des Sciences. Institut d'études byzantines, No 4, Belgrade 1956, σ. 170 ἑξ., εἰκ. 9-12 καί σπορ. Πρβλ. καί *A. Grabar,* Sculptures byzantines II, σ. 72 καί πίν. XL II, a-c.

Ἡ ἰδέα αὐτή τοῦ πλοχμοῦ, πού πιθανόν προέρχεται ἀπό ὑφαντά (ὑφάσματα[11] ἤ χαλιά), μεταφέρθηκε καί στό ἀνάγλυφο, ὅπως παλιότερα στά ψηφιδωτά δάπεδα, γιά νά δώσει ἕναν πλούσιο κόσμο μορφῶν καί συνδιασμῶν[11α] (πίν. $2,_1$).

Ἐμεῖς θά ἀσχοληθοῦμε μέ ἕνα συγκεκριμένο τύπο τῆς πλούσιας συνδιαστικῆς πού ἀναφέραμε καί πού ἐμφανίζεται στό θραύσμα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ρεντίνας, ὅπου μία ἐσωτερική πλευρά, (ἡ βάση στούς γωνιακούς) ἤ δυό πλευρές τοῦ ἰσοσκελοῦς τριγώνου, στούς ἄλλους, στρογγυλεύεται γιά νά ἀγκαλιάσει τά μετάλλεια (εἰκ. 1).

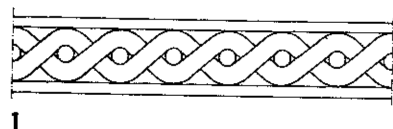
Ἕνα θωράκιο ὅπου τά τρία κεντρικά μετάλλεια περιβάλλονται μέ τό γνωστό πλοχμό ὑπάρχει στή Βενετία καί ἀνήκει στή Συλλογή Zotto-Pluteo (10ος-11ος αἰ.)[12]. Παρόμοιο θέμα μέ ἀξιοσημείωτες ὁμοιότητες μέ αὐτό τῆς σαρκοφάγου τῆς Ρεντίνας, ἐπισημαίνεται σέ γειτονική περιοχή, στίς Σέρρες. Πρόκειται γιά μιά ὀρθογωνική στενόμακρη πλάκα (ὕψος 0,50, μῆκος 1,30) πού σήμερα φυλάσσεται στό Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν (ἀριθ. εὑρετ. ΓΣ 18). Ὁ Θεοχάρης Παζαρᾶς πού τή δημοσίευσε περιγράφει τό κόσμημα ὡς ἑξῆς: «Στήν κύρια ὄψη ἡ πλατιά ταινία τοῦ πλαισίου διαμορφώνεται σέ τριμερή ταινία καί ἐν συνεχείᾳ συμπλέκεται, δημιουργώντας πέντε συνεχόμενους σηρικούς τροχούς, πού ἑνώνονται μεταξύ τους καί μέ τό πλαίσιο μέ κόμβους. Ὁ μεσαῖος τροχός περικλείει ἰσοσκελή σταυρό, οἱ ἀμέσως ἑπόμενοι ἀστερόμορφα κοσμήματα (ἑξάκτινο καί ὀκτάκτινο) καί οἱ ἀκραῖοι πυροστροβίλους»[13]. Τό ἀνάγλυφο τῆς σαρκοφάγου τῶν Σερρῶν ἔχει πολλά κοινά γνωρίσματα μέ αὐτό τῆς Ρεντίνας καί ὡς πρός τή χάραξη τοῦ θέματος καί ὡς πρός τόν πλασμό τοῦ ἀναγλύφου, πού ὁ Παζαρᾶς χρονολογεῖ στό πρῶτο

11. Ὅπως βλέπουμε σέ μεταξωτό ὕφασμα τοῦ 8ου αἰώνα. *David Talbot Rice,* Art of the Byzantine Era. London 1963, σ. 72, εἰκ. 60. Πλοχμό ἀλυσιδωτό, πολυσύνθετο, παρόμοιο ἀκριβῶς ὅπως αὐτοί πού εἰκονίζονται σέ θωράκια εἰκονοστασίων ἤ σαρκοφάγους βλέπουμε σέ μικρογραφία τοῦ κώδικα Διοσκουρίδη (MATERIA MEDICA), τοῦ 512 τῆς ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης *Viktor Lazarev.* Storia della pittura bizantina 1967, εἰκ. 41. Κύκλους μέσα σέ ρόμβους καί πλοχμούς βλέπουμε νά ἀπεικονίζονται στό χιτώνα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, σέ ψηφιδωτό τοῦ 10ο αἰώνα στήν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (Victor Lazarev, ὅ.π., εἰκ. 160).

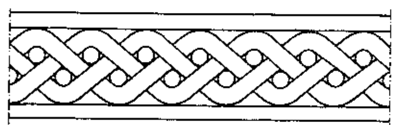
11α. Ὅπως, στό δάπεδο μέ τά πλούσια μαρμαροθετήματα στό κεντρικό κλίτος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Στουδίου. *Semavi Eyice,* «Les basiliques byzantines d'Istanbule», XXVI Corso di Cultura sull' Arta Ravennate e bizantina. Ravenna, 6/18 maggio 1979, σ. 104, εἰκ. 4.

12. *Fulvio Zuliani,* I marmi di San Marco, ὅ.π., σ. 96, 172, εἰκ. XLIII.

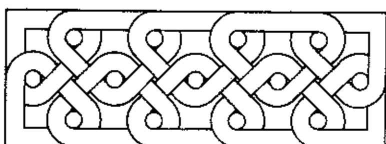
13. *Θεοχάρης Παζαρᾶς,* Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι (= Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καί ἐπιτάφιες πλάκες τῆς μέσης καί ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στήν Ἑλλάδα). Θεσσαλονίκη 1984, σ. 32, πίν. 5.

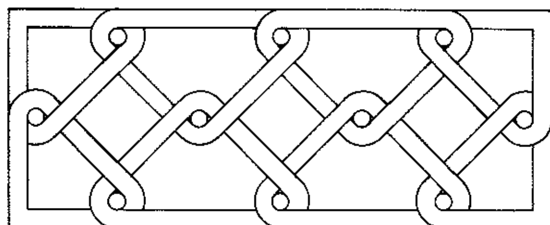
1

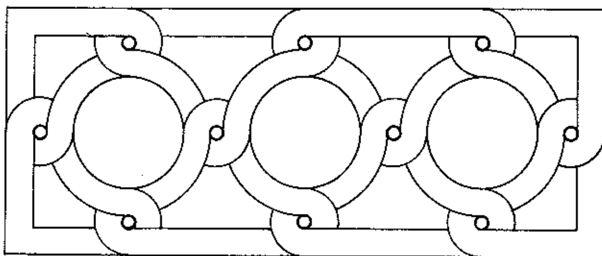
2

3

4

5

Εἰκ. 2. Σχηματική ἀνάλυση τῆς ἐξελίξεως τοῦ «πλοχμοῦ».

μισό τοῦ 11ου αἰώνα, μέ βάση τίς ὁμοιότητές του μέ τά γνωστά θωράκια τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου[14], μέ ἄλλα θωράκια στό ναό τοῦ Σωτῆρος στό Černigov, πού χρονολογεῖται στά 1038-1041[15] καθώς καί μέ θωράκια καί πεσίσκους τοῦ εἰκονοστασίου τῆς Ἁγίας Σοφίας στήν Ἀχρίδα, πού γνωρίζουμε ὅτι ἀνακατασκευάστηκε γύρω στά 1025[16].

Μέσα στό ἕνα μετάλλειο τοῦ θραύσματος τῆς σαρκοφάγου τῆς Ρεντίνας ἔχει χαραχτεῖ ἰσοσκελής σταυρός μέ πλατυσμένες τίς ἄκρες τῶν κεραιῶν του, μέ ἕνα στοιχειῶδες σύστημα πού προκύπτει ἀπό τή χάραξη μέ διαβήτη ἀντίνωτων κύκλων πού ἐφάπτονται σταυρωτά, στό σημεῖο τοῦ κέντρου τοῦ κύκλου (σταυρός τύπου Μάλτας) (εἰκ. 1, πίν. 1).

Ἡ μορφή αὐτή τοῦ σταυροῦ μέ τίς πλατυσμένες στίς ἄκρες κεραῖες, μέ τήν τριμερή διαμόρφωση (τρίφυλλες ἀπολήξεις) πρωτοεμφανίζεται ἀρκετά ἐνωρίς. Τό παράδειγμα τῆς σαρκοφάγου στούς Ἀέρηδες (Ρωμαϊκή Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν) ὁ Otto Feld χρονολογεῖ μέ ἐπιφύλαξη στόν 10ο αἰώνα[17] καί ὁ Παζαρᾶς γενικά στόν 10ο-11ο αἰώνα[18]. Ἀντίστοιχο σταυρό, ἐγγεγραμμένο μέσα σέ κύκλο, σέ ὑπέρθυρο τῆς Β. ἐξωτερικῆς θύρας στό ναό τῆς Σουβάλας ἡ Χαρ. Μπάρλα, χρονολογεῖ, ὑπερβολικά πρώϊμα ὅμως, στά μέσα τοῦ 7ου αἰώνα[19].

Ἕνας ἄλλος πάλι παρόμοιος σταυρός ἐγγεγραμμένος σέ κύκλο σφιχταγκαλιασμένο μέ πολυσύνθετους πλοχμούς ἀπεικονίζεται σέ θωράκιο στό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κοντά στό Μπρίκι τῆς Μάνης καί ὁ Ν. Δρανδάκης χρονολογεῖ τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα[20]. Στό ναό, ἐπίσης, τοῦ Ἁγίου Φιλίππου τῆς Κουνιώτικης Πούλας, σέ θωράκιο τέμπλου ἀπεικονίζεται στο

---

14. *A. Grabar,* Sculptures byzantines II, σ. 8, No 76, σ. 84, πίν. LIX, 6.

15. *A. Grabar,* ὅ.π., σ. 85, No 76, πίν. LX.

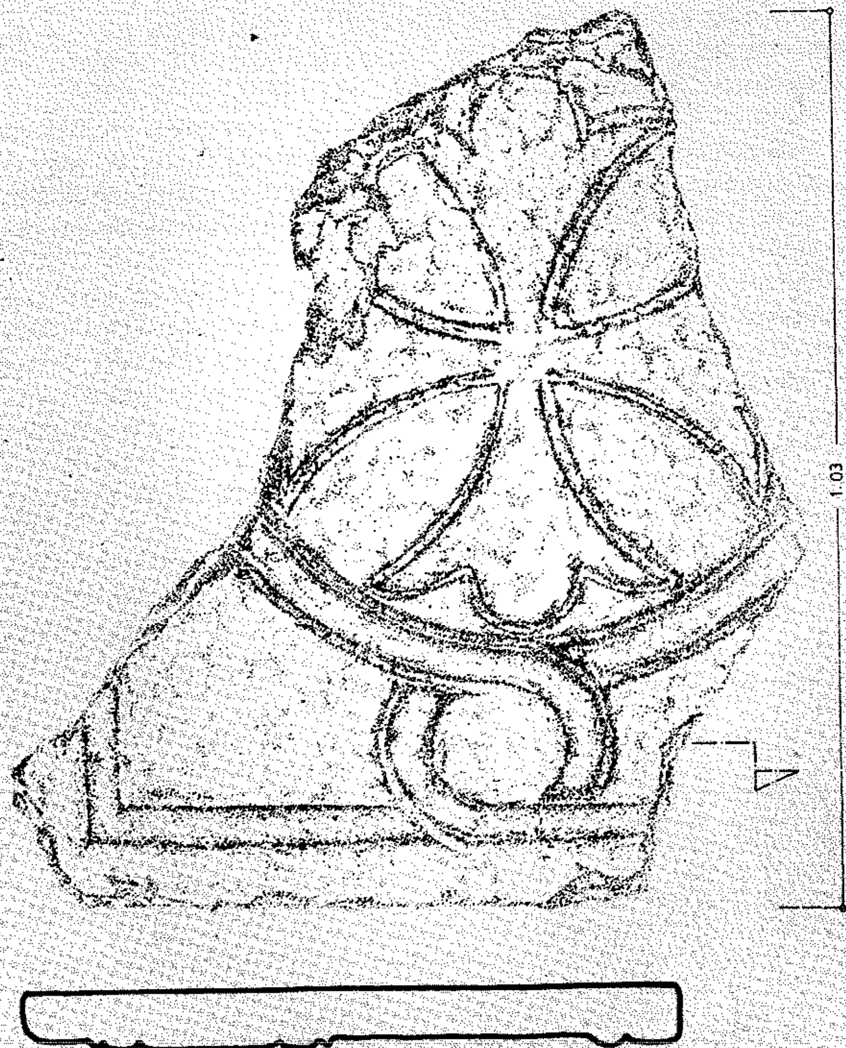
16. *A. Grabar,* ὅ.π., σ. 71, No 69, πίν. XLI, b, d καί πίν. XLII, καί *Παζαρᾶς,* ὅ.π., σ. 220.

17. Πρβλ. *Otto Feld,* «Mittelbyzantinische Sarkophage», R.Q. (Römische Quartalschrift), τ. 65, 1970, σ. 159, πίν. 5a (σαρκοφάγος στή Ρωμαϊκή Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν).

18. *Θεοχάρης Παζαρᾶς,* Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὅ.π., σ. 78, 215 ἑξ. πίν. 55 Πρβλ. καί ἀντίστοιχους σταυρούς μέσα σέ κύκλο στή Συλλογή τοῦ βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἀρ. εὑρετ. 510, 578.

19. *Χαρ. Μπάρλα,* «Ὁ βυζαντινός ναός τῆς Σουβάλας», Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, τ. Δ΄, Ἀθῆναι 1967-68, σ. 310, εἰκ. 4, πίν. CIa, σ. 328. Ἐπιφυλάξεις γιά τή χρονολόγηση τῶν ἀναγλύφων τοῦ ναοῦ τῆς Σουβάλας ἔχει ἐκφράσει καί ὁ Χαράλ. Μπούρας, στή μελέτη του «Βυζαντινές Ἀναγεννήσεις καί ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ 11ου καί 12ου αἰώνα» (Δ.Χ.Α.Ε. = Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περίοδος Δ΄, τ. Ε΄, 1969, σ. 270, ὑποσ. 137): «Πλεῖστες ἐνδείξεις πείθουν τόν γράφοντα ὅτι ὁ ναός τῆς Σουβάλας θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ στόν 12ο ἤ τόν 13ο αἰώνα. Χρονολογική παρανόηση δέν εἶναι ἀδικαιολόγητη γιατί πολλά στοιχεῖα, τόσο στόν 8ο ὅσο καί στόν 12ο αἰώνα μιμοῦνται κοινά ἀρχαιότερα πρότυπα».

20. *Ν.Β. Δρανδάκης,* «Νικήτας Μαρμαρᾶς», Δωδώνη τ. Α΄, Ἰωάννινα 1972, σ. 30 ἑξ. 32, πίν. IX, α.

Εἰκ. 3. Θραῦσμα θωρακίου στό Μουσεῖο τῆς Ροτόντας· Θεσσαλονίκη.

κέντρο, μέσα σέ κύκλο, παρόμοιος σταυρός, πού χρονολογεῖται, ἀπό ἐπιγραφή στό 1074[21].

Δύο ἄλλοι παρόμοιοι σταυροί, πού ἐγγράφονται σέ μικρότερους κύκλους, συμμετρικά καί πού πλαισιώνουν στό κέντρο κυρίαρχο σταυρό μέ ἀγκυρωτές ἄκρες σέ σαρκοφάγο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας (ἀρ. εὕρετ. 1451), χρονολογοῦνται στόν 11ο αἰώνα[22].

Στόν ἴδιο αἰώνα ἐπίσης χρονολογεῖται καί ἀνάγλυφη πλάκα τῆς Μονῆς τῶν Ἁγίων Πάντων ἤ Ὁμολογητῶν πιθανότατα ἀπό σαρκοφάγο (0,61× 1,96)[23]. Στήν ὄψη τῆς πλάκας, δύο σταυροί, τοῦ τύπου πού ἐξετάζουμε, ἐγγεγραμμένοι σέ κύκλους, πού τους πλαισιώνουν τετράγωνα, βρίσκονται συμμετρικά σέ κεντρικό διάχωρο μέ σταυρό[24].

Σέ θραύσμα θωρακίου τῆς Συλλογῆς τῆς Ροτόντας εἰκονίζεται σταυρός τῆς Μάλτας πού ἐγγράφεται σέ κύκλο ὁ ὁποῖος συνδέεται μέ πλοχμό, μέ τό πλαίσιο (εἰκ. 3, πίν. $3,_1$).

Στό τρίτο ἤ τό τέταρτο τοῦ 11ου αἰώνα χρονολογεῖ ὁ Ν. Δρανδάκης θωράκιο, μέ σταυρό τοῦ τύπου πού ἐξετάζουμε, σέ θωράκιο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στόν Κοῦνο τῆς Μάνης[25]. Σέ ἕνα θραύσμα θωρακίου ἀπό τά Δίδυμα, μέσα σέ κύκλο εἰκονίζεται σταυρός τῆς Μάλτας, πού ὁ Peschlow χρονολογεῖ στόν 11ο-12ο αἰώνα[26]. Σέ ἀνάγλυφο ἐπίσης τοῦ Ὁσίου Μελετίου εἰκονίζεται σταυρός τοῦ τύπου αὐτοῦ μέσα σέ πλοχμό. Τά ἀνάγλυφα τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ὁ Ὀρλάνδος χρονολογεῖ στόν 12ο αἰώνα[27] καί ὁ Α. Grabar, γύρω στό 1100 (εἰκ. $2,_2$)[28]. Ἀντίστοιχος σταυρός, μέσα σέ κύκλο, σέ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο, στόν Ἅγιο Ἐλευθέριο (Γοργοεπήκοο), ὁ Grabar χρονολογεῖ γύρω στό 1200[29].

---

21. *Ν.Β. Δρανδάκης*, «Ἄγνωστα γλυπτά τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στό μαρμαρᾶ Νικήτα ἤ στό Ἐργαστήρι του», Δ.Χ.Α.Ε. περίοδ. Δ΄, τ. Η΄, 1975-76, σ. 20, 27, 28, πίν. 6.

22. *Θεοχάρης Παζαρᾶς*, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὅ.π., σ. 81, πίν. 60α, σ. 227.

23. *Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδος*, Ε.Μ.Μ.Ε. (= Εὑρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος) τ. Γ΄, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 129, εἰκ. 163.

24. *Θεοχάρης Παζαρᾶς*, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὅ.π., σ. 79, πίν. 57, σ. 228.

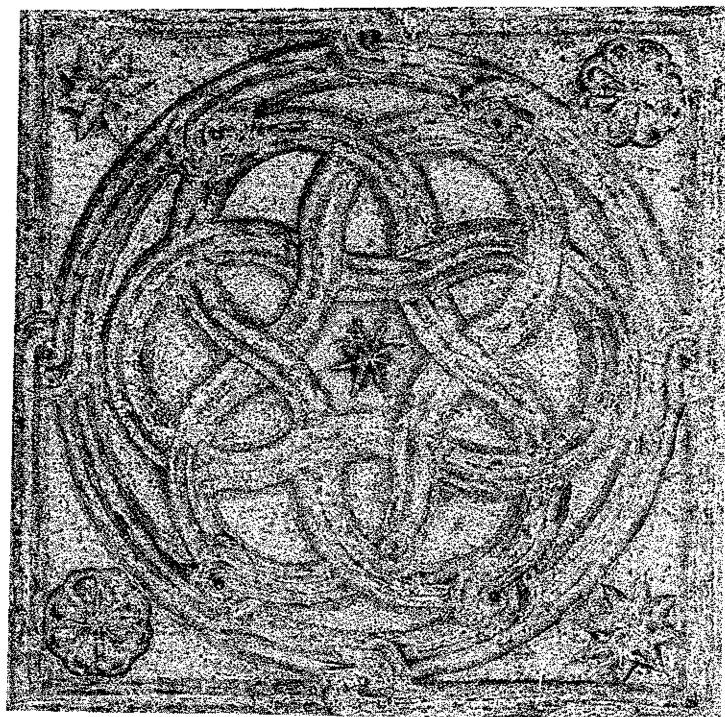
25. *Ν.Β. Δρανδάκης*, «Ἄγνωστα γλυπτά τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στό μαρμαρά Νικήτα ἤ στό Ἐργαστήρι του», Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ΄, τ. Η΄, 1975-76, σ. 23, πίν. 13,α. Πρβλ. καί ἄλλο ἐντοιχισμένο στό ναό τοῦ Προδρόμου στά Κέρια τῆς Μάνης (πίν. $3,_2$).

26. *Urs Peschlow*, «Byzantinische Plastik in Didyma», Deutsches Archäologisches Institut. Istanbuler Mitteilungen. t. 25, 1975, σ. 233, πίν. 47.

27. *Ἀναστ. Ὀρλάνδος*, «Ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου καί τά παραλαύρια αὐτῆς», Α.Β.Μ.Ε. (= Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος), τ. Ε΄, 1939-40, σ. 98, 105, εἰκ. 49, 52.

28. *A. Grabar*, Sculptures byzantines II, σ. 102, πίν. LXXVI, c.

29. *A. Grabar*, Sculptures byzantines II, σ. 96, πίν. LXVI, a.

Εἰκ. 4. Θωράκιο τέμπλου, Μουσεῖο μονῆς ʽΟσίου Λουκᾶ.

ʽΗ χάραξη ὅμως τοῦ ἀνάγλυφου σταυροῦ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ρεντίνας μοιάζει ἰδιαίτερα μέ τήν ἀντίστοιχη χάραξη καί τή μορφολογία τοῦ σταυροῦ πού κοσμεῖ τήν ὄψη ὀρθογώνιας πλάκας τῆς Κρύπτης τοῦ ʽΑγίου Δημητρίου[30]. ʽΗ πλάκα αὐτή μοιάζει καί ὡς πρός τίς διαστάσεις καί ὡς πρός τόν πλασμό ἀλλά καί τόν γενικό διάκοσμο πολύ μέ τήν πλάκα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ρεντίνας[31].

Αὐτό ὅμως πού ἔχει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι ὁ τρόπος τῆς χαράξεως τῆς μορφῆς τοῦ σταυροῦ μέ διαβήτη. ʽΟ Παζαρᾶς πού μελέτησε τό ἀνάγλυφο αὐτό, τό χρονολογεῖ στόν 11ο αἰώνα[32] καί ἐπισημαίνει τίς ὁμοιότητές του μέ τή γνωστή σαρκοφάγο τῆς πριγκίπισσας ῎Ολγας στό Κίεβο, πού χρονολογεῖται στό πρῶτο μισό τοῦ 11ου αἰώνα[33].

Θά ἤθελα ὅμως νά ἐπισημάνω καί ἕνα ἄλλο ἰδιόρρυθμο διακοσμητικό στοιχεῖο στήν πλάκα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ρεντίνας. Πρόκειται γιά τήν ταινία πού φυτρώνει ἀπό τόν κόμβο πού ἑνώνει τούς δύο κύκλους (πίν. 1) καί πού ἡ τεχνική της καί τό ὕφος τῆς χαράξεώς της ἀπαντιέται συνήθως σέ ἀνάγλυφα χρονολογημένα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰώνα, ὅπως στή μορφή καί τόν τρόπο χάραξης σταυροῦ σέ ἐπίκρανο πεσσίσκου στό διακονικό τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Λιβός (Fenari Isa Camii) στήν Κωνσταντινούπολη (913 μ.Χ.), ὅπου ἡ μορφή τοῦ σταυροῦ σχηματίζεται μέ ταινία πού ἑλίσσεται μέ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως καί στή σαρκοφάγο τῆς Ρεντίνας[34], ἤ μέ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο σέ ὑπέρθυρο, στό παρεκκλήσι Zen τοῦ ʽΑγίου Μάρκου καί πού προέρχεται ἀπό κοσμήτη βυζαντινοῦ εἰκονοστασίου, τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰώνα. ʽΟ κοσμήτης ἔχει στήν ὄψη του, κάτω ἀπό τόξα πού τά στηρίζουν δίδυμα κολονάκια, σχηματοποιημένα φυτά (προφανῶς τό δέντρο τῆς ζωῆς) καί μέσα σέ πλοχμούς πού δημιουργοῦν κύκλους, ἄλλα ἀνθέμια. Οἱ μορφές τῶν φυτῶν καί ἰδιαίτερα οἱ ταινίες μοιάζουν μέ γνωστούς κοσμῆτες ἀπό τήν ῎Εφεσσο, τοῦ τέλους τοῦ 10ου ἤ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰώνα) καθώς καί μέ τόν γλυπτό διάκοσμο στό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Λιβός. ʽΟ Fulvio Zuliani,

30. *Γ. καί Μαρ. Σωτηρίου,* ʽΗ βασιλική τοῦ ʽΑγίου Δημητρίου. Θεσσαλονίκη. ᾿Εν ᾿Αθήναις 1952, πίν. 50, εἰκ. δ.

31. Οἱ *Γ. καί Μαρ. Σωτηρίου,* (ʽΗ βασιλική τοῦ ʽΑγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη, ὅ.π., σ. 184) περιγράφουν ἔτσι τήν πλάκα: «ἀνάγλυφον προερχόμενον ἐκ τῆς καλυπτηρίου στενωτέρας πλακός σαρκοφάγου σωζ. μῆκος 0,78, πλατ. 0,55 κοσμεῖται διά συμπλεκομένων κύκλων ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας, περικλειόντων σταυρούς καί πλοχμούς».

32. *Θεοχάρης Παζαρᾶς,* ᾿Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, ὅ.π., σ. 55, πίν. 25α, σ. 220.

33. *Otto Feld,* ὅ.π. R.Q., σ. 173. *A. Grabar,* Sculptures byzantines II, σ. 86, πίν. LVIII b.

34. *Theodore Macridy,* with contribution by *Arthur H.S. Megaw, Cyril Mango,* and *Ernest J. W. Hawkins,* «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul», D.O.P. (Dumbarton Oaks Papers). 18, 1964, σ. 256, εἰκ. 59.

χρονολογεῖ τό γλυπτό αὐτό στό τέλος τοῦ 10ου αἰώνα[35]. Τό ἄλλο μετάλλειο κοσμεῖ ἕνα πλέγμα ἀπό τρεῖς διασταυρούμενους λημνίσκους[35α]. Ὁ λημνίσκος, θεώρησαν πολλοί, ὅτι ἔχει ἰουδαϊκή καταγωγή. Στήν οὐσία πρόκειται γιά ἕνα θέμα πού χρησιμοποιήθηκε καί ἀπό τήν ἰουδαϊκή ὅσο καί ἀπό τή βυζαντινή τέχνη[36]. Στά πλαίσια ὅμως τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας, τοῦ ἀποδόθηκαν καί ἀποτροπαϊκές ἰδιότητες[37].

Ἀπό ὅσο τοὐλάχιστον μπορέσαμε νά προσδιορίσουμε, ἡ μορφή τοῦ λημνίσκου, στόν τύπο πού ἐξετάζουμε, ἐμφανίστηκε στόν 10ο αἰώνα καί μάλιστα κατά τά τέλη του. Ἕνα ἀπό τά ἀρχαιότερα παραδείγματα εἶναι αὐτό πού κοσμεῖ ἀνάγλυφα βυζαντινοῦ ναοῦ στή Σεβάστεια τῆς Φρυγίας πού ἀποκάλυψαν οἱ ἀνασκαφές τοῦ Nezih Firatli[38]. Ὁ Otto Meinardus δημοσιεύει δύο γλυπτά πού κοσμοῦνται μέ λημνίσκους· τό ἕνα πιστεύει ὅτι προέρχεται ἀπό τόν Παρθενώνα ὅταν εἶχε μετατραπεῖ σέ χριστιανική βασιλική[39] καί τό ἄλλο ἀπό τό εἰκονοστάσιο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στήν Ἔφεσσο[40].

Τυπική μορφή πλοχμῶν μέ λημνίσκους ἀπεικονίζονται στά θωράκια τοῦ τέμπλου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδας[41] πού χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα (1011)[42] (εἰκ. 4, πίν. $4,_1$). Στήν ἴδια ἐποχή χρονολογεῖται καί ὁ πλοχμός μέ λημνίσκο πού κοσμεῖ ἐπιστήλιο τοῦ τέμπλου στό ὁμώνυμο Μετόχι τῆς Μονῆς στό Ἀλιβέρι τῆς Εὔβοιας (1014)[43].

Σέ θωράκιο ἐπίσης τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Ἁγίας Ἀπολλωνίας στή Βενετία, ἀπεικονίζεται πλοχμός μέ τρεῖς λημνίσκους, ὅμοιους στή χάραξη

35. *Fulvio Zuliani,* I Marmi di San Marco, ὅ.π., σ. 133, 107, 134, 135.

35α. Πρβλ. *Ἡσύχιο,* Λεξικόν· «λημνίσκους τάς ταινίας Συρακούσιοι».

36. *Otto F. A. Meinardus,* «The Hexagram of the Magen David in Byzantine Art», Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ΄, τ. Η΄, 1975-76, σ. 97-100.

37. *Θεοχάρης Παζαρᾶς,* Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὅ.π., σ. 177.

38. «Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie», C. A. (Cahiers Archéologiques), XIX 1969, σ. 163, εἰκ. 26, σ. 166, εἰκ. 31. Πρβλ. καί τόν πλοχμό τῶν λημνίσκων σέ ὑπερβολικό ἔξεργο ἀνάγλυφο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ἀρ. εὑρετ. 4055). *Semavi Eyice,* Bizans Devrinde Bogaziçi, Istanbul 1976, σ. 159, εἰκ. 87.

39. *Otto F.A. Meinardus,* ὅ.π., Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ΄, τ. Η΄, σ. 100, πίν. 52α.

40. *Otto F.A. Meinardus,* ὅ.π., πίν. 52,β.

41. *Εὐστ. Γ. Στίκας,* Τό Οἰκοδομικόν Χρονικόν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. Ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 236, εἰκ. 122, πίν. 103. Πρβλ. *O.F.A. Meinardus,* Δ.Χ.Α.Ε., περιοδ. Δ΄, τ. Η΄, 1975-76, πίν. 53α.

42. *Manolis Chadzidakis,* «A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc» C.A. (= Cahiers Archélogiques) XIX, 1969, σ. 127 ἑξ. *Τοῦ ἴδιου* «Précisions sur le fondateur de Saint-Luc», C.A., XXII, 1972, σ. 87-88, Τοῦ *Ἴδιου* «Περί μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ νεώτερα», Ἑλληνικά, τ. 25, 1972, σ. 298-313. *Théano Chatzidakis,* «Particularités iconographiques du décor peint des chapelles occidentales de Saint-Luc en Phocide» C.A., XXII, 1972 σ. 89-90.

43. *Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδος,* Α.Β.Μ.Ε., τ. Ζ΄, 1951, σ. 131 ἑξ. σ. 133, εἰκ. 2, σ. 143.

μέ τούς ἀντίστοιχους των θωρακίων τῶν τέμπλων τῆς βασιλικῆς τοῦ Πρωτάτου καί τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, πού ὁ Fulvio Zuliani, χρονολογεῖ στόν 11ο αἰώνα[44]. Στό βαπτιστήριο, ἐπίσης τοῦ Ἁγίου Μάρκου, σέ πλουσιώτατο σέ πλοχμούς καί κόμβους θωράκιο, τοῦ 11ου αἰώνα, εἰκονίζεται στό κέντρο πλοχμός λημνίσκων μέσα σέ κύκλο[45].

Δυό θαυμάσια συμπλέγματα τριῶν λημνίσκων διακοσμοῦν ὅπως εἴδαμε τά θωράκια τοῦ μαρμάρινου τέμπλου τοῦ Ὁσίου Λουκά[46] (εἰκ. 4, πίν. $4,_1$) πού θά μποροῦσε νά χρονολογηθεῖ μαζί μέ τό ναό, στά τελευταῖα δηλαδή χρόνια τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 11ου αἰώνα[47]. Παρόμοιο σύμπλεγμα κοσμεῖ «τό πρός βορράν θωράκιον τοῦ μέσου τμήματος τοῦ τέμπλου», τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν[48] πού ὁ Ὀρλάνδος θεωρεῖ σύγχρονο τοῦ ναοῦ καί τό χρονολογεῖ στόν 10ο αἰώνα[49].

Στήν Ἁγία Τριάδα, ἐπίσης, τοῦ κτήματος Κριεζώτη στά Ψαχνά τῆς Εὔβοιας ἐπισημαίνονται πλοχμοί λημνίσκων σέ κόσμημα τῆς κάτω ἐπιφάνειας τοῦ κοσμήτη τοῦ εἰκονοστασίου. Ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος χρονολογεῖ τό ναό καί τό τέμπλο του μεταξύ τῶν ἐτῶν 1050-1150[50]. Ὁ Grabar ἐπισημαίνει ὁμοιότητες ἀνάμεσα στά γλυπτά τῆς Ἁγίας Τριάδας καί ἐκεῖνα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά καί τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ τῆς Παναγίας[51] καί συμφωνεῖ τελικά μέ τήν προτεινόμενη χρονολογία ἀπό τόν Ὀρλάνδο.

Παρόμοιους πλοχμούς λημνίσκων συναντοῦμε καί στά ὑπερβολικά πολυσύνθετα θωράκια τῶν ὑπερώων τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου[52] πού ὁ Grabar θεωρεῖ ὅτι ἐμφανίζουν μεγάλες ὁμοιότητες μέ ἀντίστοιχα τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (1011) καί τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (1063-1094) καί πού χρονολογοῦνται τό 1037[53]. Λημνίσκοι ὅμως σέ πλοχμό ἀπαντῶνται καί στήν

44. *Fulvio Zuliani,* I marmi di San Marco, σ. 114, ἄ.ἀ. 90, σ. 115.

45. *Fulvio Zuliani,* I marmi di San Marco ὅ.π., σ. 100, 101. Πρβλ. καί ἀντίστοιχο θωράκιο μέ ἔντονα ἔξεργο ἀνάγλυφο, μέ διάτρυτα φόντα ἀνάμεσα στίς ταινίες τοῦ πλοχμοῦ τῶν λημνίσκων, σ. 102, 103, πού ὁ Zuliani, χρονολογεῖ στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα.

46. *R.N. Schultz - S.H. Barnsley,* The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis. London 1901, πίν. 22, 23.

47. *Εὐστάθιος Στίκας,* Τό Οἰκοδομικόν Χρονικόν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκῖδος, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 17.

48. *Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδος,* «Τό μαρμάρινον τέμπλον τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν», Ε.Ε.Β.Σ., (= Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν), τ. ΚΓ΄, Ἀθῆναι 1953, σ. 85, εἰκ. 1, σ. 87, εἰκ. 2.

49. *Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος,* Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΚΓ΄, σ. 90.

50. *Ἀναστ. Ὀρλάνδος,* Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε΄, 1, 1939-40, εἰκ. 3, 5, 13, 14, 15.

51. *André Grabar,* Sculptures byzantines II, Paris 1976, σ. 65, πίν. XXXVIIIe.

52. *V. G. Putsko,* «Slate reliefs in the Sophia of Kiev Cathedral»(= Sovetskajia Arkheologija (Akademija Nauk SSSR) 1, Moskva 1984, s. 218, ill. 1, s. 219.

53. *A. Grabar,* Sculptures byzantines II, σ. 84, πίν. LIX a.

Εἰκ. 5. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στήν Ἐπισκοπή Ἄνω Βόλου.

σαμαρωτή κάλυψη μιᾶς σαρκοφάγου στόν ἴδιο ναό[54] καί σέ πλάκα ἄλλης σαρκοφάγου[54α] που χρονολογοῦνται στίς ἀρχές καί τά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα[55].

Πλοχμοί λημνίσκων κοσμοῦν τό κέντρο τῶν θωρακίων στόν Ἅγιο Θεόδωρο Καφιόνας, τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰώνα[56] καί ἄλλου ἐντοιχισμένου στήν ἀνατολική ὄψη τοῦ ναοῦ τῆς Μακρυνίτσας, πού ὁ Otto Feld χρονολογεῖ τόν 11ο αἰώνα[57]. (Πρβλ. πίν. 4,2, εἰκ. 5).

Ἀντίστοιχο κόσμημα λημνίσκων ὑπάρχει βαθειά χαραγμένο, προφανῶς γιά νά συμπληρωθοῦν τά κενά του μέ εἰδική ἔγχρωμη μαστίχα, στό βυζαντινό ναό τοῦ Sençikler στή Σεβάστεια τῆς Φρυγίας, πού, ὅπως εἴδαμε καί πιό πάνω, χρονολογεῖται ἐπίσης στόν 11ο αἰώνα[58].

Στό κέντρο περίτεχνου, γεμάτου πλοχμούς, θωρακίου τέμπλου τῆς Ζαραφώνας ἐπισημαίνονται κόμβοι λημνίσκων πού ὁ Ὀρλάνδος χρονολογεῖ τόν 11ο-12ο αἰώνα[59]. Τήν ἴδια ἐποχή, (11ος-12ος αἰ.) χρονολογεῖ ὁ Ἀναστ. Ὀρλάνδος[60] τήν ὀρθογώνια πλάκα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου (ἀρ. εὑρετ. Χ 176) μέ τό παράξενο σύμπλεγμα λημνίσκων, κάτω ἀπό ἀψίδα πού στηρίζεται σέ στήλο ἐπάνω σέ βάση ἀπό ὅπου φυτρώνουν συμμετρικά δύο δέντρα[61]. Τή χρονολογία αὐτή τοῦ Ὀρλάνδου δέχεται καί ὁ Παζαρᾶς μέ ἐπιφύλαξη «γιατί τό μεμονωμένο θέμα πού σώθηκε καί τό ἡμίεργο ἀνάγλυφο δέ δίνουν τή δυνατότητα νά προχωρήσουμε σέ συγκρίσεις μέ ἄλλα χρονολογημένα ἔργα γλυπτικῆς»[62]. Τήν ἴδια ἐποχή χρονολογεῖ ὁ

---

54. Marija Novickaja, «Ornamental'naja rez'ba tak nazyvaemykh šifernykh izbelij velikoknjažeskoj épokhi v Kieve». Acta Historiae Artium. Acadimiae Scientiarum Hungaricae, t. XXV, Fasc. 1-2. Budapest 1979, σ. 4, εἰκ. 1.

54α. Marija Noviskaja, ὅ.π., σ. 10, εἰκ. 10, *A. Grabar*, Sculptures Byzantines II, πίν. LVIII b.

55. *A. Grabar*, Sculptures byzantines II, σ. 86. Ἡ δεύτερη πλάκα σαρκοφάγου πού βρέθηκε στό Κίεβο στό ναό πού ὀνομάζεται «Ἡ δεκάτη» (La D îme) καί πού χτίστηκε γύρω στό 1000, ὁ Grabar βρίσκει ὅτι μοιάζει καί μέ τή γνωστή πλάκα σαρκοφάγου τῆς κρύπτης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου *(Γ. καί Μαρ. Σωτηρίου,* Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅ.π. πίν. 50δ) Πρβλ. καί *Otto Feld*, «Mittelbyzantinische Sarkophage», R.Q. 1970, σ. 167, 168.

56. *N. B. Δρανδάκης*, «Νικήτας Μαρμαρᾶς», Δωδώνη, τ. Α΄, Ἰωάννινα 1972, σ. 32. Πρβλ. τοῦ *Ἴδιου*, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης. Ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 72, πίν. 56 γ.

57. *Otto Feld*, «Mittelbyzantinische Sarkophage» R.Q., 1970, σ. 167, πίν. 7, b.

58. Λημνῖσκος χαραγμένος μέ ἐπιπεδόγλυφη τεχνική σέ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο μεταγενέστερα σέ τοῖχο βυζαντινοῦ κτηρίου στό Selçikler κοντά στό Uşak. *Nezih Firatli*, «Uşak-Selçikler kazisi ve çevre arastimalari 1966-1970», σ. 149, εἰκ. 57. *Τοῦ ἴδιου ὅ.π.*, «Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie», Cahiers Archéologieques XIX, 1969, σ. 151-166. *A. Grabar*, Sculptures byzantines II, σ. 41 ἑξ., πίν. V, b.

59. *Ἀναστ. Κ. Ὀρλάνδος*, «Ἀνατολίζουσαι βασιλικαί Λακωνίας». Ε.Ε.Β.Σ., τ. Δ., 1927, σ. 350, εἰκ. 13.

60. *Ἀναστ. Ὀρλάνδος*, ΑΒΜΕ, τ. ΣΤ΄, 1948, σ. 218, εἰκ. 164, σ. 219.

61. *Θεοχάρης Παζαρᾶς*, Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι, ὅ.π., σ. 99, πίν. 67.

62. *Θεοχάρης Παζαρᾶς*, ὅ.π., σ. 234.

Παζαρᾶς καί ὀρθογώνια πλάκα πού φυλάσσεται στή Συλλογή τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως τῶν Σερρῶν πού ἕνα σύμπλεγμα λημνίσκων κοσμεῖ τόν μικρότερο κόμβο πλοχμῶν σέ ἐπιπόλαιο ἀνάγλυφο[63]. Πλοχμός λημνίσκων, ἐπίσης, κοσμεῖ ἐπιστύλιο τέμπλου τοῦ καθολικοῦ τοῦ 'Οσίου Μελετίου[64] πού ὁ Grabar χρονολογεῖ γύρω στό 1200[65].

Στήν ὄψη τῆς σαρκοφάγου, στό ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς 'Απιδιᾶς[66], στή Λακωνία ὑπάρχει μέσα σέ κύκλο σύμπλεγμα λημνίσκων πού ὁ Grabar ἐξαιτίας καί τῶν ἄλλων διακοσμητικῶν θεμάτων χρονολογεῖ ἀπό τά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα μέχρι τό 1200, προτείνει ὅμως τελικά ὡς χρονολογία, τά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα, συμφωνώντας μέ τόν 'Ορλάνδο[67].

Στό ναό τῆς Παναγίας στή μονή τοῦ 'Οσίου Λουκᾶ, σώζεται σέ θραῦσμα προσκυνηταριοῦ, πλοχμός λημνίσκων σέ μορφή ἔξεργη (κομβίον) μέ διάτρητα τά κενά ἀνάμεσα στίς συμπλεκόμενες ταινίες. 'Η Λασκαρίνα Μπούρα χρονολογεῖ τό γλυπτό, στόν 12ο αἰώνα[68]. Τό ὑπ' ἀριθ. 300 ἀνάγλυφο (τμῆμα τόξου προσκυνηταρίου) τῆς Συλλογῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς 'Αθήνας, μέ διάτρητο τό βάθος, ἀνάμεσα στίς ταινίες, χρονολογεῖ ὁ Grabar κάπως ἀόριστα στήν παλαιολόγεια ἐποχή[69].

Δύο πλοχμοί λημνίσκων κοσμοῦν τά ἐπάνω διάχωρα σταυροῦ, κατασκευασμένου μέ πλοχμούς ἐπίσης, σέ θωράκιο ἐντοιχισμένο στή δυτική ὄψη τοῦ 'Αγίου 'Ελευθερίου (Παναγία Γοργοεπήκοος) στήν 'Αθήνα (πίν. $5_{,1}$) πού συνήθως χρονολογοῦνται γύρω στό 1200[70]. Τό θέμα ὅμως τοῦ πλοχμοῦ τῶν λημνίσκων συνεχίζεται καί ἀργότερα[71] καί φθάνει κάποτε σέ ἰδιαίτερα πολύπλοκους συνδυασμούς ὅπως αὐτούς πού διακρίνουμε σέ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στή Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ (πίν. $5_{,2}$).

'Από ὅσα πιό πάνω ἀναπτύξαμε, βλέπουμε ὅτι, διακοσμητικά θέματα, παρόμοια, ἀπαντιοῦνται σέ πλάκες ἤ θωράκια σαρκοφάγων, πού συνήθως χρονολογοῦνται στόν 11ο αἰώνα. 'Ο πλασμός τοῦ ἀναγλύφου καί ὁ τρόπος χαράξεως τῶν δύο διακοσμητικῶν θεμάτων, τοῦ σταυροῦ καί τοῦ πλοχμοῦ

63. *Θεοχάρης Παζαρᾶς,* 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, σ. 31, πίν. 3, σ. 232.
64. *'Αναστ. 'Ορλάνδος,* Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε', 1939-40, σ. 102, εἰκ. 49.
65. *A. Grabar,* Sculptures byzantines II, σ. 102, πίν. LXXV, c.
66. *'Αναστ. 'Ορλάνδος,* Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 132.
67. *A. Grabar,* Sculptures byzantines II, σ. 143, πίν. CXXXII, c. Πρβλ. *Θεοχάρη Παζαρᾶ,* ὅ.π., σ. 250, 251.
68. *Λασκαρίνα Μπούρα,* 'Ο γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ 'Οσίου Λουκᾶ, 'Αθήνα 1980, σ. 105, εἰκ. 176, πρβλ. καί σ. 91, εἰκ. 148.
69. *A. Grabar,* Sculptures byzantines II, σ. 138, πίν. CXIII.
70. *A. Grabar,* Sculptures byzantines II, σ. 8, 96.
71. Τό θέμα αὐτό διακοσμεῖ σφαῖρες σέ μεταλλικό σταυρό τοῦ 13ου-14ου αἰ. Iskusstvo Vizantii v sobranijakh SSSR, Moskva, 1977, s. 1011.

τῶν λημνίσκων ὁδηγεῖ, ἐπίσης στόν ἴδιο αἰώνα. Τό ἰδιόρρυθμο τέλος, μοτίβο τῆς ταινίας πού ἑλίσσεται καί διακοσμεῖ τά κενά ἀνάμεσα στούς δύο κεντρικούς κύκλους (εἰκ. 1, πίν. 1Α), πού εἴδαμε ὅτι εἶναι ἀρκετά ἀρχαιότροπο, ἀλλά καί ἡ ὁμοιότητα τῆς συνθέσεως μέ ἀντίστοιχα γλυπτά πού εἶναι μέ ἀσφάλεια χρονολογημένα στό πρῶτο μισό τοῦ 11ου αἰώνα, (ὅπως ἡ γειτονική σαρκοφάγος (ἀρ. εὑρετ. ΓΣ 18) πού φυλάγεται στό Μπεζεστένι τῶν Σερρῶν[72], ἡ σαρκοφάγος τῆς κρύπτης τοῦ 'Αγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης[73], ἡ σαρκοφάγος τῆς πριγκήπισσας 'Όλγας στό Κίεβο), ἀλλά καί ἡ πυκνότητα χρήσης τοῦ πλοχμοῦ μέ τούς λημνίσκους στόν 11ο αἰώνα, στά παραδείγματα πού ἀναφέραμε, καί πού παρουσιάζουν μεγαλύτερες ὁμοιότητες στόν πλασμό καί τή χάραξη μέ τό ἐξεταζόμενο παράδειγμα, μᾶς ὁδηγοῦν νά προτείνουμε τήν ἴδια χρονολογία καί γιά τό θραῦσμα τῆς σαρκοφάγου τῆς Ρεντίνας.

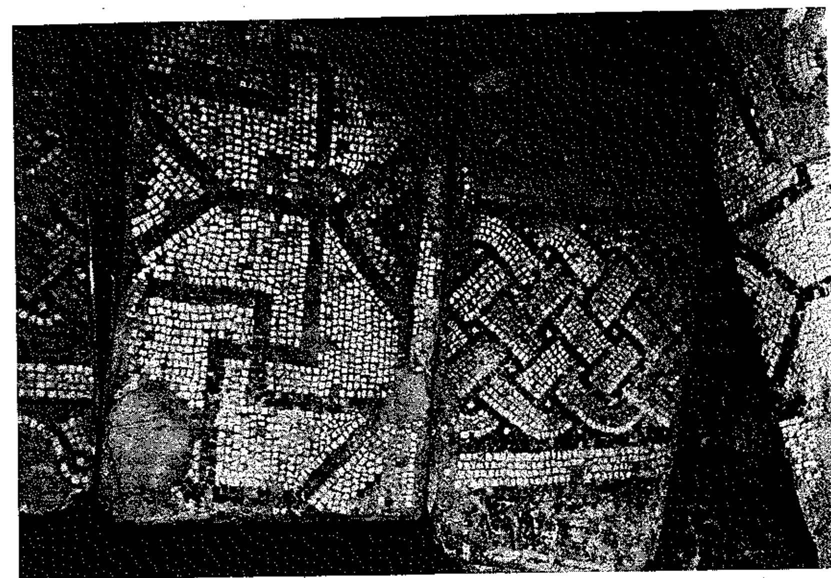
72. *Θεοχάρης Παζαρᾶς,* 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι, ὅ.π., σ. 220.
73. *Γ. καί Μαρ. Σωτηρίου,* 'Η βασιλική τοῦ 'Αγίου Δημητρίου, ὅ.π., σ. πίν. 50,δ.

ΠΙΝ. 1

Τό τμῆμα τῆς πλάκας τῆς σαρκοφάγου ἀπό τή Ρεντίνα.

ΠΙΝ. 2

2Α. Σύνθετος πλοχμός σέ ψηφιδωτό. Μουσεῖο Ροτόντας· Θεσσαλονίκη.

2Β. Ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στή Δ. ὄψη τοῦ ἐξωνάρθηκα στό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου.

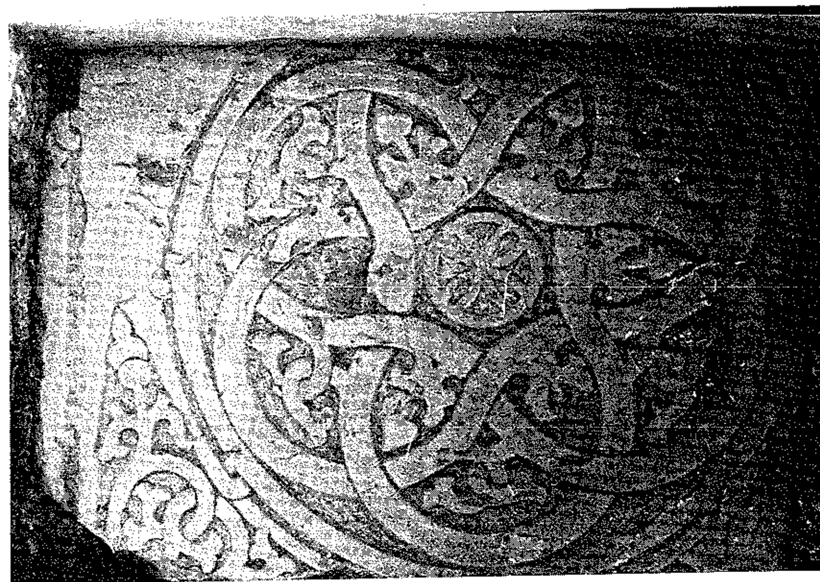
3Α. Θωράκιο. Μουσεῖο Ροτόντας· Θεσσαλονίκη.

3Β. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στό ναό τοῦ Προδρόμου. Κέρια Μάνης.

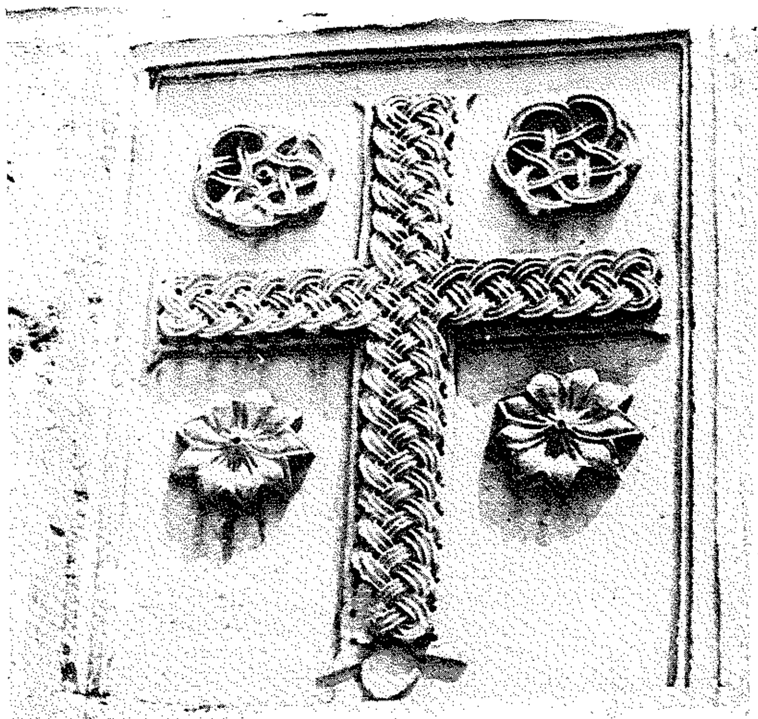

4Α. Θωράκιο στό καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

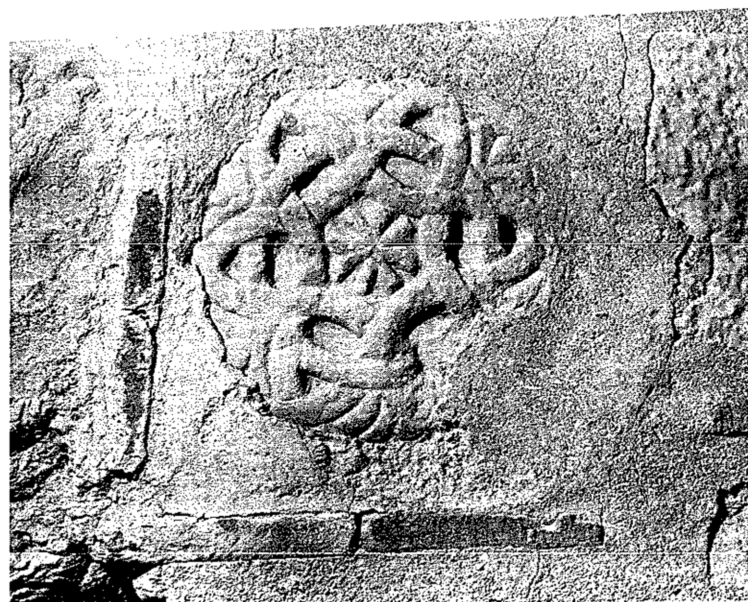

4Β. Θωράκιο ἐντοιχισμένο στήν Ἐπισκοπή. Ἄνω Βόλος.

ΠΙΝ. 5

5Α. Λημνῖσκοι στά ἐπάνω διάχωρα ἀνάγλυφου σταυροῦ μέ πλοχμό ἐντοιχισμένου στή Δ. ὄψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου (Μικρή Μητρόπολη) στήν Ἀθήνα.

5Β. Σύνθετοι λημνῖσκοι σέ ἀνάγλυφο ἐντοιχισμένο στή Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ.

ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ 192 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΟΖΝΙΤΣΑΣ (ΕΙΚΟΣΙΦΟΙΝΙΣΣΑΣ) ΚΑΙ ΜΑΡΚΟΣ Ο ΕΥΓΕΝΙΚΟΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Εισαγωγικά[1]. Απ' το Σεπτέμβρη ώς το τέλος του Δεκέμβρη του 1885 ο Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς περιηγήθηκε τα νότια παράλια της Θράκης και τις επαρχίες Καβάλας, Δράμας και Ζίχνης της Αν. Μακεδονίας, όπου μαζί με πολυάριθμες ελληνικές και λατινικές επιγραφές, βρήκε και πολλά χειρόγραφα[2]. Στη βιβλιοθήκη της Μονής Κόζνιτσας, ψηλά στο Παγγαίο, εξόν απ' τ' αξιόλογα πατριαρχικά έγγραφα, βρήκε και μια συλλογή από τετρακόσια τριάντα περίπου χ/φα, που τα κατάταξε και τ' αρίθμησε ο ίδιος[3].

---

1. *Βιβλιογραφία: Παπαδόπουλος-Κεραμεύς* Αθ., Έκθεσις παλαιογραφικών και φιλολογικών ερευνών εν Θράκη και Μακεδονία, «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως» Παράρτημα τόμ. ΙΖ', Κωνσταντινούπολις 1886. *Ο ίδιος,* Ανέκδοτα Ελληνικά, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», Κωνσταντινούπολις 1884. *Μαμώνη Κ.*, Μάρκος ο Ευγενικός Βίος και έργον, «Θεολογία» 25, 1954, σ. 377-404 και 521-575. *Η ίδια,* Επί του βίου και του έργου Μάρκου του Ευγενικού (αντιλεγόμενα και συμπληρούμενα), «Αθηνά» 59, 1955, σ. 198-221. Πβ. και *Καρμίρης Μ.*, Μάρκος ο Ευγενικός, Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία 8, 1966, σ. 760-763.

2. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Παράρτημα, σ. 3α-24β.

3. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Παράρτημα, σ. 25α-52β. Ο *ίδιος* για την ετυμολογία του ονόματος του μοναστηριού γράφει: «η νεωτάτη, η όλως ακατανόητος, δυστυχώς όμως επισημοποιηθείσα ονομασία *Εικοσιφοίνισσα,* ενώ οι εγχώριοι και πας ο περί το Παγγαίον μακεδονικός λαός ονομάζει προ εκατονταετηρίδων την μονῆν ταύτην *Κούσνιτζαν, Κοσίνιτζαν, Κοσνίτζαν* ή *Κόνιτζαν...* Κόσνιτζα δε βουλγαριστί... σημαίνει *«καλάθιον»* (οι αραιογραφήσεις δικές μου), Παράρτημα, σ. 14β. *Ο J.B. Παπαδόπουλος* (Τινά περί της ιεράς μονής της Αχειροποιήτου της Επιλεγομένης Εκοσιφοινίσσης, ΕΕΒΣ 5, 1928, σ. 383-385) κατακρίνει την ετυμολογία αυτή του *Κεραμέως* και δέχεται πως «πρόκειται περί παραφθοράς του ονόματος, το οποίον έφερε το αρχαίον ελληνικόν τείχος. Μιλώντας ωστόσο λίγο παρακάτω για το τείχος αυτό, δε λέει τίποτε, που να 'χει σχέση με τ' όνομα του μοναστηριού (στο ίδιο, 386-388). Το μοναστήρι είναι στ' όνομα της Θεοτόκου Μαρίας της Αχειροποιήτου. Μα οι Βουργάροι κάτοικοι της περιοχής, που ήτανε κάποτε, όπως ξέρουμε, μιαν επαρχία βουργάρικου βασίλειου, νομάτισαν το μοναστήρι *Κόζνιτσα* απ' την τοποθεσία του που έμοιαζε σαν ένα καλάθι. Κι αυτό το όνομα του έμεινε. Τι πειράζει; Ένα ορθόδοξο ελληνικό μοναστήρι μ' εκατοντάδες χρόνια ελληνική παράδοση έμεινε στο τέλος με όνομα βουργάρικο. Πόσα δε λέει αυτό... Μα και γιαυτό ίσια ίσια πρέπει να φυλάξει το βουργάρικο λαϊκό του όνομα *Κόζνιτσα.* Η φωνή της ιστορικής του παράδοσης δεν πρέπει να βουβαθεί.

Βιβλιογραφία για το μοναστήρι. Εξόν απ' αυτή που αναφέρνει ο *Ι.Β. Παπαδόπουλος,* βλ. ακόμα: *Laurent V.*, Εικοσιφοινίσσης μονή «Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία», 5, 1964, σ. 407-408. *Τσιρπανλής Ζ.*, Οι Έλληνες σπουδαστές του Ελληνικού Κολλεγίου Ρώμης και η δράση τους στην Ελλάδα και στην Ιταλία, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 25, σημ. 4. *Καμπούρη Μ.*, Νέα

Απ' τα τόσα αυτά χ/φα εκείνο που τράβηξε περισσότερο την προσοχή του ήταν αυτό που κατάταξε με αριθμό 192. Επειδή όμως το χ/φο αυτό σήμερα δεν υπάρχει, περιορίζονται στην περιγραφή του, όπως τη δίνει ο ίδιος ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. Σύμφωνα λοιπόν με την περιγραφή αυτή, το χ/φο είναι 8ου σχήματος (0,215×0,14) με 273 φ. και είναι του ΙΕ΄ αιώνα. Μερικά τελευταία φύλλα του είναι σβησμένα υπό υγρασία και δε διαβάζεται το κείμενό τους. Από την ίδια αιτία δε διαβάζεται και ο τίτλος του, όπως και οι τίτλοι άλλων κειμένων. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς λέγει ακόμα πως «Πολλαί σελίδες αφέθησαν αρχήθεν άγραφοι υπό του συγγραφέως, έτερος (sic) δε ανεπλήρωσε βραδύτερον διά συγγραφών του αυτού, μάλιστα δε εμμέτρων». Πρέπει λοιπόν να δεχτούμε πως το χ/φο το 'χουν γράψει δυο καλλιγράφοι.

1. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμύς απ' τη στιγμή που μελέτησε πρόχειρα το χ/φο αυτό, δεν ενδιαφέρθηκε να εξακριβώσει τη γνησιότητα των κειμένων του, μόνο του γεννήθηκε η απορία μην είναι αυτόγραφο Μάρκου του Ευγενικού. Μα και όσοι μελέτησαν αργότερα τα κείμενα του χ/φου αυτού απ' τους τίτλους και το περιεχόμενό τους, όπως τα 'δωσε ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς στη σύντομη περιγραφή τους, στάθηκαν κι αυτοί μπροστά στο ίδιο πρόβλημα: αν το χ/φο είναι αυτόγραφο Μάρκου του Ευγενικού ή όχι. Η γνησιότητα των κειμένων του δεν τους απασχόλησε.

Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς απ' την αρχή που καταπιάστηκε με τη μελέτη και την ταξινόμηση του χ/φου, από μερικούς τίτλους κειμένων που απέδωσαν παλιότερα στο Μάρκο τον Ευγενικό, όπως και απ' το μικρό όνομα *Μάρκος* που συναντούμε στο τέλος κάμποσων κειμένων και από κάποιες άλλες ίσως ενδείξεις που παρανόησε, πίστεψε πως το χ/φο αυτό περιέχει κείμενα Μάρκου του Ευγενικού[4]. Γιαυτό και τίτλους και κείμενα τα προσάρμοσε πάνω σ' αυτή την ιδέα.

Πραγματικά, τα κείμενα με αριθμούς 1, 2, 4, 7, 17, 18, 30, 53 και 54 που περιέχει το χ/φο παλιότεροι εκδότες τα 'χουν αποδώσει στο Μάρκο τον Ευγενικό. 'Ισως αυτό να παράσυρε τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα, γιανα νομίσει πως και άλλα κείμενα του χ/φου αυτού είναι Μάρκου του Ευγενικού· γιαυτό και γράφει: «Εν τω κώδικι τούτω (συν ετέροις εξ άλλων μεταγενεστέρων αντιγραφέων γνωστοίς κειμένοις) υπάρχουσι πολυάριθμα ανέκδοτα συγγραμμάτια του Μάρκου Ευγενικού»[5]-, ωστόσο απ' τα 54 του χ/φου 192 ένα μόνο, με αρ. 51, έχει στο τέλος του το ονοματεπώνυμο Μάρκου του Ευγενικού. Αρκετά άλλα έχουν μόνο το όνομα Μάρκος. Αλλά το Μάρκος αυτό είναι το όνομα του καλλιγράφου των χ/φων της Μονής. Ο ίδιος ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς μας πληροφορεί πως στο τέλος του φ. 230β του χ/φου υπάρχει η υπόμνηση «Μέμνησο π(άτ)ερ του γεγραφότος Μάρκου»[6]. Ταυτόχρονα όμως γεννιέται το ρώτημα: αν Μάρκος ο Ευγενικός συνήθιζε να γράφει το ονοματεπώνυμό του στο τέλος των έργων του, γιατί δεν το 'γραψε στο τέλος και των άλλων 53 έργων του, παρά περιορίστηκε μόνο σε ένα, που δεν είναι και το τελευταίο στο χ/φο με αρ. 51;[7]

2. Μιλώντας ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς για τους καλλιγράφους της Μονής Κόζνιτσας γράφει: «Μάρκος [(Ευγενικός)-Αριθ. 192, ιδιόγραφα. ΙΕ΄ αιώνα][8]. Το τμήμα που είναι μέσα στις αγκύλες είναι προσθήκη δική του. Το ίδιο κάμνει και στη Μονωδία για την άλωση της Θεσσαλονίκης. Ενώ δηλαδή το χ/φο έχει τον τίτλο «Μονωδία επί τη αλώσει Θεσσαλονίκης», αυτός ωστόσο το τμήμα που δημοσίεψε, το συμπλήρωσε με όνομα συγγραφέα και με το χρόνο που έπεσε η Θεσσαλονίκη και την εξέδωκε με τον τίτλο «*Μάρκου Ευγενικού* Μονωδία επί τη αλώσει Θεσσαλονίκης *εν έτει 1430*»[9]. Πως ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς όμως τους τίτλους των κειμένων του χ/φου 192 τους άλλαξε, όταν το δημοσίεψε, δεν το αρνιέται ούτε ο ίδιος: «αι επιγραφαί αφίενται απαράλλακτοι», γράφει. «ως εν τω χειρογράφω κείνται»[10]. Στο τέλος του κειμένου με αριθμό 46 γράφει: «΄Επονται δύο διάφοροι του αυτού Μάρκου ακολουθίαι εις την αυτήν αγίαν Θεοδοσίαν»[11]. Αλλά το προηγούμενο κείμενο 45 κλείνει μόνο με το όνομα Μάρκος, δίχως επώνυμο. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ωστόσο το συμπληρώνει με το «του

στοιχεία από τη μεσοβυζαντινή φάση του καθολικού της μονής Εικοσιφοινίσσης. Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τ. 5, 1971, σ. 125-128. Δεν προσφέρει τίποτε σχετικό η μελέτη του *Αραμπατζή Π.*, Ιστορία της Δράμας, Α΄ ετυμολογικά, Αθήνα 1971, σ. 17-19. Για τα χ/φα του μοναστηριού: *Richard M.*, Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de manuscrits grecs, Paris 1958[2], σ. 86-88, 324-328 και 19-20 αρ. 92. Εδώ όλη η σχετική βιβλιογραφία. Πβ. και *Γλαβίνας* Απ., Εγκύκλιος της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης υπέρ βοηθείας της ιεράς Μονής Εικοσιφοινίσσης, «Μακεδονικά», τ. 21, 1981, σ. 351-372.

4. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Παράρτημα σ. 47β.

5. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Παράρτημα, σ. 47β. Πβ. και *ο ίδιος,* Ανέκδοτα Ελληνικά, σ. 94-98.

6. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Παράρτημα, σ. 47β. Πβ. και *ο ίδιος,* Ανέκδοτα Ελληνικά, σ. 94-98.

6. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Παράρτημα, σ. 47β.

7. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Ανέκδοτα Ελληνικά, σ. 98β.

8. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Παράρτημα, σ. 36β.

9. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Ανέκδοτα Ελληνικά, σ. 97, αρ. 27. *Ο ίδιος,* Παράρτημα, σ. 48, αρ. 16 και σ. 52β.

10. Η πληροφορία αυτή του *Παπαδόπουλου-Κεραμέως* βεβαιώνει πως άλλων έργων έχει αλλάξει τους τίτλους. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Ανέκδοτα Ελληνικά, σ. 102, σημ. 1.

11. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Ανέκδοτα Ελληνικά, σ. 58α, αρ. 45-46. *Ο ίδιος,* Παράρτημα, σ. 48, αρ. 13.

αυτού Μάρκου». Συναντούμε ακόμα στο κείμενο με αριθμ. 4 τον τίτλο «Του αυτού αγίου του Εφέσου, στο κείμενο 9, τον τίτλο «Του αυτού αγιωτάτου Εφέσου» και στο κείμενο 34 τον τίτλο «Του αγίου πατρός και φωστήρος ημών Μάρκου αρχιεπισκόπου και νέου θεολόγου». Όπως καταλαβαίνει κανείς, τους τίτλους στα κείμενα αυτά δε μπορεί να τους έχει δώσει ο ίδιος ο Ευγενικός. Έπειτα, για να μεταχειριστεί, όποιος κι αν έγραψε τους τίτλους αυτούς, τη λέξη *άγιος*, σ' οποιοδήποτε βαθμό, θα 'πρεπε ο Ευγενικός να είχε πεθάνει.[12]. «Ο Ευγενικός σπανίως... εν τω έργω του ομιλεί περί του εαυτού του. Ουδαμού δε του έργου του υπάρχει αυτοχαρακτηρισμός» παρατηρεί η Κ. Μαμώνη[13].

Ανάλογες παρατηρήσεις θα μπορούσε να κάμει κανείς και σε άλλα από τα 54 κείμενα του χ/φου 192. Είναι όμως αρκετές αυτές, γιανα βεβαιώσουν πως τα κείμενα αυτά δεν είναι Μάρκου του Ευγενικού, μα τα απέδωσε σ' αυτόν ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς από πλάνη. Στην πρώτη ανακοίνωση για τα συγγράμματα Μάρκου του Ευγενικού που βρήκε ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς στο χ/φο 192 σημείωσε μόνο 20 έργα του με τον υπότιτλο «Συγγραφαί Μάρκου του Ευγενικού», που τον έδωσε ο ίδιος[14]. Αργότερα τον κατάλογο αυτόν τον συμπλήρωσε και με άλλα έργα που τα νόμισε του Ευγενικού και τα βρήκε στο ίδιο χ/φο, ώστε να φτάσει ο αριθμός τους στα 54.

Ωστόσο κανένα ουσιαστικό στοιχείο δεν πείθει πως τα κείμενα του χ/φου 192 είναι Μάρκου του Ευγενικού. Ακόμα και την επιστολή. με αριθμ. 4 για τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ τον Παλαιολόγο ο ίδιος ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς την απέδωσε στο Μάρκο τον Ευγενικό. Ωστόσο νεότεροι σχολιαστές και εκδότες της αμφιβάλλουν αν είναι του ίδιου και την απέδωσαν στον αδερφό του Ιωάννη τον Ευγενικό[15]. Όταν λοιπόν μελετήσουμε προσεχτικότερα τους τίτλους και το περιεχόμενο των κειμένων αυτών, δεν ξέρω πόσα απ' αυτά θα μπορέσουμε ν' αποδώσουμε στο Μάρκο τον Ευγενικό. Απ' τα στοιχεία κιόλας που έδωσε ο ίδιος ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, φτάνουμε στο συμπέρασμα πως το χ/φο 192 περιέχει μια συλλογή από κείμενα διαφόρων ανώνυμων συγγραφέων, που τα συγκέντρωσε σ' ένα

12. *Τωμαδάκης Ν.*, Αμιρούτζεια, «Αθηνά», 53, 1953, σ. 67.
13. *Μαμώνη*, Μάρκος ο Ευγενικός, σ. 530.
14. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς*, Παράρτημα, σ. 47β.
15. Σε πολύ δύσκολη θέση βρέθηκε με την Επιστολή αυτή κι ο Καθηγητής *Ν. Τωμαδάκης* που την εξέδωκε για πρώτη φορά σαν έργο του Τραπεζούντιου φιλόσοφου Γ. Αμιρούτση, με τον τίτλο: Γεωργίου φιλοσόφου του Αμιρούτζη προς τον βασιλέα Ιωάννην τον Παλαιολόγον απορήσαντα, ΕΕΒΣ, 22, 1952, σ. 114-130. Γρήγορα όμως άλλαξε γνώμη και δέχτηκε πως είναι «μάλλον του Ιωάννου Ευγενικού, αδελφού του Μάρκου *(Τωμαδάκης Ν.*, Αμιρούτζεια «Αθηνά» 57, 1953, σ. 63-68.

χ/φο κάποιος αντιγραφέας χ/φων. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς βιάστηκε να τ' αποδώσει στο Μάρκο τον Ευγενικό.

3. Εξόν όμως απ' το πρόβλημα της γνησιότητας των κειμένων αυτών, που αντιμετωπίζουμε, ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς έβαλε κι ένα άλλο πρόβλημα: αν δηλαδή το χ/φο είναι αυτόγραφο Μάρκου του Ευγενικού. Τα επιχειρήματα που φέρνει, γιανα στηρίξει τη γνώμη του αυτή, είναι πως το ύφος της γραφής προδίνει λόγιο γραφέα του κώδικα και πως σύμφωνα με τα άλλα σύγχρονα χρονολογημένα χ/φα πρέπει να 'ναι της τέταρτης δεκαετηρίδας του ΙΕ΄ αιώνα· ένα άλλο επιχείρημά του είναι πως στο τέλος του χ/φου έχει την επίκληση, «Μέμνησο π(άτ)ερ του γεγραφότος Μάρκου», που είναι του Ευγενικού[16]. Φαίνεται όμως πως ούτε κι ο ίδιος έμεινε ικανοποιημένος με τα επιχειρήματά του αυτά. Γιαυτό και μιλώντας για τη θέση του αυτή γράφει: «αυτόγραφόν τινα *πιθανώς* κώδικα» ή «ότι ο κώδιξ είναι αυτόγραφος μαρτυρούσι *νομίζω*» ή «θεωρώ αυτόν *πιθανώς* αυτόγραφον» (οι αραιογραφήσεις δικές μου)[17]. Έτσι όμως ομολογεί φανερά πως αμφιβάλλει κι ο ίδιος αν το χειρόγραφο είναι αυτόγραφο Μάρκου του Ευγενικού.

4. Απ' τους κατοπινούς τη γνώμη του Παπαδόπουλου-Κεραμέως τη δέχτηκε μόνο ο Λάμπρος, μα δίχως να ζητήσει κι αυτός να τη δικαιολογήσει[18]. Πρώτος ωστοσο την αμφισβήτησε ο Καθηγητής Ιωάννης Βογιατζίδης με το επιχείρημα πως το χειρόγραφο δε μπορεί να 'ναι αυτόγραφο Μάρκου του Ευγενικού, γιατι έχει πολλά ορθογραφικά σφάλματα, όσο κι αν μερικά απ' αυτά πρέπει να 'ναι του ίδιου του Παπαδόπουλου-Κεραμέως[19]. Ο Καθηγητής Ν. Β. Τωμαδάκης, απ' τους τίτλους των κειμένων του χ/φου με τη λέξη «άγιος» δεν πιστεύει πως μπορεί το χ/φο να 'ναι αυτόγραφο Μάρκου του Ευγενικού[20]. Το ίδιο σοβαρό είναι και το επιχείρημά του, να μπορούσαμε να εξακριβώσουμε τη διαφορά του γραφικού χαρακτήρα Μάρκου του Ευγενικού και του αδερφού του Ιωάννη, γιανα βρούμε ποιός απ' τους δυο τους το 'γραψε[21]. Πολύ ισχυρότερο και αναμφισβήτητο είναι το επιχείρημα της Κυριακής Μαμώνη, πως, γιανα εξακριβώσουμε αν το

16. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς*, Παράρτημα, σ. 47β.
17. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς*, Παράρτημα, σ. 47β.
18. *Λάμπρος Σπ.*, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, τ. Α΄, Αθήνα 1912-1913, σ. ιη΄κ.κ. Ο Λάμπρος δέχεται πως τα έργα του κώδικα 192 είναι Μάρκου του Ευγενικού και πως είναι αυτόγραφα του ίδιου (σ. κβ΄). Για την Επιστολή ωστόσο στο βασιλιά Ιωάννη Η΄ τον Παλαιολόγο λέει μόνο πως την αποδίδουν άλλοι στο Μάρκο κι άλλοι στον αδερφό του Ιωάννη τον Ευγενικό, δίχως να πει τη δική του τη γνώμη (σ. κζ΄).
19. Πβ. *Λάμπρος*, Π.Π. Α΄, Επίμετρο, σ. 259, σημείωση.
20. *Τωμαδάκης*, Αμιρούτζεια, σ. 67-68.
21. *Τωμαδάκης*, Αμιρούτζεια, σ. 67.

χ/φο 192 είναι αυτόγραφο Μάρκου του Ευγενικού, θα 'πρεπε να 'χουμε ένα χ/φο του αληθινά γνήσιο, γιανα υποστηρίξουμε μια τέτοια θέση[22].

5. Ωστόσο και στις δύο αυτές απορίες μας, αν τα κείμενα του χ/φου 192 είναι γνήσια Μάρκου του Ευγενικού και το χ/φο είναι αυτόγραφο του ίδιου, την απάντηση μας τη δίνει η Μονωδία για την άλωση της Θεσσαλονίκης, που συναντούμε στο ίδιο χ/φο.

Η Μονωδία αυτή, όπως είδαμε, στο χ/φο έχει τον τίτλο «Μονωδία επί τη αλώσει Θεσσαλονίκης»[23]. Δεν είναι λοιπόν Μονωδία Μάρκου του Ευγενικού. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς την απέδωσε σ' αυτόν, γιατι νόμισε πως το χ/φο 192 είχε έργα μόνο του Ευγενικού. Το ίδιο βεβαιώνουν και οι πηγές της Μονωδίας. Πρώτη και βασική πηγή, που ακολουθεί και το σκελετό της, είναι το Χρονικό του Ιωάννου Αναγνώστη, που η τελευταία του χρονική ένδειξη είναι απ' τον Οχτώβρη του 1453[24]. Για το πούλημα της Θεσσαλονίκης στους Βενετσιάνους πρώτος μίλησε ο Χαλκοκονδύλης (1430-1490)[25]. Μα για τη Βενετσιανοκρατία σ' αυτήν παραστατικές εικόνες μας δίνει ο Δούκας που οι τελευταίες ειδήσεις της Ιστορίας του φτάνουν ώς τα 1461[26].

Σύμφωνα με σχετική της έρευνα η Κυριακή Μαμώνη δέχεται πως ο Μάρκος Ευγενικός πέθανε στις 23 Ιουνίου του 1444[27]. Δε μπορεί λοιπόν η Μονωδία αυτή να 'ναι δική του. Φυσικά, δε μπορεί και το χ/φο με τη Μονωδία να 'ναι αυτόγραφο Μάρκου του Ευγενικού. Η Μονωδία είναι άγνωστου συγγραφέα κι αυτή, όπως είναι άγνωστων συγγραφέων και όλα τα κείμενα του ίδιου κώδικα 192.

Ένα άλλο στοιχείο, επικουρικό αυτό μα το ίδιο σημαντικό, πως η Μονωδία αυτή δεν είναι Μάρκου του Ευγενικού, είναι και η γλώσσα της[28]. Το λεξιλόγιό της, βέβαια, είναι απ' την εκκλησιαστική φιλολογία με στοιχεία απ' την αρχαία ελληνική λογοτεχνία που συνήθιζαν να μεταχειρίζονται οι βυζαντινοί λόγιοι, η σύνδεση των προτάσεων ωστόσο και η σύνταξή της γενικότερα παρουσιάζουν μια εξελιγμένη γλωσσική μορφή. Η Μονωδία δηλαδή είναι γραμμένη στη λόγια γλωσσική παράδοση των δυο

22. *Μαμώνη,* Μάρκος ο Ευγενικός, σ. 533.

23. *Παπαδόπουλος-Κεραμεύς,* Παράρτημα, σ. 47, αρ. 16 και Ανέκδοτα Ελληνικά. σ. 97α, αρ. 27, όπου και η αρχή της «ω πικράς αγγελίας».

24. *Ιωάννου Αναγνώστου,* Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της Θεσσαλονίκης, Μονωδία επί τη Αλώσει της Θεσσαλονίκης, Εισαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια *Γιάννη Τσάρα,* Θεσσαλονίκη 1958.

25. *Χαλκοκονδύλης,* έκδ. *Darkó* I, σ. 193, 3-13 και II, 13, 23-14, 25.

26. *Δούκας,* έκδ. *Grecu,* σ. 247,6-251,21.

27. *Μαμώνη,* Μάρκος ο Ευγενικός, σ. 404.

28. *Μαμώνη,* Μάρκος ο Ευγενικός, σ. 539-542.

πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας, όπως την καλλιεργούσαν στα σχολειά που είχαν αρχίσει να λειτουργούν την εποχή αυτή.

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν είχαν την πρόθεση να λύσουν το πρόβλημα της γνησιότητας των κειμένων του κώδικα 192. Ήθελαν μόνο να το θέσουν. Γιατι φαίνεται πως και άλλα έργα που τα 'χουν χαραχτηρίσει παλιότερα για έργα Μάρκου του Ευγενικού, δε μπορούμε να 'μαστε βέβαιοι πως είναι όλα δικά του. Μόνο μια έκδοση των απάντων του ανήσυχου αυτού ιεράρχη θα λύσει το πρόβλημα της γνησιότητας των έργων του. Η έρευνα των σχετικών τους κωδίκων θα βοηθήσει να παρακολουθήσουμε και την εξέλιξη της γλώσσας του κι αυτή πάλι με τη σειρά της θα μας βοηθήσει να βρούμε τα γνήσια έργα του.

Η ΑΜΒΛΩΣΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ

Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ/ΑΘΗΝΑ

Ἡ ἄμβλωση[1] γιά πολλούς αἰῶνες δέν ἀποτελοῦσε στό ρωμαϊκό δίκαιο ἀξιόποινη πράξη, γιατί τό ἔμβρυο πιστευόταν συστατικό στοιχεῖο τοῦ σώματος τῆς μητέρας, χωρίς ξεχωριστή ὀντότητα. Ἀξιόποινο χαρακτήρα φαίνεται ὅτι ἀπέκτησε ἡ πράξη γιά πρώτη φορά στήν περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας, εἰδικά ἐπί τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου καί τοῦ Ἀντωνίου Καρακάλλα στό διάστημα τῆς συμβασιλείας τους (195-211)[2] — καί τότε ὅμως ὄχι ὡς ἀνθρωποκτονία, ἀλλ' ὡς ἐξαπάτηση τοῦ ἄνδρα καί διάψευση τῶν προσδοκιῶν του γιά τήν ἀπόκτηση διαδόχου[3]. Ὡς ποινή γιά τή διακοπή τῆς κυήσεως, σύμφωνα μέ τίς προϋποθέσεις τῆς παραπάνω διατάξεως καί τῶν ἄλλων συναφῶν ρυθμίσεων πού διαμορφώθηκαν στό μεταξύ, προβλεπόταν ἡ πρόσκαιρη ἐξορία, σέ εἰδικές δέ περιπτώσεις (ματαίωση τῆς γεννήσεως κυοφορούμενου κληρονόμου) ἀκόμη καί κεφαλική ποινή[4]. Παράλληλα, διωκόταν ἡ πράξη καί μέ τίς διατάξεις γιά τή φαρμακεία, πού —μεταξύ τῶν ἄλλων— τιμωροῦσαν καί ὅποιον παρασκεύαζε καί χορηγοῦσε οὐσίες προορισμένες νά προκαλέσουν ἄμβλωση[5].

---

1. Βασικό βοήθημα λόγω τῆς ἐξαντλητικῆς παραθέσεως τῶν πηγῶν, νομικῶν καί φιλολογικῶν, ἀποτελεῖ ἡ ὀγκώδης ἐργασίας τοῦ *E. Nardi*, Procurato aborto nel mondo greco romano, Μιλάνο 1971. Ἀπό τίς μεταγενέστερες σχετικές μελέτες πρέπει νά ἀναφερθοῦν τῶν *C.A. Maschi*, II concepito e il procurato aborto nell' esperienza antika, Jus 22 (1975) 383-394 καί *G. Garancini*, Materiali per la storia del procurato aborto nel diritto intermedio, στό ἴδιο περ. σ. 395-528. Σ' αὐτές πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ πολύ ἐνδιαφέρουσα ἐργασία τῶν *Carolina Cupane* καί *Ewald Kislinger*, Bemerkungen zur Abtreibung in Byzanz (ὑπό ἐκτύπωση στόν τ. 35, 1985, τοῦ Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik), πού δέν μπόρεσα δυστυχῶς νά λάβω ὑπόψη στή διατύπωση τούτης τῆς μελέτης, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ φίλοι συγγραφεῖς εἶχαν τήν καλωσύνη νά μοῦ στείλουν τό χειρόγραφό τους, γιατί τότε εἶχα ἤδη παραδώσει τό κείμενό μου γιά ἐκτύπωση.

2. Κατά τή μαρτυρία τοῦ Μαρκιανοῦ, D. 47.11.4.

3. Ἑπομένως ἡ πράξη δέν ἦταν ἀξιόποινη, ἄν γινόταν ἐν γνώσει τοῦ συζύγου.

4. D. 47.11.4: «Divus Severus et Antoninus rescripserunt eam, quae data opera abegit, a praeside in temporale exilium dandam: indignum enim videri potest impune eam maritum liberis fraudasse». D. 48.8.8: «Si mulierem visceribus suis vim intulisse quo partum abigeret, constiterit, eam in exilium praeses provinciae exiget». D. 48.19.39: «Cicero in oratione pro Cluentio Habito scripsit Milesiam quandam mulierem, cum esset in Asia, quod ab heredibus secundis accepta pecunia partum sibi medicamentis ipsa abegisset, rei capitalis esse damnatam. Sed et si qua visceribus suis post divortium, quod praegnas fuit, vim intulerit, ne iam inimico marito filium procrearet, ut temporali exilio coerceatur, ab optimis imperatoribus nostris rescriptum est».

5. D. 48.19.38.5: «Qui abortionis aut amatorium poculum dant, etsi dolo non faciant, tamen

῾Η ποινική μεταχείριση τῶν ὑπαιτίων τῆς τελέσεως τοῦ ἐγκλήματος αὐτοῦ ἦταν μᾶλλον ἐπιεικής —τουλάχιστον στίς περιπτώσεις πού δέ συνέτρεχε κάποια ἰδιαίτερη, ἐπιβαρυντική αἰτία— καί αὐτό δέν ὀφειλόταν σέ κανένα ἄλλο λόγο, παρά στό ὅτι ἡ πράξη τῆς μέ τεχνητά μέσα διακοπῆς τῆς ἐγκυμοσύνης δέν ἀντιμετωπιζόταν, ὅπως προαναφέρθηκε, ὡς ἀνθρωποκτονία καί γι᾿ αὐτό δικαζόταν στά πλαίσια τῆς ἔκτακτης διαδικασίας. ῾Η ἴδια ὅμως τάση ἐπιεικοῦς μεταχειρίσεως παρατηρεῖται καί στό χῶρο τοῦ χρονικά ἀντίστοιχου κανονικοῦ δικαίου, μολονότι ἐκεῖ βέβαια δέν μπορεῖ νά γίνει ἐπίκληση τοῦ ἴδιου δικαιολογητικοῦ λόγου.

᾿Αποδοκιμασία τῆς ἀμβλώσεως ἐμφανίζεται πολύ νωρίς, ἴσως καί κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν σχετικῶν ἐπιταγῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (βλ. πιό κάτω), στίς πηγές τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς ᾿Εκκλησίας[6]. ῾Η πρώτη πάντως συγκεκριμένη διάταξη περιέχεται στόν καν. 21 τῆς συνόδου τῆς ᾿Αγκύρας (ἔτ. 314 περίπου)[7], ἀπό τόν ὁποῖο ὅμως προκύπτει ὅτι εἶχε προηγηθεῖ καί ἄλλη (συνοδική;)[8] ἀπαγόρευση. ῾Η προγενέστερη μάλιστα αὐτή διάταξη προέβλεπε ποινή ἰσόβιου ἀφορισμοῦ, πού ἡ σύνοδος τῆς ᾿Αγκύρας μείωσε γιά λόγους φιλανθρωπίας σέ 10ετή ἀποκλεισμό ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία. ᾿Από τή διατύπωση τοῦ καν. 21 ἐντύπωση προκαλεῖ τό ὅτι στρέφεται μόνο κατά τῶν «ἐκπορνευουσῶν» γυναικῶν πού εἴτε σκοτώνουν μετά τή γέννησή του τόν καρπό τῆς ἐξώγαμης σχέσης[9], εἴτε

quia mali exempli res est, humiliores in metallum, honestiores in insulam amissa parte bonorum relegantur. Quod si eo mulier aut homo perierit, summo supplicio adficiuntur». Συναφής εἶναι καί ἡ D. 48.8.3.2. Πρβλ. καί ὅσες πηγές ἀναφέρονται σχετικά μέ τό ἔγκλημα τῆς φαρμακείας στοῦ *Σ. Τρωιάνου,* ῾Ο «Ποινάλιος» τοῦ ᾿Εκλογαδίου. Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπό τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 6], Φραγκφούρτη 1980, σ. 60 ἑπ.

6. Παρά τήν κάποια ἀσάφειά τους, εἶναι πάντως ἐνδεικτικά τά χωρία τῆς Διδαχῆς 2.2 καί 5.2 (Βιβλιοθ. ῾Ελλήνων Πατέρων καί ᾿Εκκλησ. Συγγραφέων, τ. Β΄, 1955, σ. 215, 217) καί τῶν ᾿Αποστολικῶν Διαταγῶν 7.3.2: «Οὐ φονεύσεις τέκνον σου ἐν φθορᾷ, οὐδέ τό γεννηθέν ἀποκτενεῖς» (*F.X. Funk,* Didaskalia et Constitutiones Apostolorum, τ. 1, Paderborn 1905 [ἀνατύπ. Τουρίνο 1979], σ. 392). Πρβλ. καί τά συγκεντρωμένα ἀπό τόν *Nardi*, ὅ.π. σ. 523 ἑπ., πατερικά κείμενα, καθώς καί τή μελέτη τοῦ *Fr. J. Dölger,* Das Lebensrecht des ungeborenen Kindes und die Fruchtabtreibung in der Bewertung der heidnischen und christlichen Antike, Antike und Christentum 4 (1933) 1-61 (ἐδῶ 23 ἑπ.).

7. «Περί τῶν γυναικῶν τῶν ἐκπορνευουσῶν καί ἀναιρουσῶν τά γεννώμενα καί σπουδαζουσῶν φθόρια ποιεῖν, ὁ μέν πρότερος ὅρος μέχρις ἐξόδου ἐκώλυσε, φιλανθρωπότερον δέ τι εὑρόντες ὡρίσαμεν δεκαετῆ χρόνον πληρῶσαι κατά τούς βαθμούς τούς ὡρισμένους».

8. Δέν ἐπικρατεῖ ὁμοφωνία γιά τήν ἔννοια τῶν λέξεων «ὁ πρότερος ὅρος». Πρβλ. *Nardi*, ὅ.π. σ. 497 ἑπ. (μέ βιβλιογρ.).

9. Αὐτή ἡ πλευρά τοῦ κανόνα δέν θίγεται καθόλου ἀπό τούς ἑρμηνευτές (πρβλ. *Γ.Α. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ,* Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, τ. 3, ᾿Αθῆναι 1853 [ἀνατύπ. 1966], σ. 63 ἑπ.), ἀλλά ὡς πρός τό σημεῖο τοῦτο δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει καμιά ἀμφιβολία. Βλ. καί τή μετάφραση τοῦ *P.-P. Joannou,* Fonti. Fasc. IX: Discipline générale antique (IVe-IXe s.), τ. 1, 2, Ρώμη 1962, σ.

προκαλοῦν ἄμβλωση πρίν ἀπό τόν τοκετό. ᾿Εδῶ γίνεται γενικά ἀποδεκτό[10] ὅτι μέ τόν κανόνα αὐτόν σκοπήθηκε ἡ ἀντιμετώπιση τῶν πιό συνηθισμένων περιστατικῶν παιδοκτονίας ἤ ἀμβλώσεως, χωρίς αὐτό νά σημαίνει, ὅτι στίς ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἔνοχη ἔμενε ἀτιμώρητη. ᾿Αντίθετα μάλιστα θά μποροῦσε, κατά τήν ἄποψή μου, νά ὑποστηριχτεῖ, ὅτι ἡ μείωση τῆς ποινῆς στόν καν. 21 ἀφορᾷ —τουλάχιστον κατά τό χρόνο τῆς εἰσαγωγῆς της— μόνο στίς γυναῖκες πού προσπαθοῦν νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τίς συνέπειες μιᾶς ἐξώγαμης σχέσης —ἔτσι παίρνει καί ἡ «φιλανθρωπία» τήν ἔννοια τῆς ἐπιδείξεως κατανοήσεως ἀπέναντι στίς πολλαπλές κοινωνικές καί ἄλλες ἐπιπτώσεις ἀπό τό παραστράτημα—, ἐνῶ γιά τίς ὑπόλοιπες ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει ἡ παλιά ποινή τοῦ ἰσόβιου ἀφορισμοῦ. ῾Η ἄποψη αὐτή, γιά τή διαφοροποίηση τοῦ ἐπιτιμίου τῆς ἀμβλώσεως, μπορεῖ νά βρεῖ ἔρεισμα καί στή διάρκεια τῆς ποινῆς πού προβλέπεται ἀπό τό συγκεκριμένο κανόνα μέ τήν ἀκόλουθη σκέψη. ᾿Από τούς πρώτους κιόλας αἰῶνες ὑπῆρχε στό κανονικό δίκαιο ἐξομοίωση θανατώσεως ἐμβρύου καί ἀνθρωποκτονίας[11]. Πέρα ὅμως ἀπό τήν ἄμβλωση ὁ καν. 21 προβλέπει καί τήν ὑπό ἀνάλογες συνθῆκες τελούμενη παιδοκτονία, δηλαδή περίπτωση καθαρά ἑκούσιας ἀνθρωποκτονίας[12]. ῾Η ποινή ὅμως τῆς 10ετοῦς ἀκοινωνησίας πού εἰσάγεται ἀπό τόν καν. 21 δέν ἀντιστοιχεῖ στήν κανονική ποινή τοῦ ἑκούσιου φόνου, ἀλλά μᾶλλον πλησιάζει στήν ποινή τοῦ ἀκούσιου[13]. ῾Επομένως δύσκολα μπορεῖ νά ὑποστηριχτεῖ ἡ γενική ἐφαρμογή τοῦ κανόνα αὐτοῦ σέ ὅλες τίς πράξεις πού ταυτίζονται ἀπό ἄποψη ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως μέ τίς ἐδῶ προβλεπόμενες. Πάντως, ὅπως κι ἄν ἔχει τό πράγμα, ἀνεξάρτητα μέ ἄλλα λόγια ἀπό τό εἰδικό θέμα τῆς ἐκτάσεως ἐφαρμογῆς τοῦ καν. 21 πού ἐκτέθηκε πιό πάνω, ἄν αὐτός δηλαδή καλύπτει ὅλες τίς περιπτώσεις ἀμβλώσεως (καί παιδοκτονίας) ἤ μόνον ἐκεῖνες πού ξεκινοῦν ἀπό τήν πρόθεση νά

71: «Les femmes qui se prostituent, et tuent leurs nouveau-nés ou qui cherchent à les detruire dans leur sein (...)». Βλ. ἄλλωστε πιό πάνω (σημ. 6) τή σύνδεση τῶν δύο πράξεων, παιδοκτονίας δηλαδή καί ἀμβλώσεως, στίς ᾿Αποστολικές Διαταγές.

10. Βλ. τίς σχετικές παραπομπές στό *Nardi*, ὅ.π. σ. 496 σημ. 26.

11. Πολύ χαρακτηριστικά εἶναι τά γραφόμενα ἀπό τόν ἀπολογητή ᾿Αθηναγόρα τό 177 στό ἔργο του «Πρεσβεία περί Χριστιανῶν» 35.6 (ἔκδ. *M. Pellegrino*, La supplica per i Cristiani, Τουρίνο 1947, σ. 135). ᾿Αργότερα διατυπώθηκε ρητά στούς καν. 2 καί 8 τοῦ Μ. Βασιλείου (βλ. πιό κάτω σημ. 14). ῾Η αὐτοτέλεια ἐγκυμονούσας ἀφενός καί ἐμβρύου ἀφετέρου προκύπτει καί ἀπό τόν καν. 6 τῆς Νεοκαισαρείας.

12. Πρέπει πάντως νά τονιστεῖ, ὅτι πρόκειται γιά πράξη πού στό χρονικά ἀντίστοιχο κοσμικό δίκαιο δέν ἀποτελοῦσε ἀκόμα ἔγκλημα, γιατί τό ἀξιόποινο τῆς παιδοκτονίας καθιερώθηκε μέ τή διάταξη C. Th. 9.14.1 (ἔτ. 374, = C. 9.16.7).

13. Βλ. τούς καν. 22 καί 23 τῆς ᾿Αγκύρας: (Καν. 22) «Περί ἑκουσίων φόνων, ὑποπιπτέτωσαν μέν, τοῦ δέ τελείου πρός τῷ τέλει τοῦ βίου καταξιούσθωσαν». (Καν. 23) «᾿Επί ἀκουσίων φόνων, ὁ μέν πρότερος ὅρος ἐν ἑπταετίᾳ κελεύει τοῦ τελείου μετασχεῖν κατά τούς ὡρισμένους βαθμούς, ὁ δέ δεύτερος τόν πενταετῆ χρόνον πληρῶσαι».

συγκαλυφθεῖ μιά «πορνική» σχέση, δέν προβλεπόταν καί ἀπό τήν πλευρά τῆς 'Εκκλησίας ἀπόλυτα ὁμοιόμορφη ἀντιμετώπιση ἀνθρωποκτονίας καί ἀμβλώσεως.

Τήν ἑπόμενη χρονικά κανονική διάταξη σχετικά μέ τήν ἄμβλωση μετά τόν καν. 21 τῆς 'Αγκύρας ἀποτελοῦν οἱ καν. 2 καί 8 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου[14]. Καί στούς δύο αὐτούς κανόνες γίνεται γενικά λόγος γιά ὅσες γυναῖκες καταφεύγουν σέ ἄμβλωση καθώς καί γιά ὅσες προμηθεύουν «ἀμβλωθρίδια φάρμακα», χωρίς καμιά ἀναφορά στό εἶδος τῶν σχέσεων πού προκάλεσαν τή σύλληψη[15]. 'Ως πρός τήν ποινή ὁ καν. 2 (στόν καν. 8 δέν προσδιορίζεται ἡ ποινή) εὐθυγραμμίζεται μέ τόν καν. 21 τῆς 'Αγκύρας, μέ τήν προσθήκη, ὅτι ἡ θεραπεία πρέπει νά καθορίζεται μέσα στά πλαίσια μέν τῆς δεκαετίας, ἀλλά τό βάρος πρέπει νά πέφτει ὄχι στό χρόνο, ἀλλά στόν τρόπο τῆς μετανοίας, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ ἐφαρμοστής τῆς διατάξεως εἶχε μεγάλα περιθώρια στήν ἐπιμέτρηση τῆς ποινῆς.

'Η ἐπανάληψη τῆς ποινῆς τοῦ καν. 21 τῆς 'Αγκύρας σέ συνδυασμό ἀφενός μέ τή διευκρίνηση μέσα στόν καν. 2, ὅτι ἡ ἄμβλωση ἰσοδυναμεῖ μέ φόνο καί ἀφετέρου μέ τόν καν. 57 τοῦ Μ. Βασιλείου, πού προβλέπει γιά τούς ἀκούσιους φονεῖς ποινή 10ετοῦς ἀκοινωνησίας (τήν ἴδια δηλαδή μέ τήν ἄμβλωση), θέτει πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία τό ὅτι οἱ θεωρητικοί τοῦ κανονικοῦ δικαίου συνειδητά πιά ἄρχισαν νά ἀποχωρίζουν τήν ἄμβλωση ἀπό τίς ὑπόλοιπες περιπτώσεις ἑκούσιου φόνου καί ὑπέβαλλαν τούς ὑπαίτιους (ἤ μᾶλλον τίς ὑπαίτιες) σέ εἰδική, ἐπιεικέστερη μεταχείριση πού ἀντιστοιχοῦσε μέ τήν ποινή τῆς ἀκούσιας ἀνθρωποκτονίας[16]. 'Εδῶ ὅμως

---

14. Καν. 2: «'Η φθείρασα κατ' ἐπιτήδευσιν φόνου δίκην ὑπέχει. 'Ακριβολογία ἐκμεμορφωμένου καί ἀνεξεικονίστου παρ' ἡμῖν οὐκ ἔστιν· ἐνταῦθα γάρ ἐκδικεῖται οὐ μόνον τό γεννηθησόμενον, ἀλλά καί 'αὐτός ὁ ἑαυτῷ ἐπιβουλεύσας', διότι ὡς ἐπί τό πολύ ἐναποθνήσκουσι ταῖς τοιαύταις ἐπιχειρήσεσιν αἱ γυναῖκες. Πρόσεστι δέ τούτῳ καί ἡ φθορά τοῦ ἐμβρύου, ἕτερος φόνος κατά γε τήν ἐπίνοιαν τῶν ταῦτα τολμώντων. Δεῖ μέντοι μή μέχρι τῆς ἐξόδου παρατείνειν αὐτῶν τήν ἐξομολόγησιν, ἀλλά δέχεσθαι μέν τό μέτρον τῶν δέκα ἐτῶν, ὁρίζειν δέ μή χρόνῳ, ἀλλά τρόπῳ τῆς μετανοίας τήν θεραπείαν». Καν. 8: «(...) Καί αἱ τοίνυν τά ἀμβλωθρίδια διδοῦσαι φάρμακα φονεύτριαί εἰσι καί αὐταί, καί αἱ δεχόμεναι τά ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια». 'Ο *Β. Sinogowitz,* Studien zum Strafrecht der Ekloge. [Πραγματεῖαι τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, 21], 'Αθῆναι 1956, σ. 111 σημ. 1 καί 2 ἐπικαλεῖται καί τούς καν. 33 καί 52 τοῦ Μ. Βασιλείου. 'Η ἐπίκληση ὅμως αὐτή δέν εἶναι ὀρθή, γιατί οἱ κανόνες αὐτοί ἀναφέρονται σέ ἔγκλημα πού ἔχει ἀντικειμενική ὑπόσταση διαφορετική ἀπό τήν ἄμβλωση. Ἴσως παρασύρθηκε ὁ πιό πάνω συγγραφέας ἀπό τό Νομοκάνονα σέ 14 Τίτλους, πού περιλαμβάνει στίς κανονικές πηγές τοῦ κεφ. 13.10 (πρβλ. *Ράλλη-Ποτλῆ,* ὅ.π. τ. 1 σ. 312) καί τόν καν. 52. Πλήν ὅμως, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν ἐπικεφαλίδα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ (πιό κάτω σημ. 23), τό περιεχόμενό του δέν περιορίζεται στήν ἄμβλωση.

15. Οἱ σχολιαστές 'Ιωάννης Ζωναρᾶς καί Θεόδωρος Βαλσαμών κάνουν ὡστόσο σαφεῖς ὑπαινιγμούς γιά τή μή νόμιμη προέλευση τοῦ κυοφορουμένου (*Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 4 σ. 96 ἐπ.).

16. 'Ο Βαλσαμών στό σχόλιό του στόν καν. 2 τοῦ Μ. Βασιλείου (*Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 4 σ.

πρέπει νά ἐπισημανθεῖ, ὅτι ἡ ποινή αὐτή ἐπιβαλλόταν στόν ὑπαίτιο ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐπέλευση τοῦ ἐπιδιωκόμενου ἀποτελέσματος (τή θανάτωση τοῦ ἐμβρύου) ἤ ἀπό τόν τυχόν θάνατο τῆς ἐγκύου ἐξαιτίας τῆς λήψης τοῦ σχετικοῦ παρασκευάσματος. 'Η λύση αὐτή δίνεται ἀπό τό Θεόδωρο Βαλσαμώνα μέ βάση τίς γενικές γιά τήν ὑπαιτιότητα διατάξεις, χωρίς νά ληφθοῦν ὑπόψη οἱ εἰδικές γιά τό συγκεκριμένο θέμα διατάξεις τοῦ κοσμικοῦ δικαίου[17].

'Ο 'Ιουστινιανός θεώρησε προφανῶς ἐπαρκεῖς τίς σχετικές διατάξεις τῶν προκατόχων του πού περιέλαβε στό κωδικοποιητικό του ἔργο κι ἔτσι δέ συναντᾶμε στίς Νεαρές νέες διατάξεις γιά τήν ἄμβλωση, ἐκτός ἀπό τή Ν. 22.16.1 (Μάρτιος 536), μέ τήν ὁποία καθιερώθηκε ὡς λόγος διαζυγίου σέ βάρος τῆς γυναίκας ἡ διενέργεια ἀμβλώσεως ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἄνδρα. 'Αλλά καί αὐτή ἡ διάταξη λίγα χρόνια μετά ἀπό τή θέσπισή της καταργήθηκε, ἀφοῦ δέν ἐπαναλήφθηκε στή Ν. 117.8 (Δεκέμβριος 542) πού ρύθμιζε τό ἴδιο θέμα[18].

'Η παραπάνω διαπίστωση, ὅτι δηλαδή οἱ Νεαρές δέ μετέβαλαν τήν ποινική ἀντιμετώπιση τῶν ἀμβλώσεων, δέ σημαίνει ὅτι στή μετά τήν κωδικοποίηση νομοθεσία τοῦ 'Ιουστινιανοῦ λείπουν τελείως διατάξεις πού ἔχουν ἔμμεση σχέση μέ τό ἐξεταζόμενο ἔγκλημα καί μέ τή δίωξή του. Ἔτσι μέ τή Ν. 134.9 (Μάιος 556) ἀπαγορεύτηκε ἡ κράτηση γυναικῶν στίς φυλακές, εἴτε στή διάρκεια τῆς ἀνακρίσεως, εἴτε καί μετά τή διαπίστωση τῆς ἐνοχῆς τους καί τήν καταδίκη τους. 'Αντί γιά τή φυλάκιση προβλέφθηκε ἡ κράτησή τους σέ γυναικεῖα μοναστήρια ἤ ἀσκητήρια, ὥστε νά ἀποφευχθοῦν οἱ τυχόν δυσάρεστες συνέπειες τοῦ συγχρωτισμοῦ τους μέ τό ἀντρικό προσωπικό τῶν φυλακῶν —διάταξη πού ἀσφαλῶς συχνά θά ἐφαρμοζόταν σέ περιπτώσεις διαπράξεως τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἀμβλώσεως. Σχετικό εἶναι καί τό πρόβλημα πού μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ στήν ἔκταση ἐφαρμογῆς τῆς Ν. 17.7 ('Απρίλιος 535), μέ τήν ὁποία ἀπαγορεύτηκε ἡ παροχή ἀσύλου στούς φονεῖς. 'Ερωτᾶται δηλαδή, ἄν ἡ διάταξη αὐτή κάλυπτε καί ὅσους διώκονταν γιά ἄμβλωση. 'Η ἀπάντηση στό ἐρώτημα πρέπει, νομίζω, νά εἶναι ἀρνητική, γιατί μέ βάση τή διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς καί τῆς ὑποκειμενικῆς ὑποστάσεως ἀφενός

---

97 ἐπ.) ἐπιχειρεῖ νά ἑρμηνεύσει αὐτήν τήν ἀνακολουθία, ἐμφανίζοντας τή μείωση τῆς ποινῆς ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συνδρομῆς ἐλαφρυντικῶν περιστάσεων.

17. Τό θέμα αὐτό πραγματεύεται ὁ Βαλσαμών στό σχόλιό του στόν καν. 91 τῆς Πενθέκτης (*Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 2 σ. 520) μέ ἐπίκληση τῶν διατάξεων Β. 60.39.1.3 καί 60.39.3. Μνημονεύει παράλληλα καί τούς κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου γιά τούς ἀκούσιους φονεῖς (8, 54 καί 57) καί τή διάταξη Β. 60.39.5, ἀποφεύγοντας ὅμως τήν ἀναφορά στή Β. 60.51.34.5 πού περιέχει εἰδική πρόβλεψη, μέ διαμόρφωση τῆς πράξης σέ ἔγκλημα χαρακτηριζόμενο ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος.

18. Στήν ἐπιτομή τῶν Νεαρῶν τοῦ Θεοδώρου τοῦ 'Ερμοπολίτη (*C. E. Zachariae,* 'Ανέκδοτα, Λειψία 1843 [ἀνατύπ. Aalen 1969] σ. 34) γίνεται ρητή μνεία τοῦ ὅτι ὡς πρός τούς λόγους διαζυγίου ἰσχύουν οἱ διατάξεις τῆς δεύτερης (μόνον) Νεαρᾶς.

τῆς ἀνθρωποκτονίας καί ἀφετέρου τῆς ἀμβλώσεως (ὅπως περιγράφεται στήν ἀρχή αὐτῆς τῆς ἐργασίας) στό ἰουστινιάνειο δίκαιο καταλήγει κανείς στό συμπέρασμα, ὅτι μέ τόν ὅρο «ἀνδροφόνοι» τῆς παραπάνω Νεαρᾶς δηλώνονται οι παραβάτες τῆς Lex Cornelia που προϋπέθετε animus occidendi[19].

Πολλούς αἰῶνες μετά τίς πρῶτες κανονικές ρυθμίσεις ἐπανῆλθε στό θέμα τῆς ἀμβλώσεως ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδος (ἔτ. 691/2), ἡ ὁποία, μολονότι μέ τόν καν. 2 ἐπικύρωσε καί περιέβαλε μέ τό κύρος οἰκουμενικῆς συνόδου τούς κανόνες τῶν τοπικῶν συνόδων καί τῶν Πατέρων —ἑπομένως καί τούς καν. 21 τῆς 'Αγκύρας καί 2 καί 8 τοῦ Μ. Βασιλείου—, δέ θεώρησε προφανῶς ἐπαρκή τή μέχρι τότε ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος καί ὅρισε στόν καν. 91 ὅτι τόσο αὐτές πού χορηγοῦν ὅσο καί αὐτές πού παίρνουν οὐσίες προκαλοῦσες ἄμβλωση, ὑπόκεινται στίς ποινές τοῦ φόνου[20]. 'Από τή γενική αὐτή διατύπωση τοῦ κανόνα συνάγεται, ὅτι ἡ ἀντικειμενική ὑπόσταση τοῦ κανονικοῦ ἀδικήματος στή νέα του διαμόρφωση περιλαμβάνει ἁπλῶς καί μόνο τή χορήγηση καί τή λήψη τοῦ φαρμάκου, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἀποτέλεσμα, καί ὅτι γιά τήν ἐπιμέτρηση τῆς ποινῆς γίνεται σιωπηρή παραπομπή σέ ἄλλες κανονικές διατάξεις σχετικές μέ τούς βαθμούς τῆς ὑπαιτιότητας. Παρ' ὅλα αὐτά οἱ ἑρμηνευτές τοῦ κανόνα παραβλέποντας τή διαφοροποίησή του σέ σύγκριση μέ τίς προγενέστερες διατάξεις, παραπέμπουν ὡς πρός τήν ποινή στούς πιό πάνω κανόνες τῆς 'Αγκύρας καί τοῦ Μ. Βασιλείου[21].

'Ο Νομοκάνονας σέ 14 Τίτλους, πού εἶχε στό μεταξύ καταρτιστεῖ σέ πρώτη ἔκδοση, περιέλαβε τελικά στό κεφ. 13.10 ὅλους τούς πιό πάνω κανόνες, δηλαδή τούς κανόνες 21 'Αγκύρας, 2, 8 (καί 52· βλ. σημ. 14) τοῦ Μ. Βασιλείου καί 91 τῆς Πενθέκτης, καθώς καί τίς οἰκεῖες διατάξεις τοῦ κοσμικοῦ δικαίου[22]. Πάντως ὁ συντάκτης τοῦ Νομοκάνονα στήν ἐπικεφαλίδα τοῦ κεφ. 13.10 μέ τίς λέξεις «περί τῶν πορνευουσῶν»[23] ἐξειδικεύει τό ἀντικείμενο τῆς ρυθμίσεως —ἴσως κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ καν. 21 τῆς 'Αγκύρας καί τῶν ἀντιλήψεων πού γενικά κρατοῦσαν γύρω ἀπό τοῦτο τό θέμα— μολονότι αὐτό, ὅπως εἴδαμε, δέν ἀνταποκρίνεται στό περιεχόμενο τοῦ συνόλου τῶν διατάξεων πού λήφθηκαν ὑπόψη. Παράλληλα περιέλαβε ὁ ἴδιος Νομοκάνονας στό κεφ. 9.25 καί τίς διατάξεις τίς σχετικές μέ τή φαρμακεία πού, ὅπως ἐκτέθηκε στήν ἀρχή τῆς ἐργασίας, συνδεόταν ἔμμεσα μέ τήν ἄμβλωση[24].

'Η 'Εκλογή τῶν 'Ισαύρων περιέλαβε τήν ἀκόλουθη διάταξη: «'Εάν γυνή πορνεύσῃ καί γένηται ἔγκυος καί ἐπιβουλεύσῃ τῇ ἰδίᾳ γαστρί πρός τό ἐκτρῶσαι, τυπτομένη ἐξοριζέσθω»[25]. 'Ως πρός τίς κυρώσεις δέν ὑπάρχει οὐσιώδης μεταβολή σέ σχέση μέ τό ἰουστινιάνειο δίκαιο. 'Ορισμένα ὅμως ἐρωτηματικά δημιουργεῖ ἡ διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἐγκλήματος, γιατί περιορίζεται μόνο στίς περιπτώσεις πού ἡ σύλληψη προέρχεται ἀπό σχέση πορνική. 'Υποστηρίχτηκε, ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό ἐπιδιώχθηκε ἡ συμπλήρωση τῆς ἰουστινιάνειας νομοθεσίας, πού προέβλεπε μόνο τήν περίπτωση τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπό τόν καρπό νόμιμου γάμου. Σ' αὐτό, πέρα ἀπό τό ἀντεπιχείρημα ὅτι ἡ συμπλήρωση μποροῦσε νά γίνει μέ τίς συνειθισμένες ἑρμηνευτικές μεθόδους χωρίς τήν ἀνάγκη θεσπίσεως εἰδικῆς διατάξεως[26], πρέπει νά παρατηρηθεῖ, ὅτι στηρίζεται σέ λαθεμένη προϋπόθεση, γιατί στό Corpus Iuris Civilis ὑπάρχει καί διάταξη ἀπαγορευτική τῆς ἀμβλώσεως μέ γενική διατύπωση[27] καί ἑπομένως δέ συνέτρεχε καμιά ἀνάγκη συμπληρώσεως τῆς ρυθμίσεως[28]. Σύμφωνα μέ ἄλλη ἄποψη[29], ἡ διάταξη τῆς 'Εκλογῆς ἦταν εἰδική καί ἀπέβλεπε στόν κολασμό τῶν ἔγγαμων μόνο

19. Εἶναι φανερό ὅμως, πώς ἡ λύση αὐτή δέν εἶχε πιά ἔρεισμα μετά τήν ἐξομοίωση ἀμβλώσεως καί ἀνθρωποκτονίας στούς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν. Πάντως πρέπει νά ἐπισημανθεῖ, ὅτι μολονότι καί στούς νόμους τοῦ 'Ιουστινιανοῦ τό ἔμβρυο ἐξακολουθοῦσε νά χαρακτηρίζεται ὡς «ἐλπιζόμενος» ἄνθρωπος (προβλ. C. 6.29.3 καί 7.4.14, ἔτ. 530), στήν κοινή συνείδηση ἡ ἄμβλωση δέ διέφερε πολύ ἀπό τήν παιδοκτονία. Βλ. τίς κατηγορίες τοῦ Προκοπίου κατά τῆς Θεοδώρας στά «'Ανέκδοτα», κεφ. 9.19 καί 10.3 (ἔκδ. *I. Haury*, Λειψία 1936, σ. 59 καί 66, ἀντίστοιχα).

20. «Τάς τά ἀμβλωθρίδια διδούσας φάρμακα, καί τάς δεχομένας τά ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια, τῷ τοῦ φονέως ἐπιτιμίῳ καθυποβάλλομεν». Στήν οὐσία ἐλάχιστα διαφέρει ὁ κανόνας αὐτός ἀπό τήν ἀντίστοιχη διάταξη στό τέλος τοῦ καν. 8 τοῦ Μ. Βασιλείου.

21. Ἔμμεσα ὁ 'Ιωάννης Ζωναρᾶς, ἀλλά ρητά ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών: «Καί ὁ μέν κανών διά τοιούτου ἐπιτιμίου κολάζει ταύτας· καί εὑρήσεις τά εἴδη τῶν ἐπιτιμίων ἐν τῷ β΄ κανόνι τοῦ ἁγίου Βασιλείου, καί ἐν τῷ κα΄ κανόνι τῆς ἐν 'Αγκύρᾳ συνόδου (*Ράλλης-Ποτλῆς*, ὅ.π. τ. 2 σ. 519).

22. Πρόκειται γιά τίς διατάξεις πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω στίς σημ. 4 καί 5, δηλαδή D. 47.11.4, 48.8.8, 48.19.39 καί 48.19.38.5).

23. «Περί τῶν πορνευουσῶν, καί ἀναιρουσῶν τά τικτόμενα, ἤ ποιουσῶν φθόρια» (*Ράλλης-Ποτλῆς*, ὅ.π. τ. 1 σ. 312).

24. 'Εκεῖ παρατίθεται καί ἡ διάταξη D. 48.19.38.5 (σέ διαφορετική ὅμως, σέ σύγκριση μέ τό κεφ. 13.10, ἑλληνική ἀπόδοση· βλ. *Ράλλη-Ποτλῆ*, ὅ.π. τ. 1 σ. 199).

25. Ε. 17.36, στήν ἔκδοση *L. Burgmann*, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10], Φραγκφούρτη 1983, σ. 238.

26. *Sinogowitz*, ὅ.π. (σημ. 14) σ. 111.

27. Πρόκειται γιά τό χωρίο D. 48.8.8, στό ὁποῖο, ἀντίθετα ἀπό τά D. 47.11.4 καί 48.19.39, δέ γίνεται λόγος γιά *ἔγγαμη* γυναίκα (μολονότι καί τά τρία χωρία ἐπικαλοῦνται τήν ἴδια αὐτοκρατορική διάταξη). Γιά τήν πιό πάνω διάταξη, τή D. 48.8.8, ἐκφράστηκε ἡ ὑποψία, ὅτι εἶναι δυνατό νά ὀφείλεται ἡ τωρινή της διατύπωση σέ interpollatio. 'Η ἄποψη ὅμως αὐτή δέ φαίνεται βάσιμη. Πρβλ. καί *Nardi*, ὅ.π. (σημ. 1) σ. 421 σημ. 285.

28. *Chr. H. Brecht*, Partus Abactio, στήν *Pauly-Wissowa*, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft τ. XVIII, 4 (1949) στ. 2048. Μέ βάση τή διάταξη D. 48.8.8 μποροῦσε νά διωχθεῖ καί ἡ ἄγαμη γυναίκα πού ἐπιχειροῦσε ἄμβλωση, ἀκόμη καί ἄν ἡ πράξη ἔμεινε στό στάδιο τῆς ἀπόπειρας, ἔστω καί ἀπρόσφορης.

29. *K.E. Zachariä von Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, 3η ἔκδ., Βερολίνο 1892 (ἀνατύπ. Aalen 1955) σ. 347.

γυναικῶν πού συνέλαβαν ἀπό ἐξώγαμη σχέση. Οὔτε καί ἡ ἄποψη αὐτή μπορεῖ ὅμως νά εὐσταθήσει, γιατί, ὅπως ἀντιπαρατηρήθηκε[30], αὐτά τά πραγματικά περιστατικά, δηλαδή ἡ ἐξώγαμη σχέση ἔγγαμης γυναίκας, συνέθεταν τήν ἀντικειμενική ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος τῆς μοιχείας πού ἐπέσυρε πολύ αὐστηρότερες κυρώσεις.

Μέ βάση τόν ἰδιόρρυθμο κωδικοποιητικό χαρακτήρα τῆς Ἐκλογῆς, πού δέν κατάργησε στό σύνολό του τό ἰουστινιάνειο δίκαιο[31], θά μποροῦσε νά ὑποστηριχτεῖ ὅτι οἱ συντάκτες της ἀπέβλεψαν μέ τή διάταξη 17.36 στή διατύπωση τῶν γενικῶν πλαισίων γιά τή δίωξη τῶν ἀμβλώσεων, σύμφωνα μέ τίς κοινωνικές ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς τους, χωρίς τήν πρόθεση ἀποκλειστικῆς ρυθμίσεως, ἀλλ᾿ ἀφήνοντας συγχρόνως πεδίο ἐφαρμογῆς καί στίς σχετικές διατάξεις τοῦ Corpus Iuris Civilis. Ἡ ἐκδοχή ὅμως αὐτή ἔχει ἕνα ἀδύνατο σημεῖο, πού βρίσκεται ἀκριβῶς στήν ἰδιομορφία τοῦ κωδικοποιητικοῦ χαρακτήρα τῆς συλλογῆς αὐτῆς, πού δέν παύει βέβαια νά ἀποτελεῖ καί ἔργο νομοθετικό, γιατί περιέλαβε καί πολλές νέες ρυθμίσεις[32]. Ὅπως ὀρθά παρατηρήθηκε[33], μέ τή σύνταξή της σκοπήθηκε ὄχι μόνον ἡ συγκέντρωση τῶν βασικῶν κανόνων δικαίου σέ ἕνα εὐσύνοπτο κείμενο, ἀλλά συγχρόνως καί ἡ «ἀσφάλεια δικαίου» γιά δικαστές καί δικαζόμενους, ὥστε νά ἐξασφαλίζεται ἡ δίκαιη ἀπονομή ἀστικῆς καί ποινικῆς δικαιοσύνης. Μέ αὐτά τά δεδομένα δέν μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτή ἡ παράλληλη ἰσχύς —καί ἐφαρμογή— περισσότερων γενικῶν διατάξεων πού ἀφοροῦν στό ἴδιο κατ᾿ ἀρχήν ἔγκλημα, ὅταν διαπιστώνεται ἀπόκλιση μεταξύ τους στή διαμόρφωση τῶν στοιχείων τῆς ἀντικειμενικῆς ἤ ὑποκειμενικῆς του ὑποστάσεως, γιατί αὐτό κάθε ἄλλο παρά ἀσφάλεια δικαίου δημιουργεῖ. Γιά τούς παραπάνω λόγους δέ βρίσκω καθόλου ἱκανοποιητική τή σκέψη, ὅτι τῶν μέν ἀγάμων

30. *Sinogowitz,* ὅ.π. (σημ. 14) σ. 112 σημ. 1.

31. Βλ. *P. Pieler,* Byzantinische Rechtsliteratur, στοῦ *H. Hunger,* Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, τ. 2 [Hb. d. AW. XII. 5.2], Μόναχο 1978, σ. 430 ἑπ. καί *Burgmann,* ὅ.π. (σημ. 25) σ. 9 ἑπ.

32. Βλ. τήν ἔκθεση τῶν ἐπιδιωκόμενων μέ τό ἔργο σκοπῶν στό προοίμιό του (σ. 162 στίχ. 36-51 στήν ἔκδοση *Burgmann):* «...ἐν πολλαῖς τε βίβλοις τά ὑπό τῶν προβεβασιλευκότων νενομοθετημένα γεγράφθαι γινώσκοντες καί τοῖς μέν δυσδιάγνωστον τόν ἐν αὐτοῖς περιεχόμενον νοῦν, τοῖς δέ καί παντελῶς ἀδιάγνωστον, καί μάλιστα τοῖς ἔξω τῆς θεοφυλάκτου ταύτης καί βασιλίδος ἡμῶν πόλεως εἰδότες τυγχάνοντα, (...) πάσας τάς αὐτάς βίβλους συναθροισθῆναι παρ᾿ ἡμῖν ἐκελεύσαμεν καί πάσας μετ᾿ ἐπιμελοῦς ἐπισκέψεως ἀνακρίναντες διά τε τῶν ἐν ταῖς αὐταῖς βίβλοις εὐθέτως ἐμφερομένων διά τε τῶν παρ᾿ ἡμῶν νεαρῶς θεσπισθέντων τῶν ἐπισυχναζόντων πραγμάτων καί συναλλαγμάτων τάς κρίσεις καί τάς καταλλήλους τῶν ἐγκλημάτων ποινάς ἐν τῇδε τῇ βίβλῳ φανερωτέρως τε καί λεπτοτέρως ἀναληφθῆναι ἁρμόδιον ἡγησάμεθα πρός εὐσύνοπτον τῆς τῶν τοιούτων εὐσεβῶν νόμων δυνάμεως εἴδησιν καί τήν ἐν εὐκρινείᾳ τῶν πραγμάτων εὐλύτωσιν καί τήν δικαίαν τῶν πλημμελούντων ἐπεξέλευσιν καί τήν τῶν ἐπιρρεπῶς πρός τό πλημμελεῖν διακειμένων ἀναστολήν καί διόρθωσιν».

33. Βλ. *Burgmann,* ὅ.π. σ. 9 («...das Bemühen um Rechtssicherheit...»).

γυναικῶν ἡ δίωξη γινόταν μέ βάση τή διάταξη τῆς Ἐκλογῆς, ἐνῶ τῶν ἔγγαμων μέ βάση τίς γενικές διατάξεις τῶν Πανδεκτῶν[34].

Ἡ ἐξήγηση αὐτῆς τῆς πραγματικά προβληματικῆς διατάξεως τῆς Ἐκλογῆς πρέπει κατά τή γνώμη μου νά ἀναζητηθεῖ στή σκέψη, ὅτι οἱ συντάκτες της θεώρησαν ὡς ποινικά ἀξιόλογες μόνο τίς ἀμβλώσεις πού ἐπιχειροῦνταν γιά τή συγκάλυψη μιᾶς ἠθικῆς παρεκτροπῆς —πού θά ἦταν ἀσφαλῶς καί ὁ κανόνας[35]— ἀποβλέποντας κοντά στ᾿ ἄλλα καί στόν περιορισμό μέ τόν τρόπο αὐτό τῆς πορνείας —φαινόμενο πού δέν μπορεῖ νά ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τή γενικότερη ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν ἤδη διαμορφωμένων στό κανονικό δίκαιο τάσεων[36]. Γιά τίς σπάνιες περιπτώσεις[37] πού δράστης τοῦ ἐγκλήματος ἦταν ἔγγαμη γυναίκα καί πού ἡ σύλληψη τοῦ ἐμβρύου εἶχε γίνει νόμιμα, ἡ πιό πιθανή ἐκδοχή εἶναι ὅτι ὁ νομοθέτης ἀρκέσθηκε στίς κυρώσεις πού προέβλεπε ἡ κανονική νομοθεσία, σέ συνδυασμό μέ τή σκέψη, ὅτι ὁ σοβαρός κίνδυνος τῆς ζωῆς τῆς ἴδιας τῆς ἐγκύου[38] θά ἀποτελοῦσε ἀπό μόνος του ἰσχυρό ἀνασχετικό παράγοντα, ἐφ᾿ ὅσον στίς παντρεμένες γυναῖκες πού περιῆλθαν σέ κατάσταση ἐγκυμοσύνης ἀπό τίς συζυγικές τους σχέσεις δέ συντρέχει κανένας ἠθικός λόγος γιά τήν ἀπόκρυψη τοῦ γεγονότος[39] καί κατά συνέπεια κανένας (κατ᾿ ἀρχήν) λόγος νά καταφύγουν στήν ἄμβλωση μέ σκοπό τή διακοπή τῆς κυήσεως.

Ἀπό τή διατύπωση τῆς Ἐκλογῆς πρέπει ἀκόμα νά σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ἐπίτευξη τοῦ ἐγκληματικοῦ ἀποτελέσματος δέν ἀνῆκε στήν ἀντικειμενική

34. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι δέν ἐπηρεάζεται ἡ παράλληλη ἰσχύς ποινικῶν διατάξεων τοῦ Corpus Iuris Civilis μέ εἰδικό περιεχόμενο σέ σχέση μέ τό ἔγκλημα τῆς ἀμβλώσεως. Βλ. παρακάτω τή διάταξη τῆς Appendix Eclogae.

35. Γιά τά αἴτια τῆς συνδέσεως πορνείας καί ἀμβλώσεως διαφωτιστικά εἶναι καί ὅσα μερικούς αἰῶνες πιό πρίν καταμαρτυροῦσε ὁ Ἱππόλυτος (στόν πάπα Κάλλιστο) στό ἔργο του «κατά πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος», στήν ἔκδοση *J. P. Migne,* Patrologia graeca τ. 16.3 στ. 3386 D-3387 A ἤ *P. Wendland,* Hippolytus Werke, III [Griech. Christl. Schriftsteller, 26], Λειψία 1916, σ. 250 ἑπ. Πρβλ. καί *Dölger,* ὅ.π. (σημ. 6) σ. 60 ἑπ., πού ὑποστηρίζει τήν ἄποψη, ὅτι οἱ ἀμβλώσεις ἦταν συχνές στίς ἑταιριζόμενες γυναῖκες, γιατί ἡ ἐγκυμοσύνη ἀποτελοῦσε σοβαρό ἐμπόδιο στήν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματός τους.

36. Βλ. γιά τή μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους ἀνάμεσα στό ρωμαϊκό καί τό βυζαντινό δίκαιο ὡς πρός τήν καταστολή τῶν ἀμβλώσεων *Garancini,* ὅ.π. (σημ. 1) σ. 408 ἑπ. Πάντως ὁ καν. 21 τῆς Ἀγκύρας, πού ἡ ἐπίδρασή του ἐδῶ εἶναι πολύ πιθανή, ἐπηρέασε σέ μεγάλη ἔκταση τήν ἐξέλιξη τοῦ δυτικοῦ κανονικοῦ δικαίου. Βλ. τίς σχετικές μαρτυρίες στόν *Garancini,* ὅ.π. σ. 415 ἑπ.

37. Ἡ σπανιότητα αὐτή δέν πρέπει νά κριθεῖ μέ τήν (ἀναχρονιστική) ἐκτίμηση τῶν σημερινῶν δεδομένων, σύμφωνα μέ τά ὁποῖα ὁ δείκτης τῶν ἀμβλώσεων μεταξύ τῶν ἔγγαμων γυναικῶν εἶναι ψηλός, γιατί ἐπηρεάζεται ἀπό δημογραφικούς καί ἄλλους παράγοντες, πού κατά τήν ἐξεταζόμενη ἐποχή εἶχαν πολύ μικρότερη σημασία.

38. Τόν κίνδυνο αὐτό ἐπισημαίνει καί ὁ Μ. Βασίλειος στόν καν. 2 (βλ. παραπάνω σημ. 14).

39. Βλ. καί τά σχόλια τοῦ Ζωναρᾶ καί τοῦ Βαλσαμώνα στόν καν. 2 τοῦ Μ. Βασιλείου (πιό πάνω σημ. 15), καθώς καί τήν ἐπικεφαλίδα τοῦ κεφ. 13.10 τοῦ Νομοκάνονα σέ 14 Τίτλους (πιό πάνω σημ. 23), ὅπου τό θέμα ἐντοπίζεται στίς πορνεύουσες γυναῖκες.

ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος πού περιεῖχε καί τήν ἀπόπειρα τῆς ἀμβλώσεως[40]. Σχέση —ἔμμεση— μέ τήν ἴδια πράξη ἔχει καί τό κεφ. 17.42 πού μέ τή γενικότητά του καλύπτει ὅλες τίς περιπτώσεις φαρμακείας[41].

Μιά καί, ὅπως ἀναφέρθηκε πιό πάνω, ἡ θέση σέ ἰσχύ τῆς 'Εκλογῆς δέν εἶχε ὡς συνέπεια τήν κατάργηση τῆς ἰουστινιάνειας νομοθεσίας, ἄρχισε ἡ πρακτική ἀπό τά μέσα τοῦ 8ου αἰώνα καί ὕστερα νά συμπληρώνει τό ἔργο τῆς ἐπιτροπῆς πού εἶχε συγκροτήσει ὁ Λέων Γ΄, μέ τό σταδιακό σχηματισμό ἑνοτήτων ἀπό γλωσσικά ἐπεξεργασμένα ἀποσπάσματα, τό πιό πολύ τοῦ Corpus Iuris Civilis, πού ἡ χειρόγραφή τους παράδοση συνδέθηκε σιγά-σιγά μέ τήν 'Εκλογή καί γιά τό λόγο αὐτό ἔγιναν γνωστές στή νομική φιλολογία μέ τό ὄνομα «Appendix Eclogae»[42]. 'Ανάμεσα στά ἀποσπάσματα πού συνθέτουν τήν Appendix περιλαμβάνεται καί μία (ἑλληνική) ἐπιτομή τοῦ χωρίου D. 48.19.39 γιά τήν ἐπιβολή κεφαλικῆς ποινῆς στή χήρα πού, ἀντί ἀνταλλάγματος ἐκ μέρους τῶν ὑποκαταστάτων κληρονόμων, πετυχαίνει μέ ἄμβλωση τήν ἐξαφάνιση τοῦ ἐγκατάστατου κληρονόμου πού κυοφορεῖται[43].

'Εφ' ὅσον ὅμως ἔγινε λόγος γιά τήν Appendix τῆς 'Εκλογῆς, πρέπει νά σημειωθεῖ καί τοῦτο. Στήν Appendix, μέ τήν πολύ εὐρεία της ἔννοια, ἀνήκει καί τό λεγόμενο «Μωσαϊκό Παράγγελμα», μιά συλλογή ἀπό 70 ἀποσπάσματα τῆς Πεντατεύχου[44]. Σ' αὐτή λοιπόν τή συλλογή, στό κεφ. 27[45], γίνεται διάκριση τοῦ ἐμβρύου σέ «ἐξεικονισμένο» καί «μή ἐξεικονισμένο». 'Η διάκριση ὅμως αὐτή, πού εἶχε βρεῖ ἀνταπόκριση κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση

40. Ἔτσι καί *Sinogowitz*, ὅ.π. (σημ. 14) σ. 112.

41. Βλ. ἀνάλυση τῆς διατάξεως στόν *Τρωιάνο*, ὅ.π. (σημ. 5) σ. 61 ἑπ.

42. Βλ. τήν ἔκδοση *L. Burgmann - Sp. Troianos*, Appendix Eclogae, Fontes Minores III. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 4], Φραγκφούρτη 1979, σ. 24-125.

43. EApp. V. 6: «'Εάν γυνή λαβοῦσα χρήματα παρά τῶν σουβστιτούτων κληρονόμων ἐπί τῷ ἀμβλῶναι τό ἐγκυμονούμενον παρ' αὐτῆς, ἰνστιτοῦτον ὄντα κληρονόμον, καί διά τινος φαρμάκου ἐκτρώσῃ, κεφαλικῶς τιμωρεῖται». 'Εκτός ἀπό τό χωρίο αὐτό τῶν Πανδεκτῶν, ἡ Appendix δέν περιέλαβε ἄλλη διάταξη τοῦ Corpus Iuris Civilis πού νά ἀναφέρεται ἄμεσα (ἔμμεση σχέση ἔχει τό χωρίο της V. 7 = D. 48.19.38.5 περί φαρμακείας) στήν ἄμβλωση. Χαρακτηριστικό εἶναι ἐπίσης, ὅτι στήν EApp. V. 3 περιλήφθηκε ἀπόσπασμα ἀπό τήν ἐπιτομή τῶν Νεαρῶν τοῦ 'Αθανασίου τοῦ 'Εμεσηνοῦ 10.9 (*G. E. Heimbach*, 'Ανέκδοτα I, Λειψία 1838 [ἀνατύπ. Aalen 1969], σ. 128 στίχ. 2-8), ὅπου συνοψίζονται οἱ λόγοι διαζυγίου σέ βάρος τῆς γυναίκας σύμφωνα μέ τή N. 117.8, χωρίς καμιά μνεία ἤ ἀναφορά τοῦ μέρους 10.2 τῶν ἴδιων ἐπιτομῶν, στό ὁποῖο ὅμως οἱ λόγοι διαζυγίου ἀπαριθμοῦνται σύμφωνα μέ τή N. 22.16.1, πού περιλαμβάνει καί τή διενέργεια ἀμβλώσεως χωρίς γνώση τοῦ ἄνδρα.

44. Βλ. τήν ἔκδοση *L. Burgmann - Sp. Troianos*, Nomos Mosaikos, Fontes Minores III (ὅ.π. σημ. 42) σ. 126-167.

45. Στήν πιό πάνω ἔκδοση σ. 156. Πρόκειται γιά ἀπόσπασμα ἀπό τήν Ἔξοδο 21.22-23: «'Εάν μάχωνται δύο ἄνδρες καί πατάξωσι γυναῖκα ἐν γαστρί ἔχουσαν, καί ἐξέλθῃ τό παιδίον αὐτῆς μή ἐξεικονισμένον, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται· καθότι ἄν ἐπιβάλῃ ὁ ἀνήρ τῆς γυναικός, δώσει μετά ἀξιώματος· ἐάν δέ ἐξεικονισμένον ᾖ, δώσει ψυχήν ἀντί ψυχῆς». Πρβλ. *Dölger*, ὅ.π. (σημ. 6) σ. 6 ἑπ.

ἑλληνικῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν στό κανονικό δίκαιο τῆς Δυτικῆς 'Εκκλησίας[46], δέ γίνεται ἀποδεκτή στή θεωρία τοῦ ὀρθόδοξου κανονικοῦ δικαίου ἀπό τούς πρώτους κιόλας αἰῶνες[47].

Μερικές δεκαετίες μετά τήν 'Εκλογή καταρτίστηκε τό 'Εκλογάδιο, μέ τό ὁποῖο σκοπήθηκε ἡ τροποποίηση τῶν διατάξεών της, κατεξοχήν μάλιστα στό χῶρο τοῦ ποινικοῦ δικαίου[48]. 'Η σχετική διάταξη ἔχει ὡς ἑξῆς: «'Η ἐξεπίτηδες καθ' οἱονδήποτε τρόπον τῇ οἰκείᾳ γαστρί ἐπιβουλεύσασα γυνή πρός τό ἐκτρῶσαι, τυπτομένη ἐξοριζέσθω»[49]. Παρατηροῦμε ὅτι τό 'Εκλογάδιο ἀπομακρύνθηκε οὐσιαστικά ἀπό τή ρύθμιση τῆς 'Εκλογῆς, γιατί ὁ συντάκτης του ἀπάλειψε τόν ὅρο τῆς πορνείας, ὥστε νά εἶναι δυνατή ἡ ἐφαρμογή τῆς διατάξεως τόσο σέ ἔγγαμες γυναῖκες ὅσο καί σέ ἄγαμες, χωρίς διάκριση, καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό εἶδος τῶν γενετήσιων σχέσεων πού προκάλεσαν τήν ἐγκυμοσύνη. Εἶναι χαρακτηριστικό γιά τό πνεῦμα τοῦ συντάκτη τῆς συλλογῆς, ὅτι ἐνῶ κατά πᾶσαν πιθανότητα χρησιμοποίησε τό χωρίο D. 47.11.4, περιορίστηκε στό πρῶτο του ἐδάφιο, χωρίς νά ἐπεκταθεῖ καί στό δεύτερο, ἀπό τό ὁποῖο φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ ὅλη ρύθμιση ἀφορᾶ σέ ἔγγαμη γυναίκα. Ἄλλα στοιχεῖα τῆς διατάξεως τοῦ 'Εκλογαδίου εἶναι τό ὅτι ρητά ἀπαιτεῖται ἡ ὕπαρξη δόλου καί τό ὅτι εἶναι ἀδιάφορο ποιά μέσα θά χρησιμοποιηθοῦν γιά τήν ἄμβλωση («καθ' οἱονδήποτε τρόπον»), εἴτε δηλαδή μηχανικά (vim, κατά τούς Πανδέκτες), εἴτε χημικά (ἀμβλωθρίδια φάρμακα ἤ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια, κατά τούς ἱ. κανόνες). 'Ως πρός τό δόλο πρέπει νά παρατηρηθεῖ, ὅτι μέ τόν ὅρο «ἐξεπίτηδες» τοῦ 'Εκλογαδίου νοεῖται προφανῶς ὁ ἄμεσος δόλος. 'Η προσθήκη τοῦ ὅρου αὐτοῦ δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ περιττή ἐξαιτίας τῆς λέξης «ἐπιβουλεύσασα» πού ἀκολουθεῖ, γιατί αὐτή περιλαμβάνει καί τόν ἐνδεχόμενο δόλο. 'Επομένως ἡ διάταξη τοῦ 'Εκλογαδίου προϋποθέτει γιά τήν ἐφαρμογή της ἄμεσο δόλο. 'Η ποινή διατηρεῖται στά ἴδια μέτρα τῆς 'Εκλογῆς.

Τά δύο σημαντικότερα συμπιληματικά ἔργα πού ἔχουν ὡς βάση τήν 'Εκλογή, δηλαδή ἡ Ecloga privata aucta καί ἡ πολύ μεταγένεστερη Ecloga ad Prochiron mutata, περιέλαβαν τίς διατάξεις τόσο τῆς 'Εκλογῆς ὅσο καί τοῦ 'Εκλογαδίου, πράγμα πού δείχνει, ὅτι οἱ διαφορές τους στή διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς καί ὑποκειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἐγκλήματος ἦταν

46. Βλ. *Garancini*, ὅ.π. (σημ. 1) σ. 429, 435 ἑπ., 438 ἑπ. κ.λπ. Πρβλ. καί *U. Weisser*, Abtreibung, Lexikon des Mittelalters τ. 1 (1977) στ. 65.

47. Βλ. πιό πάνω σημ. 11 καί τόν καν. 2 τοῦ Μ. Βασιλείου στή σημ. 14. Πρβλ. καί *Nardi*, ὅ.π. σ. 160 ἑπ., 176 ἑπ. γιά τήν ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τῆς 'Εξόδου στήν 'Ανατολή, καθώς καί *Dölger*, ὅ.π. (σημ. 6) σ. 23 ἑπ.

48. *Τρωιάνος*, ὅ.π. (σημ. 5) σ. 1, 118 ἑπ.

49. Κεφ. 17.29, στήν ἔκδοση *D. Simon - Sp. Troianos*, Eklogadion und Ecloga privata aucta, Fontes Minores II. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 3], Φραγκφούρτη 1977, σ. 73.

συνειδητές. Εἰδικότερα ἡ Ecloga privata aucta στό κεφ. 17.19 ἐπανέλαβε μέ μικρές φραστικές ἀλλοιώσεις τή διάταξη τῆς 'Εκλογῆς καί στό κεφ. 17.27 τοῦ 'Εκλογαδίου[50]. Τίς ἴδιες διατάξεις συναντᾶμε καί στήν Ecloga ad Prochiron mutata, τή μέν τοῦ 'Εκλογαδίου στόν τίτλο 21 «περί φονέων καί γοήτων» (21.18) τή δέ τῆς 'Εκλογῆς στόν τίτλο 19 «περί πόρνων καί μοιχῶν καί φθορέων καί ἀσελγῶν» (19.17) μέ διαφορά ὅμως ὡς πρός τήν ποινή: ἀντί γιά ἐξορία προέβλεψε τήν ἐπιβολή δημεύσεως. Παράλληλα ἡ ἴδια συλλογή ἐπανέλαβε στό κεφ. 21.17 τή γενική διάταξη τῆς 'Εκλογῆς 17.42 γιά τή φαρμακεία, ἐντάσσοντάς την στίς διατάξεις τοῦ φόνου, ἐνῶ στόν τίτλο γιά τούς φαρμακούς (35.1-2) ἐπανέλαβε —μέ τήν ἴδια διατύπωση— τά χωρία V. 6-7 τῆς Appendix Eclogae[51].

῾Η Εἰσαγωγή (τέως 'Επαναγωγή[52]) προέβλεψε τήν ἄμβλωση στό κεφ. 40.65[53] —μιά διάταξη πού ἐκ πρώτης ὄψεως θυμίζει τή διατύπωση τῆς 'Εκλογῆς, ἐνῶ στήν οὐσία (λόγω τῆς παραλείψεως τοῦ ὅρου τῆς πορνείας) πλησιάζει πολύ περισσότερο πρός τό 'Εκλογάδιο, ἀπό τό ὁποῖο ὅμως διαφοροποιεῖται μέ τήν ἀπάλειψη τῶν λέξεων «ἐξεπίτηδες καθ' οἱονδήποτε τρόπον». 'Επομένως ἡ κύρωση τῆς Εἰσαγωγῆς πλήττει, ὅπως καί τοῦ 'Εκλογαδίου, ὁποιαδήποτε γυναίκα ἐπιχειρεῖ ἄμβλωση, εἴτε ἔγγαμη, εἴτα ἄγαμη. Παράλληλα, στό κεφ. 40.7 περιέλαβε ἡ ἴδια συλλογή τό χωρίο τῶν Πανδεκτῶν 48.19.39 γιά τήν παρεμπόδιση τῆς γεννήσεως τοῦ κυοφορουμένου ἐγκατάστατου κληρονόμου[54]. Εἰδική διάταξη ἐναντίον ὅσων χορηγοῦν μέσα γιά τήν πρόκληση ἀμβλώσεως δέ θέσπισε ὁ συντάκτης τῆς Εἰσαγωγῆς, ἀλλ' ἀρκέσθηκε στή γενική διάταξη 40.83[55] (ἀντίστοιχη στή διατύπωση μέ τῆς 'Εκλογῆς 17.42· βλ. πιό πάνω). 'Εκτός ἀπό τά μέτρα αὐτά γιά τή δίωξη τῶν

50. *'Ι. καί Π. Ζέπου,* Jus graecoromanum (παρακάτω J.G.R.), τ. 6, 'Αθῆναι 1931 (ἀνατύπ. Aalen 1962), σ. 42 καί 44.

51. Βλ. τίς τέσσερις διατάξεις στό J.G.R. τ. 6 σ. 268-271 καί 295.

52. ῾Η διόρθωση τῆς ὀνομασίας τῆς «'Επαναγωγῆς» σέ «Εἰσαγωγή» προτείνεται μέ πολύ πειστικά ἐπιχειρήματα ἀπό τόν *A. Schminck* στό ὑπό ἐκτύπωση βιβλίο του «Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern» (ἔκδ. Löwenklau-Gesellschaft, Φραγκφούρτη). Στό ἴδιο ἔργο ἀποδεικνύεται ἐπίσης, ὅτι ἡ Εἰσαγωγή προηγήθηκε χρονικά τοῦ Προχείρου Νόμου (885/886 ἡ πρώτη, 907 ὁ δεύτερος) καί ὅτι ὁ χρόνος τῆς ἀρχικῆς συντάξεως τῶν Βασιλικῶν πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στά δύο πιό πάνω νομοθετήματα, δηλαδή μεταξύ 885/886 καί 907.

53. «'Εάν γυνή ἔγκυος γένηται, καί ἐπιβουλεύσῃ τῇ ἰδίᾳ γαστρί πρός τό ἐκτρῶσαι, τυπτομένη ἐξοριζέσθω» (J.G.R. τ. 2 σ. 365).

54. «'Εάν γυνή τις λαβοῦσα χρήματα παρά τῶν ὑποκαταστάτων κληρονόμων τοῦ ἀμβλῶναι τόν ἐγκυμονούμενον κληρονόμον, καί διά τινος φαρμάκου ἐκτρωθῆναι τοῦτον παρασκευάσῃ, κεφαλικῶς τιμωρεῖται» (J.G.R. τ. 2 σ. 360). Πρόκειται γιά τό χωρίο τῆς Appendix Eclogae πού ἀναφέρθηκε πιό πάνω (σημ. 43). Εἶναι φανερό, πώς ἡ διάταξη τῆς Εἰσαγωγῆς προέκυψε ἀπό νέα ἐπεξεργασία τοῦ χωρίου τῆς Appendix.

55. J.G.R. τ. 2 σ. 367.

κάθε μορφῆς ὑπαιτίων ἤ συναιτίων τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἀμβλώσεως, ἡ Εἰσαγωγή στό κεφ. 21.5[56] καθιέρωσε καί πάλι τήν ἄμβλωση ὡς λόγο διαζυγίου, ὅπως εἶχε πρωτοδιατυπωθεῖ μέ τή Ν. 22.16.1 —λόγος πού εἶχε πάψει νά ἰσχύει μετά τήν «κωδικοποίηση» τοῦ δικαίου τοῦ διαζυγίου μέ τή Ν. 117 καί πού ἡ ἐπαναφορά του ὀφείλεται χωρίς ἀμφιβολία στό πρόσωπο τοῦ συντάκτη τῆς συλλογῆς (Φώτιος) καί στήν αὐτονόητη ἐπίδραση τῆς 'Εκκλησίας.

Τά Βασιλικά[57] ἐπανέλαβαν τίς κύριες[58] διατάξεις τῆς ἰουστινιάνειας νομοθεσίας γιά τήν ἄμβλωση, τροποποιώντας ὅμως τό κείμενό τους, ὥστε νά μή δημιουργηθεῖ πρόβλημα ἀπό τό συνδυασμό τους. Ἔτσι στό χωρίο Β. 60.22.4 (= D. 47.11.4) καταστρώθηκε ἡ βασική διάταξη, μέ ἀπειλή δαρμοῦ καί ἐξορίας γιά ὅσες ἐνεργοῦν ἐκ προθέσεως, δηλαδή μέ τήν ποινή πού χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐποχή τῶν 'Ισαύρων. Στή διάταξη Β. 60.51.35 (= D. 48.19.39) καθιερώθηκαν δύο παρεκκλίσεις ἀπό τή βασική διάταξη, πού συνεπάγονται ἡ μέν πρώτη αὐστηρότερη, ἡ δέ δεύτερη ἐπιεικέστερη μεταχείριση. Στήν πρώτη προβλέπεται ποινή κεφαλική γιά τίς γυναῖκες πού προβαίνουν σέ ἄμβλωση ἐξαιτίας χρηματικοῦ ἀνταλλάγματος —γιά λόγους κληρονομικούς. ῾Η δεύτερη ἀναφέρεται στήν περίπτωση πού μιά γυναίκα ἐπιχείρησε ἄμβλωση γιά νά ἐκδικηθεῖ τόν ἄνδρα της πού τήν εἶχε διώξει· ὡς ποινή ἀπειλεῖται ἡ πρόσκαιρη ἐξορία. 'Από τό συνδυασμό τῶν δύο διατάξεων προκύπτει, ὅτι ἡ ἔγγαμη γυναίκα —ἡ μή διαζευγμένη— πού ἐπιχειρεῖ ἄμβλωση τιμωρεῖται μέ βάση τήν πρώτη διάταξη. 'Αμετάβλητη (σέ ἑλληνική φυσικά διατύπωση) ἐπαναλαμβάνεται στό χωρίο Β. 60.51.34.5 ἡ διάταξη D. 48.19.38.5 γιά ὅσους χορηγοῦν μέσα πού προκαλοῦν ἄμβλωση, μέ διαφοροποίηση τῆς ποινῆς ἀνάλογα μέ τό ἀποτέλεσμα τῆς πράξης.

῾Ο Πρόχειρος Νόμος στά κεφ. 39.71 καί 77[59] ἐπανέλαβε, ἀντίστοιχα, τά κεφ. 40.65 καί 83 τῆς Εἰσαγωγῆς. ῾Η διάταξη γιά τόν κυοφορούμενο κληρονόμο δέν ἐπαναλήφθηκε καί ἀπό τούς λόγους διαζυγίου ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἄνδρα (11.2-12) παραλείφθηκε ἡ ἄμβλωση. Αὐτόν ὅμως τό λόγο διαζυγίου πού μέ τόν παραπάνω τρόπο κατάργησε ὁ Πρόχειρος Νόμος (καί λίγο πιό πρίν τά Βασιλικά 28.7.1), ἐπανέφερε σέ ἰσχύ ὁ Λέων ΣΤ´ μέ τή Ν. 31[60] —πού ἔτσι συνάγεται ὅτι εἶναι μεταγενέστερη τοῦ Πρόχειρου Νόμου.

56. J.G.R. τ. 2 σ. 304.

57. Βλ. τίς σχετικές διατάξεις τοῦ βιβλίου 60 στήν ἔκδοση *G.E* καί *C.G.E. Heimbach,* τ. 5, Λειψία 1850 = *'Ι. Δ. Ζέπου,* τ. 5, 'Αθῆναι 1912.

58. Τό χωρίο D. 48.8.8 δέν περιλήφθηκε στά Βασιλικά, προφανῶς ὡς μή ἀναγκαῖο. Πρβλ. καί τό σχόλιο τοῦ Νομοκάνονα σέ 14 Τίτλους στό κεφ. 13.10 *(Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 1 σ. 312).

59. J.G.R. τ. 2 σ. 225-226.

60. Βλ. τήν ἔκδοση *P. Noailles-A. Dain,* Les Novelles de Léon VI le Sage, Παρίσι 1944, σ. 123 ἑπ.

Μετά τήν πιό πάνω Νεαρά δέ θεσπίστηκαν πιά ἄλλες «νέες» διατάξεις σχετικά μέ τήν ἄμβλωση. Στά μεταγενέστερα (ἰδιωτικά) συλλεκτικά ἔργα συναντᾶμε τίς ἤδη γνωστές παλιές διατάξεις μέ διαφορετικό ἁπλῶς κάθε φορά γλωσσικό περίβλημα. Στήν ʼΕπιτομή τῶν νόμων (Epitome legum) τό θέμα τῆς ἀμβλώσεως ἀντιμετωπίζεται στά χωρία 45.7, 17 καί 20, ἀπό τά ὁποῖα τά δύο τελευταῖα ἀποδίδουν ἀρκετά πιστά τίς διατάξεις D. 48.19.39 καί 48.19.38.5, ἐνῶ τό πρῶτο φαίνεται μέν νά προέρχεται ἀπό τήν D. 47.11.4, ἐκπέμπει ὅμως ἔντονα τήν ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τοῦ κανονικοῦ δικαίου, γιατί ὁ συμπιλητής ἀνάγει τήν πράξη στό ἐπίπεδο ἀνθρωποκτονίας[61]. ʽΗ Μεγάλη Σύνοψη τῶν Βασιλικῶν (Synopsis Basilicorum maior) στά χωρία Ε 13.1-2 καί Φ 2.2 ἐπαναλαμβάνει, ἀντίστοιχα, τίς διατάξεις Β. 60.22.4, 60.51.35 καί 60.51.34.5[62]. Στό κεφ. Ε 115[63]·τῆς ἀρκετά νεότερης Μικρῆς Συνόψεως (Synopsis minor) συναντᾶμε μέ μικρές φραστικές ἀλλαγές τά παραπάνω χωρία Ε 13.1-2 τῆς Μεγάλης Συνόψεως. ʽΗ Eisagoge aucta (τέως Epanagoge aucta[64]) στό μέν κεφ. 52.64[65] ἐπαναλαμβάνει τή διάταξη τῆς Εἰσαγωγῆς 40.65, ἐνῶ στά κεφ. 53.21 καί 22 τά χωρία τῆς Appendix Eclogae V. 6 καί (κατά ἕνα μέρος του) 7[66]. Στόν ἴδιο τίτλο, ὅπου βρίσκονται τά χωρία τῆς Appendix, παρατίθεται ἡ διάταξη Β. 60.51.34.5, χωρίς ὅμως τήν τελευταία της φράση (53.25), μολονότι καί αὐτή, ὅπως καί τό χωρίο τῆς Appendix V. 7, ἀποδίδει τήν D. 48.19.38.5. Τέλος, τό Prochiron auctum στηρίζεται μέν στόν Πρόχειρο Νόμο καί ἑπομένως περιέχει τή βασική του διάταξη 39.71 στό κεφ. 39.182, ἀλλά περαιτέρω στά κεφ. 39.183, 185, 186 καί 188 ἐπαναλαμβάνει τίς γνωστές ἰουστινιάνειες διατάξεις D. 48.19.38.5, 48.8.8, 48.19.39 καί 48.19.38.5 (γιά δεύτερη φορά), τίς δύο πρῶτες σέ ἰδιαίτερη διατύπωση, τίς δύο ἄλλες στή διατύπωση τοῦ Νομοκάνονα σέ 14

61. Λόγω τῆς πολύπλοκης χειρόγραφης παραδόσεως τοῦ ἔργου ἐκφράζονται εὔλογες ἀμφιβολίες (βλ. τό ὑπό ἔκδοση ἔργο τοῦ *A. Schminck* πού παραπέμπεται πιό πάνω στή σημ. 52) γιά τήν ἀκρίβεια τῆς ὑπάρχουσας ἐκδόσεως. Σʼ αὐτήν (J.G.R. τ. 4 σ. 573) τό κείμενο τοῦ κεφ. 45.7 ἔχει ὡς ἑξῆς: «ʽΗ ἐξεπίτηδες ἐκτρώσκουσα φονεύειν πιστεύεται τό ἐγκυμονούμενον, ὥσπερ καί ὁ ποιῶν ἀμβλῶναι γυναῖκα (...)». ʽΗ ἐπίδραση τοῦ κανονικοῦ δικαίου ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπό τούς *Sinogowitz,* ὅ.π. (σημ. 14) σ. 113 καί *Nardi,* ὅ.π. σ. 653 σημ. 163. Τά ἄλλα δύο χωρία, 45.17 καί 20, προέρχονται ἀπό τήν Appendix Eclogae, V. 6 τό πρῶτο (ἕνα λάθος στήν ἀντιγραφή ἐμφανίζεται ἀργότερα καί στήν Ecloga ad Prochiron mutata 35.1· βλ. πιό πάνω) καί V. 7 τό δεύτερο (βλ. πιό πάνω σημ. 43, καθώς καί τήν ἔκδοση *Burgmann - Troianos* σ. 48 ἑπ.).

62. J.G.R. τ. 5 σ. 267 καί 565.

63. Παρατίθεται τό κείμενο λόγω ἑνός σχολίου πού ἔχει παρεμβληθεῖ: «ʽΗ ἐπίτηδες ἐκτρώσασα, ἤγουν οἰκειοθελῶς ἐπιτηδεύσασα τό ἐγγάστριον βρέφος ἀποβαλέσθαι, τυπτομένη ἐξοριζέσθω. Μετά τό διαζύγιον διά μῖσος τό πρός ἄνδρα πρός καιρόν ἐξορίζεται» (J.G.R. τ. 6 σ. 405).

64. Βλ. πιό πάνω τή σημ. 52.

65. J.G.R. τ. 6 σ. 206.

66. J.G.R. τ. 6 σ. 215 καί *Burgmann-Troianos,* ὅ.π. (σημ. 42) σ. 48 ἑπ. καί 109.

Τίτλους κεφ. 13.10[67]. ʽΟ Μιχαήλ ʼΑτταλειάτης δέν περιέλαβε στό συλλεκτικό του ἔργο καμιά διάταξη σχετικά μέ τήν ἄμβλωση καί ὁ Κωνσταντίνος ʼΑρμενόπουλος μόνο τή Ν. 31 τοῦ Λέοντος (στή διατύπωση τοῦ Βλάσταρη· βλ. πιό κάτω)[68].

Στό χῶρο τοῦ κανονικοῦ δικαίου, μετά τήν Πενθέκτη σύνοδο (τοῦ Τρούλλου), παρουσιάζεται ἡ ἀκόλουθη εἰκόνα. Στήν ʼΕπιτομή κανόνων τοῦ Συμεώνα τοῦ Μεταφράστη[69] ἔχουν περιληφθεῖ περιλήψεις τῶν κανόνων πού προαναφέρθηκαν, δηλαδή 21 τῆς ʼΑγκύρας, 2 καί 8 τοῦ Μ. Βασιλείου καί 91 τῆς Πενθέκτης, μέ τίς ἀντίστοιχες ἐκκλησιαστικές ποινές. Στίς συλλογές ἐπιτιμίων πού ἀποδίδονται στόν ʼΙωάννη τό Νηστευτή παρατηρεῖται σημαντική μείωση των ποινῶν τῆς ἀμβλώσεως, ἀπό 10 χρόνια πού ὅριζαν οἱ πιό πάνω κανόνες σέ πέντε ἤ καί σέ τρία —κατά τίς περιστάσεις[70]. ʽΗ ἐπίδειξη αὐτῆς τῆς ὑπερβολικῆς ἐπιεικείας δέν τύχαινε ἀσφαλῶς τῆς γενικῆς ἐπιδοκιμασίας[71]. Παρʼ ὅλα αὐτά δέν περιορίστηκαν οἱ τάσεις γιά ἀκόμη μεγαλύτερη μείωση τῶν ἐπιτιμίων[72].

Παρά τό γεγονός, ὅτι ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης ἀσχολήθηκε καί μέ τή

67. J.G.R. τ. 7 σ. 299 καί *Ράλλης - Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 1 σ. 312 (πιθανόν ὅμως στήν ἀπόδοση τοῦ χωρίου D. 48.19.39 νά εἶχε ὁ συμπιλητής ὑπόψη του τό χωρίο Β. 60.51.35 πού ὑπάρχει αὐτούσιο καί στό Νομοκάνονα). Ἔμμεση σχέση μέ τό θέμα μας ἔχει καί τό χωρίο 39.187 τοῦ Prochiron auctum, γιά τήν προέλευση τοῦ ὁποίου ὁ ἐκδότης *(Zachariä von Lingenthal)* δηλώνει ἄγνοια (J.G.R. τ. 7 σ. 299 σημ. 8). Κατά τή γνώμη μου προέρχεται ἀπό τό σχόλιο στά Β. 60.51.35: «Σημείωσαι ὅτι ἡ γυνή μετά τό διαζύγιον ἐχθρόν ἔχει τόν ἄνδρα».

68. ʽΕξάβιβλος 4.15.6, ἔκδ. *G. E. Heimbach,* Manuale legum sive Hexabiblos, 1851 (ἀνατύπ. Aalen 1969), σ. 578. Πάντως ἡ παράλειψη τῶν ποινικῶν διατάξεων δημιούργησε πολλές ἀπορίες στούς ἑρμηνευτές. Βλ. τίς σχετικές παραπομπές στόν *Nardi,* ὅ.π. σ. 669 σημ. 189.

69. Βλ. *Migne,* ὅ.π. (σημ. 35) τ. 114 στ. 253, 276 καί 292, ἀντίστοιχα.

70. «Τάς φθειρούσας τά ἔμβρυα κατʼ ἐπιτήδευσιν, καί τάς διδούσας καί τάς λαμβανούσας φάρμακα, ὥστε ἀμβλωθρίσαι, καί ἄωρα τά βρέφη ἐκπεσεῖν, φόνου δίκην ὑπέχειν ἐν τῷ β´ καί η´ κανόνι φησίν ὁ μέγας Βασίλειος. ʽΗμεῖς δέ μέχρις ἐτῶν πέντε ἤ καί τριῶν τό πλεῖστον οἰκονομεῖσθαι ταύτας ὁριζόμεθα. ʽΗ δέ ἀκουσίως τό βρέφος ἀποβαλοῦσα, εἰς ἕν ἔτος τήν ἐπιτίμησιν δέχεται» *(Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 4 σ. 443). Σέ ἄλλη διατύπωση: «Αἱ διά φαρμάκων ἀναιροῦσαι τά ἔμβρυα, τό τῶν φονέων ἔχουσιν ἐπιτίμιον, πολλάκις καί ἑαυτάς ἀπέκτειναν· ἔχει δέ ὁ κανών ἔτη δέκα· οἰκονομεῖται δέ ἕως τῶν ε´ ἤ καί τριῶν» *(J. B. Pitra,* Spicilegium Solesmence, τ. 4, Παρίσι 1858 [ἀνατύπ. Γκράτς 1963], σ. 430). Πρβλ. *V. Grumel,* Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, τ. 1.1, 1932 (ἀνατύπ. Παρίσι 1972) ἀριθ. 270 σ. 197 ἑπ.

71. Βλ. λ.χ. τήν ἀπόκριση τοῦ Νικηφόρου Χαρτοφύλακος (τέλος 11ου αἰ.) πού ἐμμένει στήν ἐφαρμογή τῶν κανόνων τοῦ Μ. Βασιλείου: «Περί δέ τῶν ἔμβρυα ἀναιρουσῶν γυναικῶν, ὅτι φόνου ἐπιτιμίοις ὑπόκεινται, ἀναμφίβολόν ἐστιν, ὡς ὁ δεύτερος κανών τοῦ μεγάλου Βασιλείου πλατέως διέξεισι» *(Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 5 σ. 400). Τήν ποινή τῆς 10ετοῦς ἀκοινωνησίας προβλέπει ρητά καί ὁ καν. ρκθ´ τοῦ μοναχοῦ ʼΑρσενίου *(G. Voell - H. Justel,* Bibliotheca iuris canonici veteris, τ. II, Παρίσι 1661, σ. 780).

72. Βλ. *Pitra,* ὅ.π. (σημ. 70) σ. 460: «ια´. Εἴ τις γυνή ἐκ πορνείας συλλαβοῦσα ἐν γαστρί, καί αἰσχυνομένη πνίξει τό βρέφος ἔνδον τῆς γαστρός αὐτῆς, γ´ ἔτη μετανοήσει· εἰ δέ μετʼ εὐποιΐας, χρόνον ἕνα».

συγκέντρωση τῶν ἐπιτιμιακῶν κανόνων πού ἀποδίδονται στόν Ἰωάννη τό Νηστευτή, στό κεφ. Γ 28 τοῦ Συντάγματος κατά στοιχεῖον περιορίστηκε νά ἀναφέρει τό περιεχόμενο τῶν τεσσάρων γνωστῶν μας (βλ. πιό πάνω) κανόνων, ἐμπλουτισμένο μέ ὁρισμένα σχόλια[73]. Σέ ἕνα ἀπό αὐτά, στό ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι ἐκφράζει προσωπική του ἄποψη[74], ἐπιχειρεῖ νά δικαιολογήσει τήν ἀπειλή τῶν κυρώσεων τοῦ ἀκούσιου φόνου, ἐνῶ μᾶλλον συντρέχουν οἱ προϋποθέσεις τοῦ ἑκούσιου[75]. Πάντως, μολονότι δέ γίνεται ρητή ἀναφορά σέ κανονικές διατάξεις μέ μειωμένο τό χρόνο τῶν ἐπιτιμίων, διαφαίνεται ἡ τάση τῆς μειώσεως αὐτῆς μέ τόν ἰδιαίτερο τονισμό τῆς ἐπιταγῆς τοῦ Μ. Βασιλείου ἀπό τόν καν. 2 «δέχεσθαι μέν τό μέτρον τῶν δέκα ἐτῶν, ὁρίζειν δέ μή χρόνῳ, ἀλλά τρόπῳ τῆς μετανοίας τήν θεραπείαν».

Ἀπό ἄποψη πολιτειακῶν κανόνων δικαίου ὁ Βλάσταρης παραθέτει στό πιό πάνω κεφάλαιο τρεῖς διατάξεις: α) Τό χωρίο τῶν Πανδεκτῶν 47.11.4, στή διατύπωση τοῦ κεφ. 13.10 τοῦ Νομοκάνονα σέ 14 Τίτλους —διατύπωση πού διαφέρει ἀπό τή μορφή τῆς διατάξεως στά Βασιλικά, γιατί στό Νομοκάνονα δέν ἐμφανίζεται ἡ ἀπό τούς Ἰσαύρους καί ἔπειτα καθιερωμένη ποινή γιά τή γυναίκα πού καταφεύγει σέ ἄμβλωση «τυπτομένη ἐξορίζεται», ἀλλά ἡ ὁπωσδήποτε ἠπιότερη «προσκαίρως ἐξορίζεται»[76]. β) Σύντομη περίληψη τῆς Νεαρᾶς 31 τοῦ Λέοντος γιά τήν ἄμβλωση ὡς λόγο διαζυγίου (βλ. πιό πάνω)[77]. Ἡ καταχώριση αὐτή δείχνει, ὅτι ἡ διάταξη αὐτή δέν εἶχε πάψει νά «ἰσχύει», τουλάχιστον γιά τήν Ἐκκλησία, πού εἶχε ἤδη ἀποκτήσει τήν ἐποχή ἐκείνη ἀποκλειστική ἁρμοδιότητα σέ θέματα γαμικά. γ) Τή διάταξη D. 48.19.38.5, πάλι στή διατύπωση (μέ μικροδιαφορές πού ἴσως ὀφείλονται σέ παραναγνώ-

73. «Ὁϛα΄ τῆς ϛ΄ Συνόδου κανών, φόνου δίκας ὑπέχειν κευλεύει, ὅσαι τῶν γυναικῶν ἤ δέχονται, ἤ ἄλλαις ὀρέγουσι πρός τό ἀμβλῶσαι φάρμακα· λάθρα γοῦν τινες ἀνδράσι μιγνύμεναι, καί συλλαμβάνουσαι, δέει τοῦ μή ἁλῶναι πορνείας γονεῦσιν ἴσως ἤ δεσπόταις, τῇ τοῦ δηλητηρίου πόσει τά ἔμβρυα φθείρειν ἐπιτηδεύουσιν, ἤ καί βάρει τάς κοιλίας πιέζουσιν, ὥστε νεκρά τῆς γαστρός ἐκπεσεῖν· καί οὐ ταῦτα μόνον, ἀλλά καί ἑαυτάς ἐνίοτε προσαπολλύουσιν» *(Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π., τ. 6 σ. 199).

74. Στήν πραγματικότητα ἐπαναλαμβάνει τά ἐπιχειρήματα τοῦ Βαλσαμώνα (πιό πάνω σημ. 16).

75. Βλ. *Ράλλη-Ποτλῆ,* ὅ.π. τ. 6 σ. 200: «Ἀλλ᾽ ἐν μέν τῷ τέλει τοῦ η΄ κανόνος· Καί αἱ διδοῦσαι, φησί, καί αἱ δεχόμεναι τά ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια, ἐν τοῖς ἑκουσίως φονεύουσι καταλογίζονται· ἐνταῦθα δέ τό τοῦ ἀκουσίου φόνου ἐπιτίμιον τήν δεκαετίαν ἐπιτίθησι ταύταις, οἶμαι, παρά τό μήπω γεγονέναι τό κυοφορούμενον ἐν φύσει, καί τό μή ἐκ διαθέσεως ἀπανθρώπου μελετηθῆναι τόν φόνον, ἀλλά δι᾽ αἰσχύνην ἤ φόβον ἀγενῆ, γονέων τυχόν, ἤ δεσπότου, ἤ ἄλλου τινός, κίνδυνον ἀπειλοῦντος».

76. «Ἡ ἐπίτηδες ἐκτρώσασα προσκαίρως ἐξορίζεται».

77. Ἡ περίληψη εἶναι παρμένη ἀπό τό σχόλιο τοῦ Βαλσαμώνα στόν καν. 91 τῆς Πενθέκτης *(Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 2 σ. 520 στίχ. 24-27): «Ἡ δέ νεαρά τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ σοφοῦ, ἄδειαν δίδωσι τῷ ἀνδρί διασπᾶν τόν μετά τῆς γυναικός αὐτοῦ γάμον, ἐξεπίτηδες ἀμβλωσκούσης τήν ἐκείνου σποράν» (στό ἴδιο ἔργο τ. 6 σ. 200).

σεις) τοῦ κεφ. 13.10 τοῦ Νομοκάνονα, πού ἀπομακρύνεται ἀπό τή διατύπωση (ὄχι ὅμως ὡς πρός τίς προϋποθέσεις καί τίς κυρώσεις) τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἴδιου χωρίου στά Βασιλικά[78].

Τελειώνοντας τήν ἐπισκόπηση τῶν κανονικῶν διατάξεων πρέπει νά ἐπισημάνουμε τοῦτο. Οἱ εἰδικές ρυθμίσεις τῶν ἐπιτιμιακῶν συλλογῶν δέ βρῆκαν πάροδο στά «ἐπίσημα» συλλεκτικά ἔργα. Αὐτό ὅμως δέ μειώνει τή σημασία τους, γιατί, ὅπως προκύπτει ἀπό τή νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, αὐτές εἶχαν τό προβάδισμα[79]. Γι᾽ αὐτό τό λόγο, ὅπως ἔχει σωστά ἐπισημανθεῖ, οἱ κανονικές συλλογές κι ἀνάμεσα σ᾽ αὐτές ἰδιαίτερα οἱ συλλογές ἐπιτιμίων εἶναι ἄριστος δείκτης τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς καθεμιᾶς ἐποχῆς[80]. Ἔτσι, μέσα στό γενικότερο, ἀπό τήν πρακτική καθιερωμένο, πλαίσιο τῆς ἠπιότερης μεταχειρίσεως τῶν παραβατῶν τῶν κανονικῶν διατάξεων σέ σχέση μέ τίς αὐστηρές ποινές τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἀμβλύνθηκε —γιά νά μήν ποῦμε ὅτι σχεδόν ἐξαφανίστηκε— ἡ διαφορά στήν ἀντιμετώπιση φόνου καί ἀμβλώσεως[81].

Ἀπό ἄποψη δικονομική, ἁρμοδιότητα γιά τήν ἐκδίκαση τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἀμβλώσεως καί τήν ἐπιβολή τῆς προβλεπόμενης ποινῆς εἶχαν, κατά τό ἰουστινιάνειο δίκαιο, στή μέν πρωτεύουσα οἱ πραίτορες τοῦ δήμου[82], στίς δέ ἐπαρχίες οἱ διοικητές τους —ἀνεξάρτητα ἀπό τόν εἰδικότερο τίτλο πού ἔφεραν[83]. Ἐπειδή ἡ πράξη εἶχε ἰδιαίτερη βαρύτητα, δέν μποροῦσε νά ὑπαχθεῖ στά «ἐλαφρότερα ἐγκλήματα» πού δίκαζαν οἱ ἔκδικοι τῶν πόλεων[84]. Ἡ ρύμιση αὐτή ἐπαναλήφθηκε στίς βασικές της μέν γραμμές ἀπό τήν Εἰσαγωγή[85] καί ἀναλυτικά ἀπό τά Βασιλικά[86]. Αὐτά ἴσχυαν γιά τούς λαϊκούς.

78. Ἐκτός ἀπό τίς διατάξεις αὐτές, στό κεφ. Μ 1 (περί μάγων κ.λπ.) καταχωρίζεται ἀνάμεσα στά ἄλλα σχετικά κοσμικῆς προελεύσεως χωρία καί ἡ διάταξη τῆς Εἰσαγωγῆς 40.83 = Β. 60.39 = Πρόχ. Νόμος 39.77 = Μεγ. Σύνοψη Φ 2.1, πού τελικά ἀνάγεται στήν Ἐκλογή 17.42.

79. Βλ. στήν πολύ πρόσφατη ἐργασία τῆς *Marie Theres Fögen,* Ein ganz gewöhnlicher Mord, Rechtshist. Journal 3 (1984) 71-81, πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο μιά ἀπόφαση τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου τοῦ ἔτους 1228 σέ ὑπόθεση «ἑκούσιου φόνου», ὅτι τό δικαστήριο ἐφάρμοσε τίς κυρώσεις στό μέτρο πού προβλέπονταν ἀπό τίς πιό πάνω συλλογές.

80. Πρβλ. καί τίς παρατηρήσεις στή μελέτη τοῦ *J. Gaudemet,* Les collections canoniques, miroir de la vie sociale, Religion, société et politique. Melanges en hommage à J. Ellul (Παρίσι 1983) σ. 243-253.

81. Βλ. τά ἐπιτίμια τῶν φονέων στίς διάφορες συλλογές ἐπιτιμίων (π.χ. πιό πάνω σημ. 70) καί τίς ἀποφάσεις πού μνημονεύει ἡ *Fögen,* ὅ.π. (σημ. 79).

82. Ν. 13.3 προοίμ. καί 4.1 (ἔτ. 535).

83. Ν. 8.6 καί 12 προοίμ. (ἔτ. 535), Ν. 17.5 (ἔτ. 535), Ν. 69.1 προοίμ. (ἔτ. 538), Ν. 134.4 (ἔτ. 556). Εκτός ἀπό τίς γενικές αὐτές διατάξεις βλ. καί τίς εἰδικές Ν. 24.2, Ν. 25.2.2, Ν. 26.3.1 καί 5 προοίμ., Ν. 28.3, Ν. 29.5, Ν. 30.11 προοίμ., Ν. 31.3 (οἱ πέντε πρῶτες τοῦ ἔτ. 535, οἱ δύο τελευταῖες τοῦ 536).

84. Ν. 15.6.1 (ἔτ. 535).

85. Εἰσαγωγή 4.1 καί 3, 6.3,7 καί 8, 7.7 (J.G.R. τ. 2, σ. 243, 247 καί 250).

86. Β. 6.3.5, 19 καί 26, Β. 6.5.4 καί 5, Β. 6.8.2, Β. 6.9.2, Β. 6.10.2, Β. 6.12.4, Β. 6.13.5, Β. 6.14.3, Β. 6.16.11, Β. 6.18.6.1, Β. 6.19.4 καί Β. 6.21.1.

Στούς κληρικούς καί στούς μοναχούς ἐφαρμόζονταν οἱ εἰδικές διατάξεις πού πρόβλεπαν τήν ἐκδίκαση τῶν ἐναντίον τους κατηγοριῶν πρῶτα ἀπό τόν ἁρμόδιο ἐπίσκοπο καί μετά ἀπό τόν κοσμικό δικαστή. Τό καθεστώς ὅμως αὐτό μεταβλήθηκε μέ μία Νεαρά τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου τό 629. Σύμφωνα μέ τή νέα ρύθμιση, μετά τήν ἐκδίκαση τῆς ὑποθέσεως ἀπό τό ἐκκλησιαστικό δικαστήριο καί τήν ἐπιβολή στόν κατηγορούμενο, ἄν κρινόταν ἔνοχος, τῆς πρέπουσας ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς, ἡ παραπομπή του στά κοσμικά δικαστήρια ἀπέκειτο στήν ἀνεξέλεγκτη κρίση τοῦ ἁρμόδιου ἐπισκόπου[87]. Ἀργότερα ἡ ἐξαίρεση τῶν κληρικῶν ἀπό τή δικαιοδοσία τῶν κοσμικῶν δικαστηρίων (ἐκτός ἄν ἐπρόκειτο γιά καθοσίωση) ἐπαναλήφθηκε μέ μεγαλύτερη κατηγορηματικότητα ἀπό τήν Εἰσαγωγή[88]. Καί ναί μέν ἡ διάταξη αὐτή δέν περιλήφθηκε στόν Πρόχειρο Νόμο, ἀφοῦ προηγουμένως τά Βασιλικά εἶχαν ἐπαναλάβει τίς ἰουστινιάνειες διατάξεις[89], παρ' ὅλα αὐτά ὅμως φαίνεται πώς μεσολάβησαν ἄλλα νομοθετικά κείμενα[90] πού ἐνίσχυσαν τή θέση τῆς Ἐκκλησίας, νά διατηρήσει τό προνόμιο τῆς ἀποκλειστικῆς δικαιοδοσίας ἐπί τῶν λειτουργῶν της στήν ἐκδίκαση ποινικῶν ὑποθέσεων[91]. Μέ αὐτά τά δεδομένα δέν εἶναι καθόλου παράξενο, ὅτι σέ μία δίκη ἐνώπιον του πατριαρχικοῦ-συνοδικοῦ δικαστηρίου στήν Κωνσταντινούπολη τό Μάιο τοῦ 1370[92], κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε ἡ διάπραξη ἀμβλώσεως ἀπό μία μοναχή μέ ἠθικό αὐτουργό ἕναν ἱερομόναχο, ὁ

87. *J. Konidaris,* Die Novellen des Kaisers Herakleios, Fontes Minores V. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 8], Φραγκφούρτη 1982, σ. 90 ἑπ. στίχ. 91-111. Πρβλ. καί τίς παρατηρήσεις τοῦ ἐκδότη στίς σ. 103 ἑπ.

88. Εἰσαγωγή 11.14: «Κατηγορίαν ἱερέως οὐδείς τῶν ἐν τῷ λαϊκῷ κατειλεγμένων ἀρχόντων οὐδεμίαν δικάζει, πλήν εἰ καθοσιώσεως ἔγκλημα ἡ κατηγορία περιέχει» (J.G.R. τ. 2, σ. 261).

89. Β. 3.1.37 = Ν. 123.21.

90. Μνεία τέτοιας διατάξεως τῶν αὐτοκρατόρων Βασιλείου Β΄ καί Κωνσταντίνου Η΄ (πρβλ. *F. Dölger,* Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453, τ. I [1924] ἀριθ. 820) γίνεται στή συνοδική πράξη τοῦ πατριάρχη Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Ἰανουαρίου 1028 *(Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 5 σ. 29 στίχ. 4-8· πρβλ. *Grumel,* ὅ.π. [σημ. 70] ἀριθ. 835).

91. Βλ. τή συνοδική ἀπόφαση πού ἐκδόθηκε ἐπί τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνου Γ΄ τοῦ Λειχούδη (ἔτ. 1059, στούς *Ράλλη-Ποτλῆ,* ὅ.π. τ. 5 σ. 49-50 καί 571-572· *Grumel,* ὅ.π. ἀριθ. 888) σέ μία ὑπόθεση ἀνθρωποκτονίας μέ δράστη κληρικό, καθώς καί τή χαρακτηριστική της αἰτιολογία γιά τήν ἀπαλλαγή τοῦ κληρικοῦ ἀπό κάθε ἄλλη (κοσμική) ποινή μετά τήν καθαίρεσή του γιά τό ἔγκλημα. Ἐνδεικτικό γιά τήν ἐπικράτηση αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως εἶναι ὅτι συναντᾶμε τό κεφ. 11.14 τῆς Εἰσαγωγῆς καί στήν Eisagoge aucta 9.14 (J.G.R. τ. 6 σ. 76), καθώς καί στό Σύνταγμα τοῦ Βλάσταρη Δ 8 *(Ράλλης-Ποτλῆς,* ὅ.π. τ. 6 σ. 225).

92. *Fr. Miklosich - J. Müller,* Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, τ. 1, Βιέννη 1860 (ἀνατύπ. Ἀθῆναι χωρίς χρονολ. καί Aalen 1968) σ. 548-549 (πρβλ. *J. Darrouzès* Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, τ. 1.5, Παρίσι 1977, ἀριθ. 2574). Ἀνάλυση τῶν στοιχείων τῆς παραπάνω δίκης κάνει ἡ *Marie-Hélène Congourdeau,* Un procès d'avortement à Constantinople au 14e siècle, Rev. Et. Byz. 40 (1982) 103-115, ἀλλά δυστυχῶς μέ πολύ ἁπλοϊκό τρόπο καί μεγάλα κενά στή νομική ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος.

τελευταῖος καταδικάζεται σέ καθαίρεση, χωρίς στήν ἀπόφαση νά γίνεται μνεία γιά παραπομπή του σέ κοσμικά δικαιοδοτικά ὄργανα. Παρά τό γεγονός ὅτι πρόκειται γιά δύο διαφορετικές ἔννομες τάξεις, ἡ ποινική ἀξίωση τῆς Πολιτείας εἶχε ἱκανοποιηθεῖ ταυτόχρονα μέ τήν ἀξίωση τῆς Ἐκκλησίας. Καί ὅπως προκύπτει ἀπό ἄλλες πηγές τῆς ἴδιας ἐποχῆς[93], ἡ ταυτόχρονη αὐτή ἱκανοποίηση δέν περιοριζόταν μόνο στίς περιπτώσεις πού ὁ κατηγορούμενος ἦταν κληρικός (ἤ ἔστω μοναχός), ἀλλ' ἐπεκτεινόταν καί στούς λαϊκούς.

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν — Σπύρος Ν. Τρωιάνος

93. Βλ. τήν πιό πάνω (σημ. 79) παραπεμπόμενη μελέτη τῆς *Fögen* μέ τίς παρατηρήσεις της πάνω στό φαινόμενο αὐτό.